

AUEZOV
UNIVERSITY
1943

«QAZAQSTANÝ»

РЕСПУБЛИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ
РЕСПУБЛИКАНСКИЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
REPUBLICAN SCIENTIFIC JOURNAL

1 (29) 03 / 2026

 НАУЧНАЯ ЭЛЕКТРОННАЯ
БИБЛИОТЕКА
LIBRARY.RU

30.01.2019 ж. тіркелген
Куәлік №17493-Ж
ISSN 2708-0897
Жазылу индексі 76112

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЖОҒАРЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
MINISTRY OF HIGHER EDUCATION AND SCIENCE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

М.ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ЗЕРТТЕУ УНИВЕРСИТЕТІ
ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКИЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ М.АУЭЗОВА
M.AUEZOV SOUTH KAZAKHSTAN RESEARCH UNIVERSITY

«QAZAQTAŃY»

республикалық ғылыми журнал
республиканский научный журнал
republican scientific journal

1 (29) 03 / 2026

ШЫМКЕНТ, 2026
SHYMKENT, 2026

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің 30.01.2019 ж., №39-нқ бұйрығы бойынша «QAZAQTANÝ» республикалық деңгейдегі ғылыми журналы ресми ғылыми мерзімді баспасөз ретінде университеттен жылына 4 рет, әр тоқсанда: наурыз, маусым, қыркүйек, желтоқсан айларының соңында шығарылады.

Ғылыми журналға Ақпарат және коммуникациялар министрлігінің Ақпарат комитетінде тіркеліп «Мерзімді баспасөз басылымын, ақпарат агентігін және желілік басылымды есепке қою, қайта есепке қою туралы» 30.01.2019 ж., №17493-Ж. куәлігі берілген.

Жазылу индексі - 76112.

Ресей ғылыми дәйексөз индексі (РФДИ) базасына тіркелген (05.05.2019ж. №260 келісім-шарт).

Ғылыми журналды дайындап, жарыққа шығарушы жауапты құрылым - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар» ғылыми-зерттеу институтының «Тарих және этнология» ғылыми орталығы

Ғылыми журнал гуманитарлық, педагогика, филология және шығармашылық салалардағы маңызды теориялық, әдістемелік, қолданбалы және сараптамалық сипаттардағы зерттеулердің нәтижесін жариялау үшін құрылды. Гуманитарлық ғылымдар бағытындағы тақырыптық рубрикалар: саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау, Қазақстан тарихы; дүниежүзі тарихы; антропология; археология; этнология; түркітану; архив ісі; музей ісі; кітапхана ісі; саясаттану; философия; мәдениеттану; заңтану; халықаралық қатынастар; экономика; әлеуметтану; өлкетану; тұлғатану; қазіргі Қазақстанның этносаяси және этномәдени процестері; педагогика ғылымдары бағытындағы тақырыптық рубрикалары: педагогика және оқыту әдістемесі; психология және инклюзивтік білім беру; филологиялық ғылымдар бағытындағы тақырыптық рубрикалар: тіл білімі және әдебиет; когнитивті аспектідегі тілді үйрену-мәдениаралық қарым-қатынастың негізі; шығармашылық бағытындағы тақырыптық рубрикалар: өнер (музыка; хореография, театр); бейнелеу өнері және дизайн (кәсіптік білім), сәулет.

На основании приказа №39-нқ от 30.01.2019 г. ректора Южно-Казахстанского университета имени М.Ауэзова, Министерства образования и науки Республики Казахстан республиканский научный журнал «QAZAQTANÝ» университетом как официальное рецензируемое периодическое печатное издание выпускается 4 раза в год, ежеквартально: в конце месяцев март, июнь, сентябрь, декабрь.

Научный журнал зарегистрирован Комитетом информации, Министерства информации и коммуникаций Республики Казахстан. Получено свидетельство №17493-Ж от 30.01.2019 г. «О постановке на учет, переучет периодического печатного издания, информационного агентства и сетевого издания».

Подписной индекс - 76112.

Зарегистрирован в базе Российской индексации научного цитирования (РИНЦ) (договор №260 от 05.05.2019 г.).

Ответственное подразделение по подготовке и выпуску журнала - научный центр «История и этнология»научно-исследовательского института «Социально-гуманитарные науки» ЮКИУ им.М.Ауэзова.

Научный журнал публикует результаты научных исследований в области гуманитарных наук, педагогики, филологии и творческих направлений, содержащие важные результаты исследований теоретического, методического, прикладного и экспериментального характера. Направление гуманитарных науктематические рубрики: реабилитация жертв политических репрессий, история Казахстана; всеобщая история; антропология; археология; этнология; тюркология; архивное дело; музейное дело; библиотечное дело; политология; философия; культурология; юриспруденция; международные отношения; экономика; социология; краеведение; познание личности; этнополитические и этнокультурные процессы современного Казахстана; направление педагогических наук, тематические рубрики: педагогика и методика преподавания; психология и инклюзивное образование; направление филологических наук,тематические рубрики: языкознание и литература; изучение языка в когнитивном аспекте - основа межкультурной коммуникации; творческое направление, тематические рубрики: искусство (музыка; хореография, театр); изобразительное искусство и дизайн (профессиональное обучение), архитектура.

On the basis of order №39-n from 30.01.2019 G. rector of South Kazakhstan University named M. Aueзов, Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan Republican scientific journal «QAZAQTANÝ» University as the official periodical printed publication produced 4 times a year, quarterly at the end of months March, June, September, December. The scientific journal is registered by the information Committee of the Ministry of information and communications of the Republic of Kazakhstan. Received certificate No. 17493-ж Of 30.01.2019. «On registration and re-registration of a periodical, news Agency, and online publication».

The subscription index is - 76112. Registered in the database of the Russian science citation index (RSCI) (agreement No. 260 of 05.05.2019). The responsible department for the preparation and publication of the journal is the scientific center «History and Ethnology» of the Scientific research Institute «Social and Humanitarian Sciences»of the M.Aueзов SKRU.

The scientific journal the publication of the results of scientific research in the field of humanitarian, pedagogi, philology and creative directions, containing important research results of a theoretical, methodological, applied and experimental nature. Direction of the humanitarian sciences subject headings: rehabilitation of victims of political repression, history of Kazakhstan; the world history; anthropology; archeology; ethnology; turkology; archival business; museum work; librarianship; political science; philosophy; cultural studies; jurisprudence; international wearing; economy; sociology; local history; cognition of personality; ethnopolitical and ethno-cultural processes of modern Kazakhstan; direction of pedagogical sciences subject headings: pedagogy and teaching methods; psychology and inclusive education; direction of philological sciences subject headings; linguistics and literature; language learning in cognitive aspect - basis of intercultural communication; creative direction subject headingsart (music; choreography, theater); visual arts and design (vocational training), arkhitektura.

«QAZAQTANÝ» республикалық ғылыми журнал 1 (29) 03 / 2026
«QAZAQTANÝ» республиканский научный журнал 1 (29) 03 / 2026
«QAZAQTANÝ» republican scientific journal 1 (29) 03 / 2026

Меншік иесі: М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерттеу университеті, Шымкент қ., Тауке-хан даңғылы, 5
РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА:

Бас редактор:

Ахмед-Заки Д.Ж. - М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерттеу университетінің Басқарма төрағасы – ректоры, техника ғылымдарының докторы, профессор.

Жауапты редакторлар:

Боранбаев С.Р. - филология ғылымдарының докторы, профессор. М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар» ғылыми-зерттеу институтының директоры;

Торғаутова Ш.А. - докторант. М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Тарих және этнология» ғылыми орталығының басшысы

Редакциялық алқа мүшелерінің құрамы: Ахмед-Заки Д.Ж. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ Басқарма төрағасы - ректоры, техн.ғ.д., профессор; Жәнібеков А.Қ - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Басқарма мүшесі, «Ғылым және инновациялар» жөніндегі проректоры, «Құқықтану» мамандығы PhD философия докторы, профессор; Сарықұлов Қ.Р. - з.ғ.к., доцент, бірінші проректор; Бейсенбаев С.Қ. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ «Қоғаммен байланыс және мәдениет жұмысы» жөніндегі проректоры, педагогика ғ.д., ПҒА академигі; Әлібек С.Н. - тарих ғ.д., М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Қазақстан тарихы» кафедрасының доценті; Қарибаев С.Ө. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ «Қазақстан тарихы» кафедрасының доценті; Отарбаева Г.К. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Жалпы тарих және мұражай ісі» кафедрасының меңгерушісі, т.ғ.к., доцент; Авизова А.К. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Археология және антропология ғылыми зерттеулер» ғылыми орталығының аға ғылыми қызметкері, т.ғ.к., доцент; Тлеубердиев Б.М. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Абайтану - Мұхтартану» ғылыми орталығының аға ғылыми қызметкері, «Қазақ тілі және әдебиет» кафедрасының профессоры, филология ғ.д.; Қоңыратбаев О.М. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Тарих және этнология» ғылыми орталығының аға ғылыми қызметкері, т.ғ.к., доцент; Қабылбекова З.Б. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Психология және арнайы педагогика» кафедрасының профессоры, ХПҒА корреспондент-мүшесі, педагогика ғ.д.; Жолдасбекова С.А. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ «Кәсіптік оқыту» кафедрасының меңгерушісі. ПҒА академигі; педагогика ғ.д., профессор; Алметов Н.Ш. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Заманауи педагогика және психология» кафедрасының профессоры, педагогика ғ.д.; Султанов С.А. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Саясаттану» кафедрасының профессоры, саяси ғ.д.; Уразбаев Қ.М. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Тарих және педагогика» факультетінің деканы, филология ғ.к., доцент; Ыбырайым Ә.О. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Филология» факультетінің деканы, филология ғ.к., доцент; Тәңірбергенов М.Ж. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Мәдениет және спорт» факультетінің деканы, педагогика ғ.д., доцент; Спанов М.Ж. - филология ғ.к., М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Философия және дінтану» кафедрасының доценті; Айдарова А.Б. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Экономика» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, э.ғ.к.; Карбозова Г.К. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Ағылшын тіл білімі» кафедрасының меңгерушісі, филология ғ.к.; Суюбердиева А.А. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Гуманитарлық мамандықтар үшін шетел тілі» кафедрасының меңгерушісі, педагогика ғ.к., доцент; Жолдасбекова Қ.Ә. - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Бейнелеу өнері және дизайн» кафедрасының доценті, педагогика ғ.к.; Тұрғараев Б.Т. - «Жеті жарғы және Қожаберген жырау» халықаралық қоғамдық қайырымдылық қорының директоры, з.ғ.д., профессор; Қапалбекұлы Н. - ҚР Мәдениет және спорт Министрлігінің ЮНЕСКО камқорлығындағы «Мәдениеттерді жақындастыру орталығы» мемлекеттік музейінің бас ғылыми қызметкері, жазушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ құрметті профессоры; Ақыш Н.Б. - ҚР БЖҒМ, Ғылым комитетінің М.Әуезов атындағы «Әдебиет және өнер» институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғ.д., профессор; Қойгелдиев М.Қ. - Абай атындағы ҚазҰПУ профессоры. «Қазақстан тарихшылары» Қауымдастығының төрағасы, тарих ғ.д., ҚР ҰҒА академигі; Қабылдинов З.Е. - Ш.Ш.Уәлиханов атындағы «Тарих және этнология» институтының директоры, тарих ғ.д., профессор; Исабек Б.Қ. - Ө.Жәнібек атындағы ОҚПУ стратегиялық даму және жоспарлау жөніндегі проректоры, тарих ғ.к., доцент; Рысбаева С.Ж. - ҚР Президентінің жанындағы МБА доценті, саяси ғ.к., Калашникова Н.П. - Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ «Қазақстан халқы Ассамблеясы» кафедрасының меңгерушісі, саяси ғ.д., профессор, ««Шаңырақ» Қазақстан халқы Ассамблеясы кафедраларының Ассоциациясы» РҚБ төрағасы; Турсын Х.М. - Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ «Тарих» кафедрасының профессоры, тарих ғ.д.; Қамзабекұлы Д. - проректоры. ҚР ҰҒА академигі, филология ғ.д., профессор; Жүсіп С.А. - Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ профессоры, «Алаш» мәдениет және рухани даму институтының директоры; Егембердиева С.М. - Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, «Экономика» кафедрасының профессоры, э.ғ.д., профессор; Джурсунбаев Б.А. - ТарМПУ «Қазақстан тарихы» кафедрасының доценті, тарих ғ.к., доцент; Ералин Қ. - Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ» Дизайн және бейнелеу өнері» кафедрасының меңгерушісі. ҚР Суретшілер одағының мүшесі, педагогика ғ.д., профессор; Функ Дм.А. - Томск МУ «Антропология және этнология» институтының директоры, «Сибирские исторические исследования» ғылыми журналдың бас редакторы. РҒА академигі, тарих ғ.д., профессор; Раджабов К.К. - Өзбекстан РҒА «Тарих» институтының «Кенес дәуірі» бөлімінің меңгерушісі, тарих ғ.д., профессор; Саипова К.Д., - М.Ұлықбек атындағы Өзбекстан Ұлттық университетінің «Өзбекстанның қазіргі заман тарихы» кафедрасының меңгерушісі, т.ғ.д., доцент; Дониёров А.Х. – т.ғ.д., профессор Ташкент Мемлекеттік Шығыстану университеті; Юсупов С.Б. - з.ғ.д., (DSc) Ташкент мемлекеттік қаржы құқығы заң университетінің «Әкімшілік және қаржы құқығы» кафедрасының доценті; Аманжолова Д.А. - РҒА «Ресей тарихы» институтының жетекші ғылыми қызметкері, тарих ғ.д., профессор; Садықов Т. - Қырғыз МУ профессоры, филология ғ.д.; Дженгиз Буяр PhD докторы, «Манас» Қырғыз-Түрік университетінің профессоры; профессор Кенан Коч - Мұғла С.К. университетінің профессоры, филология ғ.д.; Мартынова Н.В. - Тынық мұхит МПУ «Өнер, жарнама және дизайн» факультетінің «Дизайн» кафедрасының доценті, педагогика ғ.к. РХӨА мүшесі.

«QAZAQTANÝ» respublikaalyq ғылыми журнал 1 (29) 03 / 2026
«QAZAQTANÝ» respublikanский научный журнал 1 (29) 03 / 2026
«QAZAQTANÝ» republican scientific journal 1 (29) 03 / 2026

Учредитель: Южно-Казахстанский исследовательский университет им. М.Ауэзова, г.Шымкент, проспект Тауке-хана, 5
РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Главный редактор:

Ахмед-Заки Д.Ж. - Председатель правления - ректор Южно-Казахстанского исследовательского университета имени М.Ауэзова, доктор технических наук, профессор.

Ответственные редакторы:

Боранбаев С.Р. - доктор филологических наук, профессор. Директор научно-исследовательского института «Социально-гуманитарные науки» ЮКИУ имени М.Ауэзова;

Торгаутова Ш.А. - докторант. Начальник Научного центра «История и этнология» ЮКИУ имени М.Ауэзова.

Состав членов редакционной коллегии: Ахмед-Заки Д.Ж. - Председатель правления - ректор ЮКИУ им.М.Ауэзова, д.техн.н., профессор; Жанибеков А.К. - Член правления, проректор по «Научной работе и инновациям» ЮКИУ им.М.Ауэзова, доктор философии PhD по специальности «Юриспруденция», профессор; Бейсенбаев С.К. - проректор по связям с общественностью и культурой ЮКИУ им.М.Ауэзова; д.педагог.н. Академик АПН; Алибек С.Н. - д.и.н., доцент кафедры «История Казахстана» ЮКИУ им.М.Ауэзова; Карибаев С.У. - к.и.н., доцент кафедры «История Казахстана» ЮКИУ им.М.Ауэзова; Отарбаева Г.К. - заведующий кафедрой «Всеобщая история и музейное дело» ЮКИУ им.М.Ауэзова, к.ист.н., доцент; Авизова А.К. - старший научный сотрудник научного центра «Археологические и антропологические исследования», к.и.н., доцент; Тлеубердиев Б.М. - старший научный сотрудник научного центра «Абайтану - Мухтартану» профессор кафедры «Казахский язык и литература» ЮКИУ им.М.Ауэзова, д.филолог.н.; Конаратбаев О.М. - старший научный сотрудник НЦ «История и этнология» ЮКИУ им.М.Ауэзова, к.ист.н., доцент; к.техн.н., доцент; Кабылбекова З.Б. - профессор ЮКИУ им.М.Ауэзова, заведующий кафедрой «Психология и специальная педагогика», член-корреспондент МАПН, д.педагог.н.; Жолдасбекова С.А. - заведующая кафедрой «Профессиональное обучение» ЮКИУ им.М.Ауэзова, академик АПН, д.педагог.н., профессор; Алметов Н.Ш. - профессор кафедры «Современная педагогика и психология» ЮКИУ им.М. Ауэзова, д.педагог.н.; Султанов С.А. - ЮКИУ им.М.Ауэзова, профессор кафедры «Политология», д.полит.н.; Уразбаев К.М. - декан факультета «История и педагогика» ЮКИУ им.М.Ауэзова, к.филолог.н., доцент; Ыбырайым А.О. - декан факультета «Филология» ЮКИУ им.М.Ауэзова, к.филолог.н., доцент; Танирбергенов М.Ж. - декан факультета «Культура и спорт» ЮКИУ имени М.Ауэзова, доктор педагог.н., доцент; Спанов М.Ж. - доцент кафедры «Философия и религиоведение» ЮКИУ им.М.Ауэзова, к.философ.н. доцент; Айдарова А.Б. - ассоциированный профессор кафедры «Экономика» ЮКИУ им.М.Ауэзова, к.э.н.; Карбозова Г.К. - заведующая кафедрой «Английское языкознание» ЮКИУ им.М.Ауэзова, к.филолог.н.; Суюбердиева А.А. - заведующая кафедрой «Иностраный язык для гуманитарных специальностей. ЮКИУ им.М.Ауэзова, к.педагог.н., доцент; Жолдасбекова К.А. - доцент кафедры «Изобразительное искусство и дизайн», ЮКИУ им.М.Ауэзова, кандидат педагог.н.; Тургараев Б.Т. - директор Международного общественного благотворительного фонда «Жеті жарғы и Кожаберген жырау», д.юн., профессор; Капалбекулы Н. - главный научный сотрудник Государственного музея «Центр сближения культур» под эгидой ЮНЕСКО Министерства культуры и спорта РК; писатель, почетный профессор ЮУ им.М.Ауэзова; Акыш Н.Б. - главный научный сотрудник Института «Литература и искусство» им.М.Ауэзова Комитета науки МОН РК, д.филолог.н., профессор; Койгелдиев М.К. - профессор КазНПУ им.Абая, председатель Ассоциации «Историки Казахстана», д.ист.н., академик НАН РК; Кабылдинов З.К. - директор Института истории и этнологии им.Ч.Ч.Валиханова, д.ист.н., профессор; Исабек Б.К. - проректор по учебной и учебно-методической работе ЮКГПУ, к.ист.н., доцент; Рысбаева С.Ж. - доцент Академии ГУ при Президенте РК, к.полит.н.; Туреун Х.М. - профессор кафедры «История» МКТУ им.Х.А.Ясауи, д.ист.н.; Калашникова Н.П. - заведующая кафедрой «Ассамблея народа Казахстана» ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, д.полит.н., профессор., председатель РОО «Ассоциация кафедр АНК «Шаңырақ»; Камзабекулы Д. - проректор ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, академик НАН РК; д.филолог.н., профессор; Жусуп С.А. - профессор ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, директор Института культуры и духовного развития «Алаш»; Егембердиева С.М. - директор ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, профессор кафедры «Экономика», д.э.н., профессор; Джурсунбаев Б.А. - доцент кафедры «История Казахстана» ТарГПУ, к.ист.н.; Ералин К. - заведующий кафедрой «Дизайн и изобразительное искусство» МКТУ им.Х.А.Ясауи, член Союза Художников РК, д.педагог.н., профессор; Функ Дм.А. - директор Института «Антропология и этнология» Томского ГУ, главный редактор научного журнала «Сибирские исторические исследования». Академик Российской академии наук, д.ист.н., профессор; Раджабов К.К. - заведующий отделом «Советской эпохи» института «История» АН РУзб, д.ист.н., профессор; Саипова К.Д. - д.и.н., доцент заведующий кафедрой «Новейшая история Узбекистана» Национального университета Узбекистана им.М.Улугбека; Дониёров А.Х. – д.и.н., професор Ташкентского Государственного университета Востоковедения; Юсупов С.Б. - д.ю.н., (DSc) заведующий кафедрой «Административное и финансовое право» Ташкентского государственного юридического университета; Аманжолова Д.А.- ведущий научный сотрудник Института «История России» РАН, д.ист.н., профессор; Садыков Т. - д.филолог.н., профессор Кыргызского ГУ; Дженгиз Буяр - доктор PhD, профессор Кыргыз-Турецкого университета «Манас»; Кенан Коч - профессор университета Мугла Сыткы Кочмана д. филолог.н.; Маргынова Н.В. - доцент кафедры «Дизайн» факультета «искусство, реклама и дизайн» Тихоокеанского ГПУ, к.педагог.н., доцент. Член РАН Искусств.

ISSN 2708-0897

@Южно-Казахстанский исследовательский университет им.М.Ауэзова, 2026

Кіріспе

ЖАҢА АТА ЗАҢЫМЫЗДАН КҮТЕР ҮМІТ МОЛ

Жақсы сөзді жарым ырысқа балаған халықпыз. Сол халықтық қалпымызда келелі істерді кеңеспен жасаған елдігіміз тағы бар. Биылғы жыл - ел тарихында «алтын әріптермен» жазылатын беттерінің бірі болғалы тұр десек артық айтқандық болмас. Өйткені алда 15 наурызда Ата Заңымызға қатысты жалпыхалықтық референдум өткелі жатыр. Ұсынылған жобаның ішінде басты өзгерістің бірі де, бірегейі - Заң шығару билігін - Бір палаталы Парламент ретінде қалыптастыру және оның Құрылтай аталатыны дер едік.

Жобадан тағы бір байқағанымыз Тарихи жағдайда алғанда атадан қалған басты мұрамыз - кең байтақ жеріміз, тіліміз бен тарихи санамыз, діліміз бен дініміз деп қарар болсақ, Ата заңымыз олардың бәрінде көздің қарашығындай сақтауды көздейді.

Иә, жылқы жылында жылқы мінездес қазақ халқының жылқы түлігін бүгінге дейін де «кұру-құру» деп шақыратыны бекер емес шығар. Референдум елдің басын жинап мемлекеттің басты заңы мен содан өрбитін болашаққа бағдарымызды тағы бір айқындай түсуде маңызға ие жиынның бірі болмақ. Тереңдеп қараған кісіге «Құрылтай сөзі - ұлттық код» екені тағы белгілі. Сондықтан жаңадан ұсынылған жобаны ел бірлігі мен тұтас қазақстандық бірегейлікке қызмет ететін Ата Заң ретінде жақсы ырымға балап отырмыз. Өйткені Құрылтай атауының төркіні – жиылу, жиналып бір шешім қабылдау мағынасынан шыққанын білген елге енді жиналып Ата заңды қабылдауда бірлік пен ұлттық, ал билік тізгінін ұстағандар «әрбір қазақ - жалғызым» деп еңбек етерлік қазаққа тән, яғни қазақтанулық сипаттағы ой - сана берсін.

Ата заңымыздың ұсынылған нұсқасында ел ретінде етек-жеңді жинау, ұлт ретінде ұйысу арқылы әлемдік өркениет көшінен кенжелеп қалмау мақсаттары қойылған. Ата заң баптарына сай жеріміз біртұтас, тіліміз мемлекеттік, тарихи санамыз бен дініміз бабалардан қалған мұралармен сабақтастықта. Ең бастысы адам құқығын қорғауға басымдық берілген.

Осындай жауапты кезеңде Конституциялық реформаларды түсіндіру мен Ата заңға енгізілген өзгерістерді зерделеуде елдің, халықтың сенімін одан ары арттыруда елдігімізге кері әсері бар бос сөздерден, сыртқы ықпалдардан гөрі ішкі бірлігімізді одан ары нығайта түсетін ұлттық таным мен ұлттық мінез танытуымыз, яғни Қазақтанулық істер ерекше маңызды деп санаймыз. Алдағы ел бірлігі сыналар тұста бірлігімізді танытайық! Олай болса жылқы жылындағы қазақы таным мен қазақтанулық істерге сәттілік!

Анарбаев Қайрат Сапарханұлы

Өзбекәлі Жәнібеков атындағы ОҚПУ,

«Тәрбие жұмысы және жастар саясаты» департаментінің директоры,

тарих ғылымдарының кандидаты

**ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК
DIRECTION OF THE HUMANITARIAN SCIENCES**

тақырыптық рубрикалар / тематические рубрики / subject headings

**ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА
HISTORY OF KAZAKHSTAN**

МРНТИ: 03.23.08

<https://orcid.org/0000-0003-1756-8236>

Досмурзинов Р.Қ.*

МНС, Институт истории государства КН. МНиВО РК. Астана, Казахстан

**ЖЕРТВОПРИНОШЕНИЯ В КАЗАХСКОЙ КУЛЬТУРЕ:
ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ**

*Автор-корреспондент: rusdosmurzinov@gmail.com

Аннотация: В исследовании представлен анализ традиционных и современных жертвоприношений казахского народа, как важных ритуалов традиционной и современной культуры. Автор исследования обратил внимание на то, что концепт жертвенности является центральной темой («этосом») многих казахских ритуалов. Жертвоприношения играли и играют важную коммуникативную роль в мировоззрении. Основными сторонами в коммуникационном процессе выступают духи предков и их живые сородичи. Автор исследования классифицировал традиционные казахские жертвоприношения, уделив основное внимание бескровному типу жертвоприношений – освящению молочными продуктами, возлиянию жертвенного масла в огонь – домашний очаг, приготовлению лепешек (хлеба), повязыванию белой материи, лоскутов одежды, конских волос (т.е. votивных предметов) на ветки деревьев и др. Кроме того, исследователем была предложены характеристики традиционного и современного обществ на основе градаций ритуализации, уровня религиозности и сплоченности социальных связей.

Ключевые слова: обычаи и традиции казахского народа, религиозные ритуалы, Курбан Айт, ритуал «тасаттық», Наурыз, гостеприимство, традиционная культура, традиционное мировоззрение

ГТАХР: 03.23.07

<https://orcid.org/0000-0003-1756-8236>

Досмурзинов Р.Қ.*

КҒК, ҚР ҒжЖБМ ҒК Мемлекет тарихы институты. Астана, Қазақстан

**ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІНДЕГІ ҚҰРБАНДЫҚ ШАЛУ:
ТАРИХЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЗАМАНДАҒЫ ЖАЙЫ**

*Автор-корреспондент: rusdosmurzinov@gmail.com

Түйін: Осы зерртеуде дәстүрлі және қазіргі заманғы мәдениеттің маңызды салт-дәстүрлері ретінде қазақ халқының дәстүрлі және қазіргі заманғы құрбандық шалу ғұрыптарына талдау жасалған. Зерттеудің авторы құрбандық тұжырымдамасы көптеген қазақ салт-жораларының негізгі тақырыбы («этос») болып табылатынына назар аударды. Құрбандық шалу ғұрыптары қазақ халқының дүниетанымында маңызды коммуникативтік рөл атқарады. Сондай коммуникациялық үрдісте негізгі жақтар ретінде әруақтар мен олардың тірі туыстары болып табылады. Зерттеудің авторы дәстүрлі қазақ құрбандық шалу ғұрыптарын жіктеп, құрбандық дәстүрінің қансыз түріне – сүт өнімдерімен ұлықтауға, үй ошағына – отқа май құюға, «жеті шелпек» пісіруге, ағаштардың бұтақтарына ақ матаны байлауға, жылқының шашын (яғни votивті заттарды), жыртқыс таратуға негізгі назар аударды. Бұдан басқа, зерттеуші дәстүрлі және қазіргі заманғы қоғамдардың

ритуалдану, діндарлық деңгейі мен әлеуметтік байланыстардың тұтастығы градациялардың негізінде сипаттамаларын ұсынды.

Кілт сөздер: қазақ халқының салт-дәстүрлері, діни салт-дәстүрлері, Құрбан айт, «тасаттық», Наурыз, қонақжайлылық, дәстүрлі мәдениет, дәстүрлі дүниетаным

IRSTI: 03.23.07

<https://orcid.org/0000-0003-1756-8236>

Dosmurzinov R.K.

JRS, the Institute of State History CS MSHE RK. Astana, Kazakhstan

SACRIFICES IN KAZAKH CULTURE: IN ITS PAST AND PRESENT

***Corresponding author:** rusdosmurzinov@gmail.com

Abstract: This article presents an analysis of traditional and modern sacrifices of the Kazakh people as important rituals of traditional and modern culture. The author of the study draws attention to the fact that the concept of sacrifice is a central theme ('ethos') of many Kazakh rituals. Sacrifices have played and continue to play an important communicative role in the worldview of Kazakh people. The main parties in the communication process are the spirits of ancestors and their living relatives. The author of the study classified traditional Kazakh sacrifices, focusing on the bloodless types of sacrifices – consecration with dairy products, pouring sacrificial oil into the fire – the hearth, baking flatbread (bread), tying white cloth, cloth scraps, horsehair (i.e. votive objects) on the tree branches, etc. In addition, the researcher proposed characteristics of traditional and modern societies based on gradations of ritualization, level of religiosity, and cohesion of social ties.

Keywords: customs and traditions of the Kazakh people, religious rituals, Kurban Ait, the ritual of 'tasattyq', Nauryz, hospitality, traditional culture, traditional worldview

Введение

В традиционной культуре одной из наиболее важных форм взаимодействия между земным и сакральными мирами являются жертвоприношения. Жертвоприношение – это принесение материальных ценностей или жизни животных или людей в жертву божеству в качестве акта умилоствивления или поклонения. Вместе с тем, жертвоприношения отнюдь не являются исключительно умилоствивительными действиями.

Целью настоящего исследования является определить место, роль и значение жертвоприношений в традиционной и современной казахской культуре. Основные задачи исследования: 1) описать жертвоприношения казахского народа; 2) определить особенности проведения жертвоприношений у казахов в прошлом и настоящем; 3) создать типологию жертвоприношений в казахской культуре. Как известно, концепт и идея жертвоприношения присутствуют в исламской религии, доминирующей у казахского народа. Мусульманский праздник жертвоприношения на тюркских языках носит название Курбан байрам (айт). Главным обрядом дня Курбан айта (в каз. «құрбан айт») является заклинание жертвенного животного (каз. «құрбандық шалу») ради Всевышнего Бога. Курбаном называется животное, приносимое в жертву во время праздника Курбан айт с намерением приблизиться ко Всевышнему [1,31]. Как и обязательный налог закят, праздничные молитвы, жертвоприношение стало частью религиозной практики мусульман. Праздник жертвоприношения является кульминацией хаджа в Мекку. Накануне паломники восходят на гору Арафат, а в день жертвоприношения совершают символическое кидание камнями и таваф (семикратный обход вокруг Каабы).

В современный период ритуал совершается согласно мусульманским предписаниям повсеместно во всех регионах Казахстана. В городской местности для обряда организуют специальные места - скотобойни. Согласно нашим полевым материалам, животное

укладывают на левый бок, головой в сторону священной Каабы. Три ноги животного связываются, а правая задняя оставляется свободной. Присутствующие люди читают молитвы, затем один из них перерезает горло животного ножом (в каз. «қан шығарып»). Кровь должна стечь в специально вырытую яму [2,48]. Мясо жертвенного животного делится на три части. Треть мяса остается у совершивших жертвоприношение, остальные части раздаются священнослужителям и нуждающимся.

Теоретический анализ

Материалы и методы

Основными материалами исследования стали архивные источники и полевые этнографические материалы. Корпус архивных сведений составили материалы из фонда этнографа Федора Фиельструпа (1889–1933) в Научном архиве Института этнологии и антропологии РАН (г. Москва).

Российский этнограф Федор Фиельструп одним из первых этнографов начал исследовать казахские жертвоприношения. В дальнейшем, изучением жертвоприношений, как значимых ритуалов духовной культуры, занимались крупные ученые – Х.А. Аргынбаев, А.Т. Толеубаев, Р.М. Мустафина, Н.Ж. Шаханова, Е.М. Смагулов. Результаты научных исследований казахстанских этнографов нашли отражение и в научно-популярной литературе [1,33].

В настоящем исследовании были применены методы описания, анализа и синтеза. Среди специально-научных методов исследования нужно выделить методы невключённого наблюдения и устного опроса (метод полуструктурированного интервью). Эти методы применялись в ходе экспедиционных выездов в различные населенные пункты Акмолинской области Республики Казахстан – сс. Кабанбай батыра, Коянды, Софиевка (Целиноградский р-н) (2022–2024), а также в области Ұлытау (2023) – г. Жезказган, с. Малшыбай, сс. Улытау, Жезды (Улытауский р-н), в Карагандинской области – г. Караганда, г. Балхаш, с. Балыктыколь (Балыктыкольский р-н). Метод интервью был применен в ходе бесед с информантами (Актюбинская область Республики Казахстан).

Результаты и их обсуждение

Главным условием Курбана, как известно, является принесение в жертву одного из разрешенных животных. Не зарезав животное, передавать его или сумму денег, равную его стоимости, нуждающимся не является совершением Курбана. При этом нужно совершить жертвоприношение в первые 3 дня, наиболее благоприятным считается первый день.

В качестве жертвенного животного можно закалывать лишь овец, коз, коров и верблюдов. Возраст овец и коз должен быть, как минимум, один год, коровы – два года, а верблюда – пять лет. 6-7-ми месячный барашек, по своим размерам, схожий с годовалой овцой годится для закалывания в качестве жертвенного животного. Предпочтительнее закалывать самца овец и коз, а также корову, нежели быка. Нельзя, в качестве жертвенного животного, закалывать таких животных, как косулю, архара, а также птиц: курицу, петуха, гуся, утку и т.п.

Перед курбан айтом, также как и перед ораза айтом, почти повсеместно в казахских семьях проводится ритуал «шек». По пятницам, читают молитвы в честь усопших («құран бағыштау»), готовят «божью» пищу («құдайы») – лепешки («шелпек») и др. блюда [1,38]. Женщины, добавляя много масла («майды куырып»), жарят их на сковородах так, чтобы шел сильный запах или дым («иіс шығару»). Согласно поверьям, духи предков нуждаются в молитвах («құран дәметеді»), пище. Интересно, что в старину у карачаевцев и балкарцев поклонение священному камню Байрым-биче (Богородица) называлось «чек» [3, 98].

В нач. XX в. в степных аулах совершали ритуал «желін садақасы» – жертвоприношение для оберегания вымени скота. Доили овец и из первого молока делали

«белый творог» («ақ ірімшік»), приглашали соседей и раздавали им. Когда в первый раз в году рубили лес под поделочный материал, казахи резали барана, готовили угощение и обращались к Орман ата («Ағаш иесі») с мольбой, одновременно и с мольбой к богу: «Боже, помилуй нас! Орман, помилуй нас!» («Құдай разы болсын, Орман разы болсын, қабыл қыл, аллаһ ақбар!» [4,15-19]. Принимаясь за какую-нибудь работу (заказ) плотник («үйші») читал молитву и давал 7 лепешек бедняку. Когда кузнец готовился к работе, он произносил молитву: «Господи! Нашему делу дай (благополучный) конец, Давид пророк, нашему делу помощи / поддержи!» («құдай, ісімізге береке беріп, Дауд пайғамбар ісімізді қолдай гөр!» [4,21]. Следует отметить, что в современный период Орман – это одно из редких личных мужских имен у казахов. Ритуал приготовления лепешек («жеті (тоғыз) шелпек) проводится во многих казахских семьях повсеместно до сих пор [5,21-36].

Проезжая мимо кладбищ и могил, казахи до сих пор читают краткую молитву («дұға») и воздевают руки («қол жаю»). В прошлом казахи, увидев в пути кладбище, останавливались, читали молитву и вешали на ветки деревьев лоскуты своей одежды, материю, конский волос и др. Такие жертвоприношения (преподнесение жира, материи, конских волос и др.) можно отнести к бескровному виду [6,31].

В традиционном казахском обществе, после смерти человека, его не сразу причисляли к умершим. Это связано с поверьями и представлениями о том, что определенное время покойный будет вместе с живыми. Эти сроки продолжались до года. Только после выполнения определенных действий и предписаний, считалось, что покойный достигает вечной обители.

В современный период в качестве «жертвенной» пищи подается мясо лошадей, овец и баранов, коров и быков, верблюдов, ограничения по возрасту такие же, как в мусульманских предписаниях. По весьма далеким описаниям XIII века степняки, если заболел ребенок, изготавливали «идола» и привязывали его над жилищем. Затем приносили в жертву овцу, съедали ее мясо. После этого кости овцы сжигали. И всякий раз, когда приступали пище, приносили часть «идолам» часть еды. Также поступали после удачной охоты [7,56-59].

По описаниям XIX в., казахи приносили в жертву животных всех видов, преимущественно верблюдов, лошадей, баранов и редко быков, но всегда самцов и с известными приметами. По старинным казахским традициям, жертвенный баран должен быть белый со светлыми волосами на голове («ақ сарыбас», «ақсарбас») или белый с лысиной («боз қасқа»). Принося жертву, в прошлом казахи в молитве описывали приметы животного: «О, аруах, для тебя именую лунорогого, раздельнокопытчатого с запахом мускуса, с ушами, подобными баурсакам («ай мүйізді, аша тұяқты, жұпар иісті, бауырсақ құлақты»), или с разрезными ушами, с двумя зубами («тілік құлақты», «екі тісті») и др [8, 81]. Если в жертву приносился верблюд, то он тоже должен быть белый (отсюда происходит поговорка при крайне радостных случаях – «ақ түйенің қарыны жарылды») [8, 82]. До сих пор белый цвет считается символом святости и чистоты, а в древности он считался также обозначением южной стороны света [7,87].

В дни Наурыза в казахских семьях до сих пор готовят блюдо «наурыз көже». Мы считаем, что это блюдо является «жертвенной» пищей, воссоздающей архаичные представления о креации всего мира. По традиции вначале отваривают мясо, затем его вытаскивают и в этом бульоне кипятят пшеницу, просо, рис, лапшу. Затем кладут масло или кусочки курта («кұрт»), муку, добавляют немного молока и сахара. Трапеза начинается и заканчивается молитвой в честь духов умерших предков, которая произносится муллой или человеком старшего возраста [9,12-25]. В старину казахи для оставляли голову барана, лошади или коровы, которую варили подавали отдельно от жидкого кушания («көже»). Каждая семья готовила это блюдо у себя, затем все ходили, по кругу всюду поедая приготовленное явство [10,14].

У иранских народов его празднование было также связано с духами умерших

родственников. В последний четверг, собравшись на кладбищах, люди желали от бога для своих умерших родственников и близких прощения грехов и вечного покоя. При этом заранее дома готовят сладости, чтобы около могил раздать нуждающимся. Эту церемонию соблюдают особенно те, у кого в текущем году умер кто-то из близких, и первый Ноуруз после его смерти они отмечают под названием «Первый праздник». Есть и другой ритуал, посвященный умершим близким, когда в этот день родственники приносили новые одежды членам семьи, которая похоронила своего близкого, и они накануне Ноуруза надевают эту одежду. Люди выражают память умершим близким, а также просят у бога и духов предков благополучие и успехов в хозяйственных работах.

Следует отметить, что в зороастрийской религии, кроме Наурыза, был еще один крупный праздник, который проводился осенью – Мехреган (Михрган). Праздник совершался в честь бога солнечного света и согласия Митры. Вероятно, слово «мейірім» («мейір» – букв. добро, милосердие) происходит от имени этого бога. Праздник приурочивался к сбору урожая. Накануне и в день праздника убирались в домах и во дворе, одевались нарядную одежду, проводят национальные игры. В такой форме его празднуют до сих пор персы, таджики и узбеки [11,59-87].

Завершив пахоту, сев и боронование, в старину казахи-земельцы приступали к очистке оросительной сети и рытью новых арыков. В южных районах страны в эти дни готовили «жертвенную» пищу («наурыз кәже», «құдайы кәже», «қос кәже»), выпекали лепёшки, доставляли их на место работ и угощали работающих, при этом хозяйки пели ритуальные песни. Когда работы по очистке канала и арыков и укреплению запруды в голове канала завершались, при пуске воды из реки в канал, по древнему обычаю, резали скот (обычно бычка – «өгізше»). Кровь жертвенного животного спускали прямо в воду, не давая ей стекать на землю. Затем по жребью определяли очередность полива и пускали воду в головной арык.

В случаях прорыва плотины в голове канала приходилось все сооружать заново, совершать повторное жертвоприношение, но уже не бычком или бараном, а белой кобылицей («боз бие»), хотя обычно жертвенными животными были бараны и крупный рогатый скот [12,211-219].

Когда долго нет дождя или наступило бедствие, в казахских аулах до сих пор проводят уже упомянутый нами ритуал «тасаттық беру». Как и в прошлом, «тасаттық» устраивается всем аулом чаще всего в летнее время, с участием посторонних при желании. По данным информанта из г. Жезказган (Сеитбаев Л., 1950-х гг.р.), люди собираются возле реки или озера, а также около родовых кладбищах, принося с собой посуду, кумыс. Затем колят барана над ямой, которой вырывают для этой цели; яму потом зарывают [13,17].

Сохранились сведения, описывающие проведение ритуала в нач. XX в. у казахов рода найман-мурун: «...оставляя аул все население, включая ребят, все население отправлялось к месту жертвоприношения, захватив по барашку с каждого дома. Каждое хозяйство резало баранов на своем месте, где остановилось, а кровь вылизывались собаками или же оставалась на земле. Сваренное мясо складывалось вместе и распределялось из общей кучи. Мужчины и женщины ели отдельно. Кости собрались и складывались на каком-нибудь камне. Затем кости сгрызали и ломали. При жертвоприношении выражали свои пожелания, обращались к богу, называя его кудай («құдай») [14,21-56]. По сведениям Алькея Маргулана, у казахов рода аргын-айдабол в нач. XX в. жертвоприношение совершалось на берегу реки или озера, к которому прокапывали канавку к воде. Над канавкой резали жертвенное животное, кровь текла по канавке в воду. Возле канавки делали яму «жер ошақ», на котором варили мясо. Это место, находилось вдали от аула в открытой степи, где хорошая трава и вода, над обрывом») [15,74-89].

Как мы видим, ритуал за столетие своего проведения претерпел не столь большие изменения. В современный период ключевое место в проведении «тасаттыка» занимает

мулла (священнослужитель), который произносит молитву перед жертвоприношением и совместной трапезой [16,41].

В старину казахи совершали жертвоприношения («ақсарбас айту» и др.), чтобы если в жизни им удавалось избежать большой беды или для того, чтобы ее избежать. В современный период данный ритуал, который называется «кұдайы» (букв. – «благодарение Бога»), проводится даже, если все благополучно. На таких мероприятиях поминают духов предков («әруақ риза болсын»). В аулах организуют небольшое празднество, к которому готовят конину («жылқы сояды»), а в городах организуют пиршество, к которому готовят баранину («қой сояды») [16,12].

У казахов был широко распространен и до сих пор существует еще один вид жертвоприношений - бескровный. Освящение молочными продуктами, возлияние масла (жира) в огонь, повязывание материи к веткам деревьев, приготовление круглых лепешек («шелпек»), подача садака возле святого места и др. ритуалы относятся к этому виду. Жертвоприношения высшим силам преподносилось и разжиганием ароматических растений (адыраспан, арча). Когда собирали траву адыраспан, исполняли песню:

Ассаламәләкум, адыраспан,
(Мир тебе, здравствуй, адыраспан)
Бізге сізді жіберді Омар, Оспан.
(К вам нас отправили святые Омар, Оспан)
Кеселге жеті түрлі ем болсын деп,
(К болезни, чтобы семь рецептов лечений)
Әкім Лұқпан пірлері ақыл қосқан.
(Надоумили покровители праведника Лукмана)

Затем читали молитву из Корана. Траву собирали только мужчины, которые складывали ее в мешки и сушили [17, 244]. Во время болезни траву разжигали. С одной стороны, аромат травы изгонял злые силы, с другой выступал жертвой «добрым» духам.

В старину у казахов бытовал перед свадьбой обычай приносить в жертву белого жеребца [18]. Вступая в дом мужа невеста совершала (и совершает в современных ритуалах) жертвоприношение огню. В современный период ритуал «май құю» стал скорее уже ритуальным действием. Участники обряда, считают, что оно совершается из дани уважения к дому, приобщению невесты к новой семье [19], [20].

В прошлом в казахских семьях, когда умирал хозяин дома, совершался ритуал «тұл аудару» («ат арнау»). Коня покойного посвящали, обрезали ему гриву и хвост («тұлдаған ат»). Во время годовых поминок его приносили в жертву, мясо преподносилось в качестве жертвенной пищи. Такой ритуал не сохранился в современности, тем не менее в рамках похоронно-поминальной обрядности важное место до сих пор занимает традиция «ас беру» (тризна). В условиях традиционного общества бытовали различные виды поминальных «асов»: «большой ас» («үлкен ас») – ас, объединяющий по меньшей мере, несколько крупных родов или проходящий на уровне нации; «сүр ас» – ас, проводимый на третий, седьмой, девятый, десятый, тридцатый и др. дни, а также после года; «келте ас» – небольшой ас [21,18].

Обычно асы начинались в среду («сәтті күн»). По традиции «асы» длились четыре дня: «ошақ қазар» (день установления котлов), «мал сояр» (день жертвоприношения), «ұстаған», «ат шабар» (дни проведения состязаний). Во время аса проводились всевозможные состязания – борьба («балуан күресі»), сайыс, «аударыспақ», «жөкпар тарту», «жамбы ату», «теңге алу», «қыз куу», «түйе тарту». Однако, кульминацией «аса» всегда были скачки («бәйге»).

По описаниям этнографа XIX в., после смерти человека устраивают несколько

поминок, на которые приглашают родных и знакомых. Эти торжества («ас» – трапеза) происходят на седьмой, сороковой и сотый день в первый год, а иногда и в течение девяти лет после смерти. На эти торжества приглашают как можно больше народа. Разумеется, люди бедные приглашают только родственников, ограничиваются тем, что режут одну овцу, дабы почтить усопшего. Напротив, богачи устраивают пышные поминки. На торжества, которые происходят в память людей уважаемых, особенно в первую годовщину их смерти, часто приглашают много тысяч гостей [22, 316].

По описаниям поминальные обряды в XIX в. у казахов проводились так: «Поминки на седьмой день относятся к церемонии погребения. В этот день подстригают хвост и гриву коню умершего. Родственники и жители ближайших аулов собираются в первый день, когда устраивают очаги, т.е. копают подряд несколько ям под костры, над которыми устанавливают котлы для варки мяса. Мы приехали вечером второго дня, когда резали скот для угощения и ставили юрты для гостей, ожидавшихся на следующий день» [22, 316].

На поминки собирались более пятиста человек и более. Для них устанавливались юрты. Все юрты были из белого войлока. На самом почетном месте находился самый уважаемый гость, который распределял между всеми присутствующими мясо. После еды подавали кумыс и айран, во время которых начинались веселые разговоры, шутки. Настроение было чрезвычайно веселым, и ничто не напоминало о печальном поводе для этого торжества. Гости продолжали прибывать до поздней ночи. На четвертый день начиналась байга, в конце ряда юрт выставлялись призы [22, 316].

В старину на крупных асах решались вопросы политические характера (объявление хана, вступление в войну), затрагивающие судьбу всего народа. Казахский ас также играл социальную и экономическую функцию. Ас выступал средством преодоления социального неравенства, поскольку многие материальные блага «дарились» и раздавались широкому кругу людей [21].

Согласно нашим полевым материалам, в современный период очаги поминальной пищи могут устанавливаться в поймах сухих долин, расположены возле аулов [23]. На поминальные ритуалы также, как и в прошлом, приходит много людей. В качестве наград даются денежные призы, автомобили [23].

В степных просторах характеризуется засушливым летом, поэтому фактор распределения дождевых осадков играл и продолжает играть важнейшую роль в сельскохозяйственной деятельности. Реликты, связанные с поверьями о том, что появление дождя вызывается высшими силами распространены до сих пор.

Обряд вызова дождя, о котором мы уже упоминали выше, распространён по всему Казахстану. В нынешний период в большинстве регионов его называют «тасаттық» (в араб. – жертвоприношение), хотя встречаются и другие названия («құдайы», «құдайы ас»). В дни засухи, эпизоотий или других бедствий со всего селения собирают средства, продукты. На собранные деньги покупают жертвенное животное (корову черной масти или баранов). В назначенный день все жители аула и мулла идут к близлежащей реке или озеру. На выбранном месте с молитвой режут животное, при этом, согласно мусульманским предписаниям, кровь не должна стекать в воду. Интересно, что, согласно полевым материалам, если в дни засухи хлынули длительные ливни, проводился ещё один «тасаттық» – на сей раз для того, чтобы остановить дожди [24].

Согласно нашим полевым материалам, в Улытауской области, «тасаттық» (или, по сообщениям, также «құдайы садақа») проводят у родового кладбища, в домах родственников. К этому обряду приглашают муллу, читают молитву и дают милостыню («садақа»). К трапезе режут скот, по сообщению местных жителей, в основном, мелкий рогатый скот («қозы, қой сояды»). Согласно поверьям, умилоствление духов предков может вызвать дожди, поэтому, например, жертвоприношение проводится у родового кладбища [25]. В современный период казахи старшего возраста продолжают совершать

жертвоприношения («құдайы») в честь духов предков. С целью поблагодарить и умиловить духов, в аулах приносят в жертву лошадь (коня) («жылқының етін асады»), затем в городе в ресторанах и кафе проводится второе празднество. На сей раз режут барана или овцу («қойдың етін асады») [26].

В старину у казахов, проживающих на п-ове Мангышлак, в качестве жертвоприношения преподносился козёл. Для вызова дождя у них выбиралось возвышенное место, на которое в облачный день везли данное животное. Потом один человек в течение всего дня наблюдал появятся ли капли дожди на рогах козла [27, 15]. Затем резали скот, преподносилось угощение. Один человек надевал белую одежду, садился на белого коня, читал молитву и направлялся в путь против ветра [27, 16]. Параллели присутствуют и у других народов. Известно, что у туркменов в жертву пиру («пір») дождя Буркут-баба с просьбой ниспослать дожди приносился козёл. Для этого жертву обычно привязывали на вершине холма (тепе) под палящим солнцем и не давали пить. Своими жалобными криками (согласно поверью, козёл делает это лучше) жертва должна была разжалобить Буркута. Если дожди наступали, животное резали и устраивали коллективную трапезу «Буркут-бабаның ёлуна» (Для благополучного пути Буркут-баба) [28,312-356].

В современный период подобные жертвоприношения уже не распространены.

Жертвоприношения играют важную роль в культуре. Основной идеей мифа и ритуала является воссоздание нарушенной гармонии, реактуализация космоса, т.е. повторение основного деяния богов. По-видимому, мифопоэтический человек считал, что социокосмос создан богами из тела первожертвы, и неудивительно, что основным элементом ритуалов являлись человеческие жертвы. Жертвоприношение не было самоцелью, оно лишь необходимым актом и действием, символизирующее победу жизни над смертью.

Люди в своих ритуалах вновь и вновь воссоздавали нарушенную гармонию, воссоздавали свой социокосмос. Древняя идея о замене человеческой жертвы на жертву животную явилось настолько грандиозным событием, что оно нашло отражение в мифе и ритуале современных религий.

В начале XX в. французские социологи Анри Юбер и Марсель Мосс предлагали рассматривать жертвоприношение как способ установления коммуникации между священным и светским мирами посредством жертвы, т.е. вещи, разрушаемой в процессе церемонии. В соответствии с концепцией Марселя Мосса об обменном дарении как целостном социальном факторе, когда из трех обязанностей «давать», «брать» и «возвращать» главной оказывается именно последняя (т.е. предписание ответного дара), жертвоприношение может быть поставлено в один ряд с обычаями типа потлача индейцев Северной Америки или кула Океании и вплоть до пронизывающей все акты обменного дарения установки, согласно которой подаренная вещь-символ не инертна, а содержит в себе какую-то часть того, кому принадлежала раньше [29, 136].

В первом из них жертвоприношение рассматривается в качестве способа «установления коммуникации между священным и светским мирами посредством жертвы, т.е. вещи, разрушаемой в процессе церемонии». Жертвоприношение имеет два аспекта: с одной стороны, это акт утилитарный, с другой – акт необходимости. Как и другие религиозные явления, оно имеет социальную природу и выполняет социальную функцию. Религиозные понятия, поскольку в них верят, существуют; они существуют объективно, как социальные факты. Священные вещи, к которым относится жертвоприношение, являются социальными [29, 26]. Многие формы жертвоприношений – заклание, кормление духов или преподнесение им «прикладов» и посвящение живого животного – имеют знаковую природу, неся на себе следы экспектаций адресата, которому предназначен дар, и одновременно указывая на тех, кто его преподнес для того, чтобы ответный дар был направлен именно им [29, 143].

И в этом отношении структура жертвоприношения изоморфна структуре магических и

мантических действий, где моделирование желаемого результата тоже происходит путем взаимодействия со вторым участником коммуникации. В этом смысле все они представляют собой символические действия, хотя в качестве знаков в них используются не только слова естественного языка, но и «вещи», «состояния», «изображения» или «поступки» [29, 144].

При этом магия и жертвоприношение служат способом «передачи сообщений», предписывающих партнеру программу поведения, а мантика служит способом «получения» сведений от партнера и, опираясь на приметы и знамения как на знаки его языка, определяет принятие решения самим субъектом (гадателем). Если магию и мантику можно противопоставить как «передачу» и «получение» сообщений соответственно, то магия и жертвоприношение оказываются с этой точки зрения неразличимы: и в том и в другом случае достижение собственной цели предполагает рефлексивное управление путем «передачи» партнеру программы, но в магии она строится как выгодная для отправителя, а в жертвоприношении – как выгодная для получателя сообщения. Разные формы жертвоприношения можно считать результатом гиперсемиотического подхода к миру, кода единицы плана выражения в одной области (в том числе и незнакомой) становятся планом содержания в другой области, т.е. рассматриваются как сообщения, имеющего своего отправителя. Причину этого следует, однако, искать не в представлениях о душе, а в устном характере культуры, в которой основной формой фиксации деятельности служит речь [30, 144].

Поэтому вряд ли оправдано идущее от различных религиоведческих концепций разделение магии, мантики и жертвоприношения на совершенно автономные и независимые друг от друга формы. Магия была противопоставлена другим обрядам. Одни исследователи считали, что магия – это поведение, предшествующее настоящей вере в бога и являющееся проявлением господства, а не подчинения. Другие полагали, что магия – это деятельность индивидов, а не коллектива. Магия выступает в качестве действия, не связанного со сверхъестественными существами, от которых зависит ход событий, а направленное непосредственно на тот или иной материальный предмет [30, 144].

Следует отметить, что в т.н. жертвенных обществах реагируют жертвоприношением на любую критическую ситуацию. Чем острее кризис, тем драгоценнее должна быть жертва [30, 218].

Более того, противопоставление магии, гаданий и жертвоприношений оказывается непродуктивным и в чисто эмпирическом плане. Так, если «слова», «заговоры», «молитвы» примыкают к «производственному» или «стихийно-целесообразному» акту, то такое действие именуется «вербальной магией», а если к магическому акту» или жертвоприношению, то уже обрядом. Между тем, если магия и мантика могут быть объединены как два способа символической деятельности и противопоставлены друг другу как «передача» сообщения «получению» сообщения, то, поскольку эти две фазы обмена информацией часто объединены в рамках единого коммуникативного процесса, обе эти формы символического взаимодействия с окружением оказываются связанными друг с другом, образуя при этом новый, более сложный по синтагматической структуре обряд [29, 146].

Мир в традиционном обществе познавался через действие. С этим связана ритуализация повседневной жизни: каждое действие имеет смысл и становится ценностью благодаря приобщению к ритуалу, т.е. сакрализация действия, воспроизводству целостности, имеющей начало и конец. Считалось, что ритуальное обозначение генезиса и непрерывности всякого явления служит залогом успеха. Любая созидательная деятельность в будничной жизни санкционировалась не только реальными потребностями общества, но и освящалась ритуалами и входила в число высших ценностей человека – будь то производство вещей или промысел [30]. Продемонстрируем в нижеприведенной таблице взаимосвязь типа общества и такими параметрами, как уровни ритуализации,

религиозности и сплоченности общественных связей.

Таблица – 4. Характеристики различных типов общества

Градация	Архаичное общество	Традиционное общество	Современное общество
уровень ритуализации	высокий	высокий	средний
уровень религиозности	высокий (большое значение имела мифология)	высокий	разный (во многих совр. обществах уровень религиозности низок)
сплоченность социальных связей	сильная	сильная	слабая

Как мы видим из таблицы, несмотря на высокий уровень ритуализации современного общества, сплоченность социальных связей в нем слабая. Это объясняется тем, что уровень ритуализации в современном обществе характеризуется количественными характеристиками. Ритуалы многочисленны и разнообразны, но не всегда являются преемственными и весьма краткосрочные. Напротив, уровень ритуализации в архаичных и традиционных обществах относителен, но крепкость социальных связей сильна, потому что ритуалы в них по своим характеристикам однотипные и последовательные.

Находясь в процессе модернизации, общественное сознание в целом и мышление отдельных людей в частности пытается адаптировать в себе современные концепты и сохранить былую картину мира. Для этого, оно, в первую очередь, находит наиболее близкие к себе новые воззрения и концепты, а затем внедряет, адаптирует (подстраивает) их.

Жертвоприношение выступает важнейшей формой взаимодействия и ритуалом дарообмена. С помощью этого ритуала происходит обмен не только среди социальной группы, но между потусторонними силами и живыми. Умилостивление высших сил не было центральной идеей жертвоприношения. В жертвоприношении коммуникативный аспект экономических обменов выступает как раз особенно отчетливо. Жертвоприношение – это форма поддержания постоянного диалога живых и усопших, сохранения единства всего бытия.

Типологию жертвоприношений казахов можно представить следующим образом. В самом общем виде жертвоприношения казахов подразделяются на два вида – бескровные и кровные. К бескровным жертвоприношениям относятся освящение молочными продуктами, возлияние масла в огонь, приготовление лепешек (хлеба), повязывание белой материи, лоскутов одежды, конских волос (вотивных предметов) на ветки деревьев и др. К кровным жертвоприношениям относятся мусульманский ритуал «құрбандық шалу», «умилостивительные» жертвоприношения («құрбандық», «таумайлар», «бозқасқа», «ақсарбас айту», «құдайы»), ритуал вызова дождя («тасаттық»), поминальные жертвоприношения и тризны («ас беру», «шеке беру» и др.). Так или иначе, все жертвоприношения направлены к высшим силам, которыми являются бог («құдай», «Алла»), духи предков («әруақ»), мусульманские образы святых [31].

Выводы

Таким образом, жертвоприношения играют важную коммуникативную функцию. В ответ на свои молитвы и жертвоприношения живые стремятся получить желаемое, поэтому ритуал жертвоприношения играет не только умилостивительную функцию, но и функцию

реципрокного воздействия. Сущность жертвоприношения заключается не только в преподнесении жертвы и даров, а в общении с высшими силами, направленном на сохранение или восстановление гармонии в социуме. Важными сторонами этого коммуникативного процесса выступают духи усопших предков и их живые родственники. В качестве реликтовых форм подобные воззрения сохранились и в современности. Для этой сферы народного мировоззрения характерен симбиотический тип соотношения религиозных воззрений – древних мировоззренческих традиций и исламских ритуалов.

Список литературы:

1. Барышникова Е.Н., Агымбаева А. Курбан Айт и международная практика его празднования: информ. справка. Астана, 2014. 31 с.
2. Досмурзинов Р.К. Экспедиция в с. Улытау, с. Малшыбай Улытауского района, Улытауской области. Улытау, сентябрь 2023 года. (полевой дневник автора). 48 с.
3. Джуртубаев М.Ч. Древние верования балкарцев и карачаевцев: краткий очерк. Нальчик: Эльбрус, 1991. 255 с.
4. Научный архив Института этнологии и антропологии РАН. Ф. 94. Оп. 226. Д. 1. Л. 274.
5. Досмурзинов Р.К. Экспедиция в г. Кокшетау, Акмолинской области. Кокшетау, август 2023 года. (полевой дневник автора). 48 с.
6. Досмурзинов Р.К. Экспедиция в с. Улытау, с. Малшыбай Улытауского района, Улытауской области. Улытау, сентябрь 2023 года. (полевой дневник автора). 48 с.
7. Карпини П., Рубрук В. Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. Москва: Государственное издательство географической литературы, 1957. 287 с.
8. Валиханов Ч.Ч. Этнографическое наследие казахов. Астана: Алтын кітап, 2007. 291 с.
9. Кенжеахметұлы С. Жеті қазына: жиған-терген. Алматы: «Ана тілі» баспасы ЖШС, 2007. Кітап 1. 136 б.
10. Жеті қарға. Алматы: Аруна, 2014. 32 б.
11. Абдулло С. Магия Навруза. Алматы: Дайк-пресс, 2007. 312 с.
12. Тайжанов Г.Е. Казахи: историко-этнографическое исследование. Алматы: Казахстан, 1995. 352 с.
13. Досмурзинов Р.К. Экспедиция в с. Улытау, с. Малшыбай Улытауского района, Улытауской области. Улытау, сентябрь 2023 года. (полевой дневник автора). 48 с.
14. Научный архив Института этнологии и антропологии РАН. Ф. 94. Оп. 226. Д. 1. Л. 223.
15. Арғынбаев Х.А. Қазақтың мал шаруашылығы жайында этнографиялық очерк. Алматы: Ғылым, 1969. 169 б.
16. Досмурзинов Р.К. Материалы интервью. Астана, сентябрь 2023 года. (полевой дневник автора). 48 с.
17. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Алматы: ТОО «Алем Даму Интеграция», 2017. 832 б.
18. Толеубаев А.Т. Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX - начало XX в.). Алма-Ата: Ғылым, 1991. 211 с.
19. Отқа табындыру дәстүрі. Сайт Youtube. https://www.youtube.com/shorts/3_3fFVbCS8Q
20. Досмурзинов Р.К. Экспедиция в г. Кокшетау, Акмолинской области. Кокшетау, август 2023 года. (полевой дневник автора). 48 с.
21. Смағұлов Е.М. Қазақтың ас беру дәстүрі: әлеуметтік-саяси реттеушілік қызметі (XVII - XIX ғғ. деректері бойынша). Нұр-Сұлтан: Алтын кітап, 2019. 247 б.
22. Радлов В.В. Из Сибири: страницы дневника. Москва: Наука, 1989. 749 с.

23. Досмурзинов Р.К. Экспедиция в г. Караганда, г. Балхаш, Карагандинской области. г. Балхаш, июнь 2017 года. (полевой дневник автора). 48 с.
24. Досмурзинов Р.К. Экспедиция в с. Кабанбай батыра Целиноградского района, Акмолинской области. Кабанбай батыра, август 2022 года. (полевой дневник автора). 48 с.
25. Досмурзинов Р.К. Экспедиция в с. Улытау, с. Малшыбай Улытауского района, Улытауской области. Улытау, сентябрь 2023 года. (полевой дневник автора). 48 с.
26. Досмурзинов Р.К. Материалы интервью. Астана, сентябрь 2023 года. (полевой дневник автора). 48 с.
27. Алтаев Б.Ә. Оңтүстік Қазақстан қазақтарының егіншілікке байланысты дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары: тар. ғыл. канд. ... автореф. Алматы, 1994. 25 б.
28. Демидов С.М. Растения и животные в легендах и верованиях туркмен. Москва: Старый сад, 2020. 446 с.
29. Мосс М. Социальные функции священного. Санкт-Петербург: Евразия, 2000. 444 с.
30. Новик Е.С. Обряд и фольклор в сибирском шаманизме. Опыт сопоставления структур. Москва: «Восточная литература», 2004. 2-е изд., испр. и доп. 304 с.
31. Шаханова Н. Мир традиционной культуры казахов: этнограф. очерки. Алматы: Қазақстан, 1998. 184 с.

Reference list:

1. Baryshnikova E.N., Agymbaeva A. Kurban Ajt i mezhdunarodnaja praktika ego prazdnovanija: inform. spravka. Astana, 2014. 31 s.
2. Dosmurzinov R.K. Jekspedicija v s. Ulytau, s. Malshybaj Ulytauskojo rajona, Ulytauskaj oblasti. Ulytau, sentjabr' 2023 goda. (polevoj dnevnik avtora). 48 s.
3. Dzhurtubaev M.Ch. Drevnie verovanija balkarcev i karachaevcev: kratkij ocherk. Nal'chik: Jel'brus, 1991. 255 s.
4. Nauchnyj arhiv Instituta jetnologii i antropologii RAN. F. 94. Op. 226. D. 1. L. 274.
5. Dosmurzinov R.K. Jekspedicija v g. Kokshetau, Akmolinskoj oblasti. Kokshetau, avgust 2023 goda. (polevoj dnevnik avtora). 48 s.
6. Dosmurzinov R.K. Jekspedicija v s. Ulytau, s. Malshybaj Ulytauskojo rajona, Ulytauskaj oblasti. Ulytau, sentjabr' 2023 goda. (polevoj dnevnik avtora). 48 s.
7. Karpini P., Rubruk V. Puteshestvie v vostochnye strany Plano Karpini i Rubruka. Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo geograficheskoy literatury, 1957. 287 s.
8. Valihanov Ch.Ch. Jetnograficheskoe nasledie kazahov. Astana: Altyn kitap, 2007. 291 s.
9. Kenzheahmetuly S. Zheti qazyina: zhigan-tergen. Almaty: «Ana tili» baspasy ZhShS, 2007. Kitap 1. 136 b.
10. Zheti qarga. Almaty: Aruna, 2014. 32 b.
11. Abdullo S. Magija Navruza. Almaty: Dajk-press, 2007. 312 s.
12. Tajzhanov G.E. Kazahi: istoriko-jetnograficheskoe issledovanie. Almaty: Kazakhstan, 1995. 352 s.
13. Dosmurzinov R.K. Jekspedicija v s. Ulytau, s. Malshybaj Ulytauskojo rajona, Ulytauskaj oblasti. Ulytau, sentjabr' 2023 goda. (polevoj dnevnik avtora). 48 s.
14. Nauchnyj arhiv Instituta jetnologii i antropologii RAN. F. 94. Op. 226. D. 1. L. 223.
15. Argynbaev H.A. Qazaqtyn mal sharuashylygy zhajynda jetnografijalyq ocherk. Almaty: Gylym, 1969. 169 b.
16. Dosmurzinov R.K. Materialy interv'ju. Astana, sentjabr' 2023 goda. (polevoj dnevnik avtora). 48 s.
17. Qazaqtyn jetnografijalyq kategorijalar, yrymdar men ataularynyn dasturli zhujesi. Almaty: TOO «Alem Damu Integracija», 2017. 832 b.
18. Toleubaev A.T. Relikty doislamskih verovanij v semejnoy obrjadnosti kazahov (XIX – nachalo XX v.). Alma-Ata: Gylym, 1991. 211 s.

19. Otqa tabyndyru dasturi. Sajt Youtube. <https://www.youtube.com/shorts/33fFVbCS8Q>
20. Dosmurzinov R.K. Jekspedicija v g. Kokshetau, Akmolinskoj oblasti. Kokshetau, avgust 2023 goda. (polevoj dnevnik avtora). 48 s.
21. Smagulov E.M. Qazaqtyn as beru dasturi: aleumettik-sajasi retteushilik qyzmeti (XVII – XIX gg. derekteri bojnsha). Nur-Sultan: Altyn kitap, 2019. 247 b.
22. Radlov V.V. Iz Sibiri: stranic dnevnik. Moskva: Nauka, 1989. 749 s.
23. Dosmurzinov R.K. Jekspedicija v g. Karaganda, g. Balhash, Karagandinskoj oblasti. g. Balhash, ijun' 2017 goda. (polevoj dnevnik avtora). 48 s.
24. Dosmurzinov R.K. Jekspedicija v s. Kabanbaj batyra Celinogradskogo rajona, Akmolinskoj oblasti. Kabanbaj batyra, avgust 2022 goda. (polevoj dnevnik avtora). 48 s.
25. Dosmurzinov R.K. Jekspedicija v s. Ulytau, s. Malshybaj Ulytauskoj rajona, Ulytauskoj oblasti. Ulytau, sentjabr' 2023 goda. (polevoj dnevnik avtora). 48 s.
26. Dosmurzinov R.K. Materialy interv'ju. Astana, sentjabr' 2023 goda. (polevoj dnevnik avtora). 48 s.
27. Altaev B.A. Ontustik Qazaqstan qazaqtarynyn eginshilikke bajlanysty dasturleri men adet-quryptary: tar. gyl. kand. ... avtoref. Almaty, 1994. 25 b.
28. Demidov S.M. Rastenija i zhivotnye v legendah i verovanijah turkmen. Moskva: Staryj sad, 2020. 446 s.
29. Moss M. Social'nye funkicii svjashhennogo. Sankt-Peterburg: Evrazija, 2000. 444 s.
30. Novik E.S. Obrjad i fol'klor v sibirskom shamanizme. Opyt sopostavlenija struktur. Moskva: «Vostochnaja literatura», 2004. 2-e izd., ispr. i dop. 304 s.
31. Shahanova N. Mir tradicionnoj kul'tury kazahov: jetnograf. ocherki. Almaty: Qazaqstan, 1998. 184 s.

*Сведения об авторе, ответственном за переписку (место работы, номер телефона, электронная почта) **Досмурзинов Рустем** – младший научный сотрудник Отдела истории социально-экономического развития Казахстана Института истории государства Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан rusdosmurzinov@gmail.com телефон 87025142419*

МРНТИ: 03.20

<https://orcid.org/0000-0001-5853-3879>

<https://orcid.org/0000-0003-3375-3757>

<https://orcid.org/0000-0002-0549-4463>

Торгаутова Ш.А.*, Сугирбаева Г.Д., Буяр Ж.

докторант II курса образовательной программы 8D01601 - «Подготовка педагога истории» ЮКПУ им.Ө.Жәнібеков. начальник Научного центра «История и этнология» ЮКИУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

к.ист.н., доцент. ЮКПУ им.Ө.Жәнібеков, Шымкент, Казахстан

доктор PhD, профессор. Кыргыз-Турецкий университет «Манас», Бишкек. Кыргызстан

**ДИНАМИКА ФОРМИРОВАНИЯ ПОЛИЭТНИЧЕСКОГО
СОСТАВА НАСЕЛЕНИЯ В ЮЖНОМ РЕГИОНЕ КАЗАХСТАНА:
ВЗАИМОТНОШЕНИЕ КАЗАХОВ И КИРГИЗОВ, ПЕРЕСЕЛЕНИЕ (1847- по 1917 ГГ).**

статья написана в рамках докторской диссертации: «Методы преподавания истории формирования полиэтнического состава населения Южного Казахстана дореволюционного периода по 1924 год в курсе «Истории Казахстана»

*Автор-корреспондент: torgautova@mail.ru

Аннотация: Вопрос этнического и демографического процесса, происходящего в современном полиэтничном Казахстане, стал актуальным для многих исследований, которыми занимались еще в дореволюционный период и в советской историографии имел огромное значение, а также представляет наиболее серьезный интерес у исследователей истриков, этнологов, политологов, социологов и гуманитариев в целом независимого Казахстана. Динамика формирования и развития полиэтнического состава в историко-демографическом направлении исследована недостаточно. В ходе исследования применены историко-генетический, историко-типологический, историко-сравнительный и сопоставительные, проблемно-хронологические, статистические, междисциплинарные методы, которые в комплексе изучения вопроса истории формирования полиэтнического состава Южного Казахстана в дореволюционный период по 1924 год, в полной мере раскрывают исторических событий, повлиявших на сложение этнической карты Южного Казахстана. По специфике направления исследования к изучению были применены - архивные материалы, нормативно-правовые документы, материалы переселенческого управления, перепись населения и статистические данные, этнографические записки путешественников, отчеты научных экспедиций, которые дают возможность объективно и достоверно повествовать историю формирования этнического состава, а также составить этническую карту Южного Казахстана. В результате изучения отдельных углубленных вопросов по комплексу исследования истории формирования полиэтнического состава Южного Казахстана в дореволюционный период по 1924 год, а также дальнейшего внедрения результатов исследования в методы преподавания гуманитарных дисциплин, а именно курса «Истории Казахстана».

Ключевые слова: источники, методы, этносы, полиэтничность, Южный Казахстан, 1924, формирование

ҒТАХР: 03.20

<https://orcid.org/0000-0001-5853-3879>

<https://orcid.org/0000-0003-3375-3757>

<https://orcid.org/0000-0002-0549-4463>

Торгаутова Ш.А.*, Сугирбаева Г.Д., Буяр Ж.

8D01601 – «тарих педагогын даярлау» білім беру бағдарламасының II курс докторанты. Ө.Жәнібеков атындағы ОҚПУ. «Тарих және этнология» ғылыми орталығының басшысы. М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан

тарих ғ.к., доцент. Ө.Жәнібеков атындағы ОҚПУ. Шымкент, Қазақстан
PhD доктор, профессор. «Манас» Қырғыз-Түрік университеті, Бішкек, Қырғызстан
**ПОЛИЭТНОСТЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ДИНАМИКАСЫ: ҚАЗАҚСТАННЫҢ
ОҢТҮСТІК ӨНІРІНДЕГІ ХАЛЫҚ ҚҰРАМЫДАҒЫ ҚАЗАҚТАР МЕН
ҚЫРҒЫЗДАРДЫҢ ӨЗАРА ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫ, ҚОНЫС АУДАРУ
(1847-1917 ЖЖ.).**

Мақала докторлық диссертация аясында жазылған: «Оңтүстік Қазақстан полиэтникалық құрамын революцияға дейінгі және 1924 жылға дейін кезеңдегі қалыптастыру тарихын «Қазақстан тарихы» курсына оқыту әдістері»

*Автор-корреспондент: torgautova@mail.ru

Аннотация: қазіргі полиэтникалық Қазақстанда болып жатқан этникалық және демографиялық процесс мәселесі революцияға дейінгі кезеңде және кеңестік тарихнамада айналысқан көптеген зерттеулер үшін өзекті болды, сондай-ақ Тәуелсіз Қазақстанның истрик, этнолог, саясаттанушы, әлеуметтанушы және гуманитарлық зерттеушілерінің аса маңызды қызығушылығын тудырды. Тарихи-демографиялық бағыттағы полиэтникалық құрамның қалыптасу және даму динамикасы жеткілікті зерттелмеген. Зерттеу барысында тарихи-генетикалық, тарихи-типологиялық, тарихи-салыстырмалы және салыстырмалы, проблемалық-хронологиялық, статистикалық, пәнаралық әдістер қолданылды, олар 1924 жылға дейінгі революцияға дейінгі кезеңде Оңтүстік Қазақстанның полиэтникалық құрамының қалыптасу тарихын зерделеу кешенінде Оңтүстік Қазақстанның этникалық картасының қосылуына әсер еткен тарихи оқиғаларды толық көлемде ашады. Зерттеу бағытының ерекшелігі бойынша зерттеуге архивтік материалдар, нормативтік - құқықтық құжаттар, көші-қон басқармасының материалдары, халық санағы және статистикалық деректер, саяхатшылардың этнографиялық жазбалары, этникалық құрамның қалыптасу тарихын объективті және шынайы баяндауға, сондай-ақ Оңтүстік Қазақстанның этникалық картасын жасауға мүмкіндік беретін ғылыми экспедициялардың есептері қолданылды. Оңтүстік Қазақстанның полиэтникалық құрамының революцияға дейінгі кезеңде 1924 жылға дейінгі қалыптасу тарихын зерттеу кешені бойынша жекелеген тереңдетілген мәселелерді зерделеу, сондай-ақ зерттеу нәтижелерін гуманитарлық пәндерді, атап айтқанда «Қазақстан тарихы» курсына оқыту әдістеріне одан әрі енгізу.

Кілт сөздер: дереккөздер, әдістер, этностар, полиэтностық, Оңтүстік Қазақстан, 1924, қалыптастыру

IRSTI: 03.20

<https://orcid.org/0000-0001-5853-3879>

<https://orcid.org/0000-0003-3375-3757>

<https://orcid.org/0000-0002-0549-4463>

Torgautova Sh.A.*, Sugirbaeva G.D., Buyar C.

doctoral student of the second year of the educational program 8D01601 – «History teacher training» of the O.Zhinibekov SKPU. Head of the Scientific Center «History and Ethnology» of the M. N.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, O.Zhinibekov SKPU, Shymkent, Kazakhstan
doctor PhD, Professor, Kyrgyz-Turkish University "Manas", Bishkek, Kyrgyzstan

**DYNAMICS OF THE FORMATION OF THE MULTIETHNIC COMPOSITION
OF THE POPULATION IN THE SOUTHERN REGION OF KAZAKHSTAN: THE
RELATIONSHIP BETWEEN KAZAKHS AND KYRGYZ, RESETTLEMENT (1847-1917)**

The article was written as part of a doctoral dissertation: «Methods of teaching the history of the formation of the multiethnic composition of the population of Southern Kazakhstan in the pre-revolutionary period to 1924 in the course of the History of Kazakhstan»

Corresponding author: torgautova@mail.ru

Abstract: The issue of the ethnic and demographic process taking place in modern multiethnic Kazakhstan has become relevant for many studies that were conducted in the pre-revolutionary period and in Soviet historiography. It was of great importance, and is also of the most serious interest to researchers and historians, ethnologists, political scientists, sociologists and humanities scholars in independent Kazakhstan as a whole. The dynamics of the formation and development of the multiethnic composition in the historical and demographic direction has not been sufficiently studied. The research uses historical-genetic, historical-typological, historical-comparative and comparative, problem-chronological, statistical, interdisciplinary methods, which, in a complex study of the history of the formation of the multiethnic composition of Southern Kazakhstan in the pre-revolutionary period to 1924, fully reveal the historical events that influenced the formation of the ethnic map of Southern Kazakhstan. According to the specifics of the research area, archival materials, regulatory documents, materials of the resettlement administration, population census and statistical data, ethnographic notes of travelers, reports of scientific expeditions were applied to the study, which make it possible to objectively and reliably narrate the history of the formation of the ethnic composition, as well as to compile an ethnic map of Southern Kazakhstan. *Results.* As a result of studying certain in-depth issues on the complex of research on the history of the formation of the multiethnic composition of Southern Kazakhstan in the pre-revolutionary period to 1924, as well as further implementation of the research results into teaching methods of humanities, namely the course «history of Kazakhstan», the main focus is on the entire block of historical events.

Keywords: sources, methods, ethnoses, polyethnicity, South Kazakhstan, 1924, formation

Введение

Вопрос о социально-культурном, экономическом и политической динамике формирования полиэтничного состава населения в Южном регионе Казахстана, общее взаимоотношение казахов и кыргызов, исторические события переселения на территорию южного Казахстана, предпосылки в целом формирования полиэтничного состава Южного Казахстана, его нынешнем составе, сохранении, росте и развитии, мирном сосуществовании, влиянии на социально-экономическую, демографическую, культурную и историческую динамику роста в целом по стране, является до сих пор актуальным вопросом, и составляет одну из главных стратегических задач в формировании этнокультурного образования стран Центральной Азии и всего Тюркского мира.

Этнический состав Южного Казахстана, особенно история его формирования в дореволюционный период, является одной из отличительных особенностей по сравнению с заселением других регионов Казахстана. Динамика изменений и роста этнической структуры и формирования полиэтничного состава с учетом специфики расселения, хронологически глубоких исторических этапов, открытия новых неизученных исторических фактов и архивных материалов не теряет своей актуальности в научных исследованиях, вызывает большой интерес как у ученых, так и у всего населения страны, имеют свое историческое и социокультурное значение и это требует введения в научный оборот и образовательный процесс предмета истории Казахстана, этнология и подготовка новой полной этнографической карты Южного Казахстана. Социально-экономические и политические процессы, происходящие в период независимости Казахстана, национального строительства государства, как и в других постсоветских странах на современном этапе, задают новые вехи в направлении внешней и внутренней политики, новое понимание исторического процесса, новый взгляд на будущее.

Новый научный анализ истории становления целого государства и изучение целой плеяды дипломатических отношений в хронологическом порядке. История в контексте макро- и микроистории пытается дать объективную характеристику состава этнического многообразия Казахстана, принимая во внимание все факторы происхождения и проживания, анализ этнических процессов, роста или оттока с определенных территорий коренного этноса - казахов и других этнических групп Казахстана на данный момент. Современный этап. Мнения иностранных путешественников, дипломатов, официальных лиц

и т.д. дают представление об образе жизни и обычаях этнических групп региона, влиянии внешних исторических событий на объединительные процессы. Они по-прежнему актуальны в исторической и этнографической науке и среди современного казахстанского общества. Формирование основного костяка населения, этнического состава в дореволюционный период, имеет свои исторические предпосылки для социально-экономического и политического взаимодействия этнических групп Южного Казахстана, которые формируют особую и специфическую сферу многообразия этнических отношений в приграничных регионах государства, формирование многонациональной культуры.

Целью исследования является социально-культурная, экономическая и политическая динамика формирования полиэтничного состава населения в южном регионе Казахстана в дореволюционный период до 1924 года, в частности взаимоотношений с киргизами и причинами переселения в исследуемый регион.

Теоретический анализ

Материалы и методы

История формирования полиэтничного состава Южного Казахстана в дореволюционный период, охарактеризовать источниковедческую и историографическую базу для изучения специфики этнического состава Южного Казахстана, оценить историческую значимость источников, изучить факторы, повлиявшие на взаимоотношения, изучить этнические особенности коренного казахского населения, внешние и внутренние причины роста межэтнического взаимодействия в регионе, проанализировать земельные отношения, изучить специфику внутренних социально-экономических и политических отношений между населением южного региона Казахстана и приграничных территорий, проанализировать влияние на развитие этнического взаимодействия между коренным и пришлым населением социально-экономических факторов, выявить основные предпосылки социально-экономического развития Казахстана - экономические и политические отношения этнических групп.

Историческое прошлое формирования полиэтничного состава Южного региона Казахстана тесно связано с завершением джунгарских набегов особенно на территорию южных и юго-восточных областей 1730-1740-е годы, то есть в период сложения самоопределения тюркских народностей, отстаивания государственных территориальных интересов, отеснения джунгаров, но теперь нарастающей политикой колонизации Российской империи при Петре I с 1715 - до завоевания южных территорий в 1867-1868 годы (1,96-101).

В дореволюционный период до 1924 года взаимоотношения казахов и киргизов в Южном Казахстане были сложными, сочетая в себе как элементы мирного сосуществования (общие культурные и бытовые традиции, торгово-экономические связи), так и соперничество за пастбища, ресурсы и сферы влияния под общим давлением колониальной политики Российской империи. Социально-культурные связи были крепки, поскольку оба народа имели схожую тюркскую языковую основу, традиционную кочевую культуру и нормы гостеприимства. Экономические отношения строились на взаимодополняемости кочевого скотоводства и оседлого земледелия, а также на торговле. Однако в этот период усилилась этнополитическая напряженность, обострившаяся из-за колониального притеснения, что часто приводило к конфликтам, особенно на фоне уменьшения общих земель (2,184-189).

Этот период ознаменован внутренней и внешней миграцией этносов, смещением родов с территорий проживания, заселением новых родов, созданием социально-культурного и политического ландшафта, который определил нынешнее состояние полиэтничного состава Южного региона Казахстана.

Социально-культурная динамика была отмечена усилением этнокультурных

взаимодействий, но также и конфликтами между различными этническими группами. Процесс этногенеза казахов и киргизов, после объединения тюркских и монгольских родов, сложился еще начиная с XIV - XIV века, но в дальнейший период происходила консолидация и смешение с другими народами, включая миграцию киргизов уже в период создания народных ополчений в против джунгарского нашествия, а далее уже при создании Кенесарым Қасымұлы в 1837-1847 годы отрядов из тюркских народов также включивших уйгуров, узбеков, дунган в национально-освободительном восстании против колонизации России южных и юго-восточных территорий Казахстана. Основной приток миграции был связан с передвижением в пределах территорий вошедших в восстание, мобилизация, сбор в отряды, перемещение в активные боевые зоны, для защиты от российских военных сил. Впоследствии часть населения мигрировали, пытаясь избежать репрессивной политики российских казаков и других военных формирований в более безопасные районы.

Миграция киргизов на территорию Казахстана в дореволюционный период носила не столько массовый характер, сколько связанный с кочевыми маршрутами, еще начиная с XIII-XV века из разных регионов Центральной Азии и Южной Сибири, по мнению Петрова И.: из «промежуточной зоны между Енисеем и Тянь-Шанем, находящейся в Обь-Иртышском междуречье, где смешались киргизские, кимакские племена образовав этноним «кыргыз»». В дореволюционный период, особенно в XIX веке киргизы жили в основном на территории Чуйской долины, то есть левый берег реки Чу, южному склону ущелье Кунгей-Алатау и в Пишпекском уезде.

Национально-освободительное движение Кенесары Қасымұлы сыграло определенно высокую роль в объединении центрально-азиатских народностей в единый блок по борьбе с колонизацией Россией, движение оставило след у многих российских чиновников 30-40 гг., XIX века как «бунтарское», Кенесары Қасымұлы «султан-бунтарь», стремившийся создать ханство по типу среднеазиатских деспотий. Эта мысль была использована далее советской школой в период сталинского «идеологического наступления», в так называемом принципе «аполитичности науки» в 40-50-е годы XX века.

В своей работе Бекмаханов Е.Б., «Казахстан в 30-40-е годы», XIX века, пытался охарактеризовать ход событий возглавляемого Кенесары Қасымұлы – как национально-освободительное движение, однако рядом советских ученых Смирновой, Вяткиным М.П., Мейером Л., Терентьевым М., Рязановой А., Якуниной А., были признаны «бунтарский, не имеющих конкретной политической программы, поддерживающего феодальные пережитки ханских родовых отношений, не решающим кризис земельных отношений у казахов, преувеличение качеств Кенесары, тормозящего процессы роста и развития земельных вопросов крестьян и переселенческих отрядов военных укреплений»

По мнению исследователя такой характер к движению Кенесары был вызван опасением сближения тюркских народов федеративное этническое формирование, которое ввело в себя значительную часть тюркских народностей, которые зная особенности геополитического расположения своих территорий, природно-географические особенности и ведение особой тактики степного боя могли остоять земли от колонизации на несколько десятилетий, что тормозило бы процесс всей колонизации. До периода обретения независимости в 1991 году в советской историографии широко распространялись идеи о намерении Кенесары отобрать земли киргизов и кокандцев, однако Кенесары Қасымұлы был настроен вести совместную оборонительную войну против колонизации России.

В 2020 году на информационно-аналитическом портале «Кыргызстан сегодня» была опубликована статья заместителя директора института истории МОН РК, доктора исторических наук, профессора Аягана Б.Г. «Гибель хана Кенесары: правда и вымысел» (3,1), где ученый подробно дал анализ произошедшим в тот период событиям, по поводу гибели ханов Кенесары и Ормон, приведший к розни между братскими народами по кыпчакской линии казахами и киргизами. «Российская империя в 20-е годы XIX века, после

присоединения Сибири, приступила к колонизации сначала казахских земель, а затем в 50-е годы всей Центральной Азии. На юге Индия и Афганистан стали колонией Великобритании и так называемые «великие державы» поделили всю Центральную Азию на части. Средняя Азия и Казахстан вошли в интерес Российской империи».

В исторической литературе эти события называли «Большой игрой», где проникновение на казахские земли войск и капитала, изъятие земель, строительство военных укреплений Российской империей естественным образом вызывало возмещение метсного населения, опасение ликвидации народности в целом. Декреты 1822 и 1824 года, об упразднении ханского управления в степи, смещение и депортации, вели к всеобщему недовольству и вело к восстаниям. Если в западной части Казахстана вспыхнуло восстание под руководством Сырыма Датова, Исатая и Махамбета, то в северной части шло восстание Кенесары Қасымұлы. В 1841 году уже провозглашенный ханом трех жузов, был в преследовании русскими войсками, отступал в Жетысу и на юг. Весной 1847 года он был вынужден обратиться к киргизскому народу и ханам, о совместной борьбе, но еще не испытывавший колонизации киргизский народ колебался с решением. Отчасти, вызванное раздробленностью племен и родов по кочевьям, сплочение которых ввело в свою внутреннюю организацию родов прийти к единому подчинению манапов и батыров к хану. Эта напряженность привела и гибели с обеих сторон и казахской и киргизской батыра Жаманкара и Кара батыра, в ответ «барымта» - разгромили аулы, угнали скот. Российская администрация тем временем вела переговоры с киргизскими манапами Ормоном и Жантаем, кокандскими правителями сжать кольцо вокруг Кенесары.

Профессор Касымбаев Ж., и Уалиханов Е. Дали свой анализ, подробно описав эти исторические события, также и киргизские ученые Дж.Токтаналиев в сборнике «Ормон хан в научных трудах и архивных материалах», опубликованных в Бишкеке в 2020 году, дали в свет архивные материалы, которые проливают исторические реалии.

Кровавая эпоха, мистические гибели лучших сынов Отечества, спровоцированные жадной захвата земель и ресурсов империалистом, где никому не оставалась быть победителем из выходцев тех земель, только интересы колонизаторов, подвергших к вражде между кочевыми родами, исконно населявших территорию. Вот такой вывод можно дать захватнической политики, приведшей к народной розни на многие годы между казахским и киргизским народом. Этому свидетельство и сопротивление северных киргизов в 1855 - 1863 годы отрядам Черняева и кокандцам, но впоследствии присоединенных к Российской империи, безрезультатное басмаческое движение в 1918 году в Андижане и Ош (4,11-12).

Уже в период 1847-1917 годы, в Южном регионе Казахстана связано с ассимиляцией пришлых и коренных народов, уже ярко выражено социально-экономические взаимосвязи с киргизами на территории казахских родов, создавая уникальную этнодемографическую ситуацию в регионе. Происходило тесное взаимодействие между казахами, киргизами, русскими, узбеками и другими народами, что привело к культурному обмену и взаимному влиянию(5,1).

Конечно же наблюдалась и социальная напряженность из-за столкновений религиозных традиций, конкуренция за землю и ресурсы, усиление оседлости и урбанизации в городах способствовало изменению традиционного кочевого образа жизни казахов и других кочевых этносов. Проводя активную политику переселения крестьян из европейской части России, в регионе увеличивалось доля славянского населения (6,128-129). Интенсивное освоение новых земель переселенцами, строительство ирригационных систем и развитие сельского хозяйства, в том числе и хлопководства, текстильной индустрии изменяли экономический ландшафт и требовали рабочей силы. Развитие индустриального производства, приход иностранных инвестиций и монополизация торговли уходящая в руки российской империи усиливали экономическое неравенство между

различными группами населения. Российская империя усилила административный контроль, что привело к ликвидации традиционных институтов власти и навязыванию новых правил.

Новая эпоха динамичного развития социально-экономического и политического развития казахов и киргизов стала в середине XIX века после этнографических экспедиций казахского этнографа, фольклориста, историка - Шокана Уалиханова и его подробное изучение Иссык-куля и произвел научную запись эпоса Манас весной 1856 года, под руководством полковника М.М.Хоментовского. «Мы имели честь участвовать в этой экспедиции и, находясь два месяца среди киргизов, успели собрать разные положительные сведения, преимущественно изучая их предания и язык», - писал сам Ч.Уалиханов.

Во время этой поездки, Шокан смог записать данные о флоре и фауне, традиции и обычаи местного населения, посетил ауылы родов тугу, сарыбагашей и солто, беседовал с киргизскими «ырчы» - шежіреші, записывал легенды, предания, смерть Кукетай-хана и его поминки, впоследствии ставших одним из основополагающих этнографических исследований древних памятников истории и культуры тюркских народов.

Ш.Уалиханов оценил эпос «Манас» как великое творение народной мудрости, энциклопедический сборник народных сказок, мифов и легенд, географических, религиозных понятий, обычаев и традиций, как степную «Илиаду». Благодаря этому научному прорыву в этнологии стран тюркских народов, проведено четкое определение в корневой системе этнической основы появления и развития отдельно и ныне существующих этносов казахов и киргизов, которые успешно были представлены в докладе Ш.Уалихановым Русскому географическому обществу (7,5-17).

Результаты и обсуждение

Политика переселения и заселения региона, направленная на укрепление позиций империи, способствовала росту этнического многообразия, но одновременно вызывала недовольство среди местного населения. Эти предпосылки стали формировать комплекс взаимоотношений, которые оаопределились в следующем образе: социально-культурные отношения - общность традиций, казахи и киргизы разделяли схожие культурные традиции, основанные на кочевом образе жизни, включая гостеприимство, уважение к старшим и миролюбие; языковая близость - оба народа говорят на тюркских языках, что способствовало культурному взаимодействию и общению; взаимодействие и взаимовлияние - наблюдался постоянный обмен бытовыми и культурными практиками, что способствовало взаимному обогащению и укреплению родственных связей; экономические отношения - взаимодополняемость хозяйств, в основе экономики лежали кочевое скотоводство и оседлое земледелие, что способствовало торговле и взаимодействию продукцией между различными группами населения, развитие городской жизни, Южный регион Казахстана характеризовался развитием городской жизни, что создавало центры торговли и ремесел, где происходило взаимодействие казахов и киргизов, соперничество, в условиях сокращения пастбищных угодий из-за колониальной политики Российской империи обострялось соперничество за ресурсы, что часто вело к конфликтам; политические отношения - колониальное давление. Российская империя оказывала на оба народа сильное политическое и экономическое давление, что усиливало этнополитическую напряженность, борьба за земли, рост населения и приток переселенцев приводили к конфликтам из-за земель, что усугубляло социальное и этническое напряжение; политические союзы - в условиях внешней угрозы казахи и киргизы иногда объединялись в борьбе против общего врага, что отражало их сложную, но тесно взаимосвязанную историю (8,15-18).

Уже с 1847 года после подавления национально-освободительного движения Кенесары Қасымұлы политическое влияние казахов и других представителей этносов, населявших регион, уменьшилось. Имелись ряд локальных восстаний, когда многие

тюрские народности оказались в составе Туркестанского генерал-губернаторства (1867-1918), где Туркестан долгое время был колониальным форпостом, изолированный от европейской части империи, однако появление железных дорог в начале XX века, способствовало появлению и других этносов-переселенцев, которые занимали и использовали и без того ограниченные земельные и водные ресурсы (Территория Ферганской долины, включающая территории юга Киргизстана, ряд регионов современного Узбекистана, вместе с севером Таджикистана, после завоевания Кокандского ханства в 1876 г., были включены в состав Российской империи в качестве Ферганской области с центром г.Новый Маргелан, территории севера Киргизстан вошли в состав Семиреченской области с центром г.Верный, ныне Алматы). Переселенческая и налоговая политика, оборонительные сооружения и военные сообщения царизма усиливала и экономический гнет. В 1898 году в Андижане (Ферганской долине) и 1916 году среднеазиатское восстание были уже результатом недовольства местных жителей регионов. Восстания были жестко подавлены карателями, что привело и оттоку части казахов и кыргызов из Семиреченской области в Китай (9,12).

Одним из причин усиления миграционного потока в южный регион Казахстана этносов в XIX веке, стала столыпинская аграрная реформа 1906 года, что привело к усилению крестьянской колонизации. Начиная с 1870 - по 1917 год (46 лет) в Казахстане осело примерно 1,6 млн.человек. В результате этого в конце XIX - начале XX века ускорился процесс формирования многонационального состава населения Казахстана. К началу XX века в крае проживали представители около 60 национальностей, среди которых тюркоязычного населения - узбеки, уйгуры, кыргызы, каракалпаки, татары, башкиры и славянское население - немцы, поляки, мордва, дунгане, таджики, евреи и другие.

Удельный вес самого коренного населения казахов в 1914 годы снизился до 65,1, а восточных славян (русские, украинцы, белорусы) возрос до 29,6%. Следовательно, за 1897-1914 год удельный вес казахов снизился на 16,6, а славянского поднялся на 16,8%. В годы первой мировой войны, значительно снизилась численность казахов, из-за снижения естественного прироста и ростом смертности, последствия поражения восстания 1916 года, примерно 100 тысяч погибли от рук карателей ил ивынуждены были бежать за пределы государства. Из Семиреченской области в 1916 год эмигрировало 150 тыс.казахов, что и показывало уже основу казахов в меньшинстве на своей же территории. Эти тенденции усилились в период революции 1917 года, во время неурожая и джута 1921 года, и далее осуществлением индустриализации и коллективизации с 1928 года. По данным переписи 1926 года, удельный вес мигрантов с 1916 - по 1926 год достиг 1601 человек, при наличии 6268 тысяч селовек постоянного населения.

Миграционные контакты сложились с этносами из Средней Азии к 1916 году, также и из-за оседанием коренного населения из пустынных и полупустынных земель в районы поливного и богарного земледелия, расширением фактических административных границ и национально-территориального размежевания Средней Азии в 1924 годы (10, 520-529).

Из данных Иноятова Х.Ш., и Безрукова Н.Т., в трудах Октябрьская революция в Узбекистане, Коммунистическая партия Туркестана и Узбекистана в цифрах 1918-1967 гг., отмечается национальный состав населения Туркестана на 1918 год – казахи 19,30%, узбеки 41,40%, киргизы 10,80%, таджиков 7,70%, туркмены 4,70%, каракалпаки 1,40%. Состав делегатов на V съезд Компартии Туркестан 12-18 сентября 1920 года, где в числе закаспийской, Самаркандской, Семиреченской, Сырдарьинской и Ферганской областей всего Туркестана в общем количестве участвующих выделены в числе с правом решающего и совещательного голоса мужчины и женщины узбеки, русские, татары, таджики, евреи, киргизы, туркмены и иностранцы. У советской власти складывалось свое впечатление об коренных народностях, где четко выражалась мысль, что: «невозможно допустить мусульман в верховные органы власти, поскольку позиция местного населения по

отношению к нам не определена», это доказывало, что в Туркестанская автономия, созданная в 1918 году, с центром в г.Ташкент полностью также была под властью Российской Федерации (11,946-964).

Необходимо отметить, что видные представители из народной интеллигенции того периода вошли в созданную в 1916 году партию «Алаш». «Алаш» вызвала поддержку и у этносов населявших Туркестан. В Пишпекском уезде как филиал партии просуществовали всего полтора года (меценаты Д.Сооромбаев – 1921 г., К.Лепесов – 1927 умер в ссылке в Украину, автор первых кыргызских учебников для школ И.Арабаев – 1933 г., растреляны, И.Курманов умер в лагерях, К.Канатов трижды осужден, историк О.Сыдыков бежал в Китай, А.Сыдыков, И.Айдарбеков, К.Тыныстанов, С.Чукин, Н.Тупин, С.Мураталин – растреляны в 1938 г.)

В своей статье Курманов З., отмечал, что «алашевцы составили костяк будущей оппозиции против Советской власти. Они стали инициаторами создания Киргизской горной области в 1921-1922 гг., когда стало невозможным образование автономии Алаш. В 1925 году, они выступили против политика партии, сделав заявление «тридцати» (12,54-63).

Выводы и заключение

Таким образом, приведенные выше факты и исторические данные раскрывают некоторые факты об истории формирования полиэтничного состава Южного Казахстана в дореволюционный период, объективных и субъективных причинах внутреннего развития этнического состава населения, причинах политики переселения иностранцев, пришлых родов и этнических групп.

В статье приводятся некоторые данные о результатах борьбы с колонизаторской политикой Российской империи, об увеличении продвижения этнических групп на территорию Казахстана, которые продвигались в ходе национально-освободительных движений соседних государств, то есть о характере недовольства людей методами правления и угнетения на экономической территории, противостояли за земли для выпаса скота или выращивания сельскохозяйственных культур, продвигались к более благоприятным условиям жизни казахов и других этнических групп, консолидировались в национальных движениях, которые также легли в основу формирования населения Южного Казахстана в дореволюционный период.

Результаты исследования имеют историческую и этнокультурную ценность. Результаты исследования являются одним из блоков докторской диссертации «Методы преподавания истории формирования полиэтничного состава населения Южного Казахстана дореволюционного периода по 1924 год в курсе «Истории Казахстана», использованы в блоке «Исторические предпосылки формирования полиэтничного состава Южного Казахстана в дореволюционный период до 1924 года», будут использованы по изучению взаимоотношений киргизского и казахского народа в блоке «этнический состав Южного Казахстана со второй половины XVIII века» то есть последжунгарский (колониальный) период по 1924 год истории Казахстана и Кыргызстана, а также будет введен в научный оборот по исследуемому периоду для создания гиперссылок исторического и хронологического характера, внедряемые при составлении этнографической карты Южного Казахстана со второй половины XVIII века по 1924 год, использованы при преподавании предметов цикла новой и новейшей истории, этнологии стран Центральной Азии в целом.

Список литературы:

1. Бекмаханова Н.Е. Многонациональное население Казахстана и Киргизии в эпоху капитализма (60-е годы XIX века – 1917 г.).Москва 1986. С.108-109/ Капекова Г.А.

Хозяйственные традиции и этноструктура народонаселения Семиреченской области. С.96-101. <http://nblib.library.kz/elib/library.kz/journal>

2. Белек К., Дагашан А. Маршруты Шелкового пути и центральные города на территории Кыргызстана согласно путевым заметкам. Сюаньцзана. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. №2.2025., С.184-189. <https://elibrary.ru/item.asp?id=82957349>

3. Аяган Б.Г. Гибель хана Кенесары: правда и вымысел. <https://e-history.kz/ru/news/show/31806>

4. Ибраев Г.М. (2001) Российская и советская историография о восстании Кенесары Касымулы. /Добросмыслов А.И, Тургайская область, Исторический очерк// Молодой ученый. №14.1 С.11-12 URL: <https://moluch.ru/archive/200/49098/> (дата обращения: 22.12.2024)

5. Социально-демографические процессы в Казахстане (1897-1992 гг.). <https://e-history.kz/ru/history-of-kazakhstan/show/9314>

6. Инояттов Х.Ш., Октябрьская революция в Узбекистане Ташкент. 1958. С.305

7. Торгаутова Ш.А.*, Сугирбаева Г.Д. Шоқан Уалиханов - Казахский ученый, этнограф, фольклорист, путешественник, просветитель и востоковед. приурочена к 190-летию Шокана Уалиханова. QAZAQTANY»республиканский научный журнал 2(26)06/2025. С.5-17. <https://qazaqtany.aueзов.edu.kz/index.php/qazaqtany/article/view/318/192>

8. Безруков Н.Т., Коммунистическая партия Туркестана и Узбекистана в цифрах 1918-1967 гг. Ташкент. Узбекистан. 1968. С. 33. / Саипова К. История национальных меньшинств Узбекистана. (1917-1990гг.).Приложение. С.245.

9. Курманов З. Столетний юбилей, который невозможно предсказать. 2020. <http://center.kg/article/97>

10. Торгаутова Ш.А., Сугирбаева Г.Д. - О государственной деятельности Турара Рыскулова в финансовом комитете при совете народных комиссаров Туркестанской АССР в 1922-1923 годы. *приурочена к 130-летию со дня рождения Турара Рыскулова.* Электронный журнал перечня КОКСОН РК. «Отан тарихы» Института истории и этнологии им.Ш.Уалиханова МНи ВО РК. №2.Т.28. С.520-529

11. Торгаутова Ш.А., Сугирбаева Г.Д., Буяр Дж. Динамика формирования и развития полиэтничного состава Южного Казахстана в конце XIX в. - 1924 г. Электронный журнал перечня КОКСОН РК. «Отан тарихы» Института истории и этнологии им.Ш.Уалиханова МНи ВО РК. №3.Т.29. С.946-964

12. Торгаутова Ш.А., Сугирбаева Г.Д. Переселение этносов на территорию Южного Казахстана с 1892 – по 1924 год: некоторые данные по изучению немецкой диаспоры. Труды республиканской научно-практической конференции на тему «Танирберген Отарбаев и судьба интеллигенции алаш, репрессированных на юге Казахстана» в рамках научного проекта «Политические репрессии в 20-50-е годы XX века на юге Казахстана (на основе новых архивных материалов и воспоминаний потомков. Шымкент. ЮКИУ им. М. Ауэзова, 2025 г. С. 54-63

*Сведения об авторе, ответственном за переписку (место работы, номер телефона, электронная почта) Торгаутова Шолпан Аширалиевна - докторант II курса образовательной программы 8D01601 - «Подготовка педагога истории» ЮКПУ им.Ө.Жәнібеков. начальник Научного центра «История и этнология» ЮКИУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан **телефон:** +7-701-647-1514; **электронная почта:** torgautova82@mail.ru*

FTAXP 03.20.00.

<https://orcid.org/0000-0002-2883-538X>

Қабыл А.Ә.*

аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан

ҚОЛӨНЕР БҰЙЫМЫ - ТАРИХИ МҰРА (КӨНЕ ЖӘДІГЕР ІЗІМЕН)

*Автор-корреспондент: Algabek-kabyl@mail.ru

Түйін: Ұсынылып отырған зерттеуде қазақ халқының ертеден жалғасқан қолөнер бұйымы – киіз үй сықырлауығындағы ою-өрнектердің дүниетанымдық мәні туралы баяндалады, сонымен бірге тарихи-мәдени мұра ретіндегі маңызын кейінгі жас ұрпақ өкілдеріне насихаттай отырып, сақтап, жеткізуді мақсат тұтқан. Бүгінгі таңда еліміздің ертеден дәріптеп, қастерлеп келген ұлттық мәдениет пен өнеріміздің тегін тектеу, болмысын таңу, оның асыл нұсқаларын тарихтың рухани көш-керуеніне ілестіріп отыру өскелең өмір талабы болып отыр. Осы негізде материалдық және рухани мәдениет мұралары, тарихи және мәдени ескерткіштерді сақтау, қорғау мен жаңғырту мақсатында көптеген маңызды іс-шаралар атқарылып жатыр. Халқымыздың жақсы дәстүрлері мен тағылымдарын, ата-бабаларымыздың қалдырып кеткен қолтаңбасы – ескерткіш мұраларымызды өнеге тұтпай жастарды ізгілікке, парасаттылыққа баулу мүмкін емес. Қолөнер әрбір халықтың көне тарихымен біте қайнасып, келе жатқан дәстүрлі өнер. Басқа халықтар секілді қазақ халқының қолөнері де ғасырлар бойы дамып, жетіліп халық тұрмысына сіңірудің нәтижесінде оның ұлттық мәдениетінің күрделі саласында айналды. Зерттеудің маңызы да осында. Егеменді еліміздің мемлекеттік рәмізінде құрылымдары көрініс тапқан киіз үйді сәулеттендіру өнері асқан шеберлікті қажет етті. Халқымыздың негізгі баспанасы болған киіз үйдің жасалуында адамзаттың астрономиялық, математикалық, физикалық, философиялық, өмірлік тәжірибесіндегі ғылыми танымы көрініс тапқан. Киіз үйдің әрбір бөлшегі әлі де болса жете зерттеуді қажет ететін халық мұрасының киелі үлгісі.

Кілттік сөздер: материалдық мәдениет, мәдени мұра, қолданбалы қолөнер, киіз үй, ағаш бұйымдары, сықырлауық, ою-өрнек.

MPHTI 03.20.00.

<https://orcid.org/0000-0002-2883-538X>

Кабыл А.А.*

старший преподаватель, ЮКИУ им.М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

РЕМЕСЛЕННОЕ ИЗДЕЛИЕ - ИСТОРИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ (ПО СЛЕДАМ ДРЕВНОСТЕЙ)

*Автор-корреспондент: Algabek-kabyl@mail.ru

Аннотация: В исследовании изучается мировоззренческое значение орнаментов на юрте сықырлауық, старинном народном ремесле и ставится цель сохранить и передать будущим поколениям ее значение как исторического и культурного наследия, а также популяризировать ее. Сегодня все большее значение приобретает признание неотъемлемой ценности нашей национальной культуры и искусства, стремление сопровождать их благородные проявления в духовном пути истории. На этой основе осуществляется множество важных мероприятий по сохранению, защите и реставрации материального и духовного культурного наследия, исторических и культурных памятников. Невозможно привить молодежи добродетель и мудрость, не сохраняя добрые традиции и мудрость нашего народа, монументальное наследие, оставленное нашими предками. Ремесла – это традиционные виды искусства, неразрывно связанные с древней историей каждой нации. Как и у других народов, ремесла казахского народа развивались и совершенствовались на протяжении

веков, став неотъемлемой частью жизни народа и сложной составляющей его национальной культуры. Искусство украшения юрты, конструкция которой нашла отражение в государственном символе нашей суверенной страны, требовало высокого мастерства. Создание юрты, основного жилища нашего народа, отражает научные знания человечества в области астрономии, математики, физики, философии и жизненного опыта. Каждая часть юрты – это священный образец национального наследия, который еще предстоит детально изучить.

Ключевые слова: материальная культура, культурное наследие, прикладные ремесла, юрта, изделия из дерева, сыкырлауык, украшения.

IRSTI 03.20.00.

<https://orcid.org/0000-0002-2883-538X>

Kabyl A.A.*

senior lector, M. Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan

HANDICRAFTS-HISTORICAL HERITAGE (IN THE FOOTSTEPS OF ANTIQUITIES)

***Correspondent author:** Algabek-kabyl@mail.ru

Abstract: The article describes the ideological significance of the ornaments on the sykyrlauyk yurt, an ancient folk craft, and aims to preserve and pass on to future generations its significance as a historical and cultural heritage, as well as to popularize it. Today, the recognition of the intrinsic value of our national culture and art, and the desire to accompany their noble manifestations in the spiritual path of history, are becoming increasingly important. On this basis, many important measures are being taken to preserve, protect and restore the material and spiritual cultural heritage, historical and cultural monuments. It is impossible to instill virtue and wisdom in young people without preserving the good traditions and wisdom of our people, the monumental legacy left by our ancestors. Crafts are traditional forms of art that are inextricably linked with the ancient history of each nation. Like other nations, the crafts of the Kazakh people have developed and improved over the centuries, becoming an integral part of the people's lives and a complex component of their national culture. The art of decorating the yurt, the design of which is reflected in the state symbol of our sovereign country, required a high level of skill. The creation of the yurt, the primary dwelling of our people, reflects humanity's scientific knowledge in the fields of astronomy, mathematics, physics, philosophy, and life experience. Each part of the yurt is a sacred example of national heritage that remains to be studied in detail.

Keywords: material culture, cultural heritage, applied crafts, yurt, wood products, jewelry.

Кіріспе

Материалдық мәдениеттің тамаша мұралары – қазақ халқының тұрғын үйлері, жас шамасына қарай ерекшеленген ұлттық киімдері, қару-жарақтары, үй жиһаздары мен қолөнер бұйымдары. Терең тамырлы тарихы бар халқымыздың ұрпақтан-ұрпаққа мирас болған ежелгі мұраларының пайда болуында және пайдалануында белгілі бір ғылыми негіз, өркендеулік-тәрбиелік толғам, табиғат пен адам өмірінің берік байланысын тани білуден туған білімдердің талғам-түсінігі мол қажеттілігі бар. Тақырыптың өзектілігі де осында. Бүгінгі таңда мәдени мұраларымызды әлемге танытып, кең түрде насихаттау жүзеге асуда. Атап айтар болсақ, 2003 жылдан бастап қазақ жеріндегі тарихи және мәдени ескерткіштер ЮНЕСКО-ның «Әлемдік мұра» тізіміне енген болатын. Ал жуырда, қазақтың дәстүрлі «Ою-өрнегі» ресми түрде ИСЕСКО-ның Ислам әлемі мұралары тізіміне еніп, тиісті шешімнің 2026 жылы 11 ақпанда өткен ИСЕСКО-ның Ислам әлемі мұралары комитетінің 132-сессиясында қабылданғаны туралы Қазақстан Республикасының Мемлекеттік кеңесшісі Ерлан Қарин facebook-тағы өз парақшасында жариялады. Осы жерде «Ою-өрнек – мәдени бірегейлігіміз бен тарихи сабақтастығымызды нығайтуға ықпал ететін негізгі этномәдени код. Ою-өрнектің ИСЕСКО-ның беделді тізіміне енуі - Қазақстанның материалдық емес мәдени мұрасын халықаралық деңгейде ілгерілетудегі маңызды кадам»

деп атап көрсеткен. Зерттеулік мақаланың мақсаты ұлтымыздың ертеден жалғасқан қолөнер бұйымы болып табылатын киіз үй сықырлауығындағы ою-өрнектердің дүниетанымдық мәні туралы баяндай отырып, тарихи-мәдени мұра ретіндегі маңызын кейінгі жас ұрпақ өкілдеріне насихаттау, сақтап, жеткізу болып табылады.

Қолөнер түрлерін тарих, этнография тұрғысынан сипаттайтын негізгі әдебиеттерге шолу жасайтын болсақ, академик Ә. Марғұланның «Казахское народное прикладное искусство» (үш томдық), Ә. Тәжімұратовтың «Шебердің қолы ортақ», Ө. Жәнібековтің «Қазақтың ұлттық қолөнері», «Жаңғырық», «Жолайрықта», С. Қасимановтың «Қазақ халқының қолөнері», Х. Арғынбаевтың «Қазақ халқының қолөнері» және т.б. еңбектері үлкен маңызға ие.

Қазіргі кезде қолөнерге қатысты өнертану, тарихи-этнографиялық, педагогикалық зерттеулер мен сөздіктерде берілетін анықтамалар бар. Тарихшы, этнограф М. Мұқанов «бірнеше заңдылық жүйесінің негізінде белгілі бір ою-өрнектердің стилін немесе әртүрлі стиольдік қосындысын (синтез) көрсете алатын, қандай да бір бұйымға ирек сызықты және геометриялық фигуралардың көмегімен стильдік қалыпқа түскен элементтердің бейнесімен тұратын алуан түрлі әшекей» десе, К. Ибраева «адамға қажетті тұрмыстық идеяларды шартты символикалық пішінде суреттейтін бейнелеу өнерінің айрықша бір түрі» деп айтады. К. Ералин «қазақ ою-өрнегі – көркем бұйымдарды әшекелеудің ең басты көркемдік элементі» деп жазса, Ж. Балкенов «қазақтың ұлттық өрнегі – қазақ халқының мәдени жетістіктерінің негізгі бөлігі және заңды жалғасы» дейді [1,6].

Материалдық мәдениеттің құрамдас бөлігіне айналған баспана көне дәуірлерден бері адамдардың іс-әрекетінің жемісі ретінде қоршаған ортамен өзара тығыз байланыста қарастырылып келе жатыр. Табиғат жағдайы мен географиялық бітімге ыңғайланып қалыптасқан шаруашылық халықтардың тұрмыс-салтын анықтады. Адамзат баласы табиғи ортаға бейімделу барысында жер бедерінің ыңғайына қарай баспана мен тұрғын жайларды сала бастады. Қазақтың көшпелі мал шаруашылығының өріс, қоныстары жылдың төрт маусымына қарай қыстау, көктеу, жайлау және күздеу деп төртке бөлінді. Әдетте көктеу мен күздеу бір орында болды. Қыстауда малшылар құйма кесектен немесе соқпа тамнан немесе тастан қаланған үйлерде, орманды өңірлерде ағаштан қиылған үйлерде қыстады, жылдың басқа мезгілдерінде киіз үйде отырды.

Көшпелі өмірге ыңғайлы тұрақ, жылжымалы негізгі баспана, яғни көктем, жаз және күз мезгілдерінде қоныстан қонысқа көшіп жүру жағдайына қолайлы құрама үй – киіз үй. Ол тез жығылып, шапшаң тігуге ыңғайлы, көшіп-қонуға лайықталып жасалды. Яғни, алып жүруге қолайлы тұрғын үйінің негізгі түрі болып табылатын киіз үй әбден жетілдіріленге дейін күрделі де ұзақ жолдан өтті. Киіз үйдің пайда болуы қола дәуіріне тура келеді (б.з.б. 3 мың жылдық). Алып жүруге қолайлы тұрғын үйдің ең жетілдірілген түрі ретінде киіз үй қазақтардың тұрмыс салтына бәрінен де гөрі сәйкес келеді, ол – адамның табиғатпен өзара байланысының, оның қоршаған ортаға сіңісуінің нәтижесі. Халқымыздың негізгі баспанасы болған, бүгінгі таңда мемлекетіміздің рәмізінде құрылымдары көрініс тапқан киіз үйді сәулеттендіру өнері асқан шеберлікті қажет етті. Халықтың астрономиялық, математикалық, физикалық, философиялық, өмірлік тәжірибесіндегі ғылыми танымы ұдайы жетіле отырып, киіз үйде ұштасады. Халық мұрасының киелі үлгісі - киіз үйдің әрбір бөлшегі әлі де болса жете зерттеуді қажет етеді.

Тарихнамалық шолуда отандық зерттеушілердің жұмыстары бойынша берілген методологиялық ұстанымдары мен жасаған қорытындылары, сонымен бірге тарихи-салыстырмалы талдау тәсілдерінің мүмкіндіктері қолданылды. Мәдениеттану, өнертану салалары бойынша жарық көрген оқу құралдары, сонымен бірге тарихи-этнографиялық және педагогикалық зерттеу еңбектер мен сөздіктер қосымша материалдар ретінде қарастырылды.

Теориялық талдау

Материалдармен әдістер

Халық тұрмысында жиі қолданылатын мүсіндеу, бейнелеу, ою-өрнек салу сияқты шығармашылық өнер жиынтығы қазақ халқының қолөнері. Әрбір қолөнер түрлерінің тарихы көптеген ғасырды қамтиды. Халықтың өмір тіршілігіне керекті баспана салуды тұрмыстық кәсіп етіп отырды. Сол баспананың құрылымы да ерекше. Киіз үйдің ағаштан жасалатын сүйегін, шаңырағы, кереге, уықтарын, есігін, басқа да көптеген заттарын әртүрлі нақышта әшекелейтін де халық арасынан шыққан нағыз шебер мамандар болды.

Ел ішінде кең тараған қолөнердің бірі ағаш ұсталарының өнері болды. Халық арасында ағаш өңдеудің барлық түрін жетік меңгерген адамды ағаш ұстасы немесе ісмер деп атаған. Олардың арасынан бұйымды асқан шеберлікпен жасай білетін «он саусағынан өнер тамған» ұсталар шыққан. Негізінен ағаш өңдеумен ер адамдар шұғылданды. Әр ұста өз жұмысын жеке атқара отырып, өз істерінің құпиясын атадан балаға мирасқа қалдырды. Олар бедерлеу, тесіп ою (шілтерлі), үш қырлы қуыстау секілді ағаш ою тәсілдерін ойлап тапты. Хас шебердің қолынан шыққан аса қымбат бұйымдар мен жиһаздар ел ішінде аса жоғары бағаланды. Көшпелі және жартылай көшпелі тұрмыс жағдайында жиһаздар жеңілдігімен, аз орын алатындығымен, алып жүруге қолайлылығымен ерекшеленді. Жалпы алғанда, ұсталардың тұрмыста қолдануға ыңғайлап, сырт келбетін келістіріп жасаған жиһаздары өзінің көркімен де көз тартады. Киіз үй құрылымдары да осындай өнер бұйымдарының қатарында.

Тәжірибелік бөлім

Қазақ халқының тұрмыс, тыныс-тіршілігінде ағаштан жасалған заттар кеңінен қолданылады. Әсіресе ағашты ата-бабаларымыз киелі санаған. Қазақ халқының кемеңгер ғалымы Шоқан Уәлиханов «Тәңірі» атты еңбегінде біздің ата-бабаларымыздың әдеттен тыс табиғат құбылыстарын қасиетті санайтындығын айта келе: «Айдалада дара өскен ағаш... тәу етіп, басына түнеуге жарап жатыр. Жанынан өткен әрбір жолаушы оларға ырым етіп, әлем байлап, жанына ыдыс-аяқ тастап кетеді... басына құрбандық шалады», – деп жазса, түркі тілдес халықтардың ортақ мұрасы саналатын «Қорқыт Ата кітабында» да тікелей ағашқа бағышталған айшықты сөз бар. Бұл жалғаннан біз ағаштың қазақ тұрмыс тіршілігіндегі қолданыс орнымен қатар, оның ата-баба таным, түсінігінен алар жүйесін де өте айқын байқай аламыз [2,6]. Ағаштан бедерлі, әшекейлі суреттер, ою-өрнектер жасау, яғни ағаштан "түйме түйю" де халқымыздың ертеден келе жатқан дәстүрлі өнерлерінің бірі. Ағашқа оюлар оюдың көркемдік мәнері үйге көрік берерліктей нақышталған басқа да бұйымдардағы ою-өрнекпен түр-түсі жағынан ұқсас, тіпті толықтырып тұрушы әсем де сәнді келеді. Халық арасынан шыққан сүйектен ою оятын шеберлер де, ағаш ұсталары да ер адамдар болды. Ағаштан оюлар оюдың да өзіндік әдіс-тәсіліне байланысты түрлері болған. Бүгінде музейлердегі экспонаттар, оның ішіндегі ағаш бұйымдарының көркемделуін зерттей келе ағаштың көркемделуін ағаштың бетін көркемдеудің бірнеше түрлерін ашуға мүмкіндік болды.

XIX ғасырда және XX ғасырдың бас кезінде қазақ халқының қолөнері ішінде киіз үйдің сүйегін жасау, ағаш өрнектеу кең өріс алды. Қазақтың өрнекті әшекейімен істелетін қолөнер түрлерінің ішінде халық арасына ең көп таралғаны – ою-өрнек. Ою-өрнек (латынның ornament – латынның әсемдеу, сәндеу деген сөзінен шыққан) – үйлесімділікпен бірқалыпқа түскен элементтерден тұратын нақыштар [1,5]. Ою-өрнек ісі ерте заманнан бастап қолөнердің барлық түріне бірдей ортақ әсемдеп әшекелеудің негізі болып келді. Қазақтың ою-өрнектерінің түрлері де, атаулары да көп болса олардың кейбір заттық ұғымдары да бар. Халық ауыз әдебиетінде сақталып келген өлең-жырларда, археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесінде табылған материалдық мұраларда, кездесетін өрнектер мен суреттер, жұлдызшалар мен айшықтар, таңбалар мен әшекей әріптер тарихи этнографиялық мұралар. Халықтың осындай ою-өрнектерінің ішінде ру таңбаларының

элементтері жиі ұшырайды.

Нәтижелер мен талқылау

Ертедегі қазақ оюларын іріктегенде негізінен үш түрлі ұғымды бейнелейді. Олар: біріншіден, мал өсіру мен аңшылықты, екіншіден, жер-су, көшіп-қону көріністерін, үшіншіден, күнделікті өмірде кездесетін әртүрлі заттардың сыртқы бейнесін береді.

Шеберлер іске беріліп, жұмыс әдісіне төселе келе өздерінің көрген ою-өрнектерін жатқа жасап, оюға өз бетімен жаңа түрлер енгізу дәрежесіне жетті. Халық мұндай адамдарды оюшы деп атады. Оюшылықты өз дәуірінде суретшілік өнердей күрделі өнер деп санады. Әрбір елде, әрбір руда атағы шыққан таңдаулы оюшылар болды. Ондайлар өз өнерінің тамаша үлгісін өзінің руына, маңайындағы елдерге таратып отырды [3,12]. Үй кәсіпшілігі сәндік-қолданбалы өнермәні тығыз байланысты болды, әрбір зат дерлік өзінің тікелей мақсатымен қоса өрнектеліп, безендірілді.

Қазақтың ұлттық қолөнерінде ең көп танымалы ағаштан жасалатын заттар. Халықтың байырғы ұлттық баспанасы киіз үй өзіндік ерекшеліктерге сай дүниетанымдық өнер үлгісі. Қазақ үйлерінің шаңырақ, уық, кереге, маңдайша, табалдырық деп аталатын ағаш құралдарының бірі – сықырлауық. Сықырлауық – киіз үйдің әшекейленіп жасалатын сәнді түрдегі есігі. Бұл ортасынан ашылып жабылатын жарма есіктерге ұқсас. Ол екі таянышқа көкпен немесе шот ілмек арқылы ұстасады да, ашып, жапқанда сықырлап тұрады. Сықырлауықтарды көздеп, оймалап, сүйектеп, бояп жасайды.

Біз зерттеу мақаламызға арқау етіп отырған бұл қолөнер бұйымын Қызылорда облысы Қазалы қаласында тұратын Бағдат Шендібаев сақтауда. Бағдат Әлиұлы Қ. Нұрмаханов атындағы № 95 орта мектебінде ұстаздық қызмет атқарады. Оның айтуы бойынша Қойлыбай аталығынан тарайтын Қайырла деген атаның әкесі Жексенбай болса оның әкесі Бақберген Сыр бойында 22 жыл болыстық қызмет атқарған. Бақберген атаның ХІХ ғасырдың аяғы – ХХ ғасырдың басында тұтынған киіз үйдің сықырлауық есігі қазақ қолөнерінің үлгісі болып табылады. Көненің көзін бүтіндей шапқан ағаштан оюлап ойып істеген. Сол кезеңде шеберлерге арнайы тапсырыс беріп киіз үйдің ағаш құрылымын бір нардың құнына жасатқан екен, бұл тапсырыс берушінің де, қабылдап алушы шебер ұсталардың да өз істерін кәсіби түрде меңгеруімен қатар ұлтымыздың дәстүрлі мәдениетін насихаттаушылар болды, аталған қолөнер бұйымының маңыздылығы да осында.

Кеңестік биліктің 1920-30 жылдардағы жүргізген солақай саясаты - 1928 жылы 27 тамызда қабылданған «Аса ірі бай шаруашылықтары мен жартылай феодалдарды кәмпескелеу және жер аудару туралы» декреті болды [4, 210].

Елдің дәулетті адамдарынан өз еңбектерімен тапқан мал-мүлікті тартып алып, тәркілеуге ұшыраған сол зұлмат кезеңінде киіз үйді «кеңес өкіметіне бермеймін» деп әкеден балаға жеткізіп, сосын Шендібай атаға беріп кетеді. Қазір киіз үйдің құрылымдық бөліктерінің тозығы жетсе де сақталып отыр. Біз есік сықырлауығының ерекшелігіне байланысты ою-өрнектерінің мән-маңызына тоқталып отырмыз.

Сурет – 1. «Төрткүлак» оюы

Сықырлауықта қазақ оюының негізгі сарындары болып келетін зооморфты – қаз мойын және космогониялық шеңбер мен төрткүлақты оюлар өрнектелген. «Төрткүлак» оюы жоғарыда аталғандай зооморфтық ою-өрнекке жатады. Оюдың мағынасы дүниенің төрт бұрышын көрсетсе, оның екінші мағынасы төрт жағы түгел, молшылық, береке деген ұғымды да береді [5, 21].

Ою-өрнек өнерінің белгілі бір халыққа ғана тән негізгі стильдік ерекшеліктері сол халықтың бейнелеу, әсемдікті қабылдау мәдениетінің басты белгілерімен, ұлттық қолтаңбамен тікелей сабақтасып жатады.

Қорытынды

Әрине, қазақтың ою-өрнек өнері бүгінге дейін толығымен зерттеле қойған жоқ. Дегенмен, бұл өнер саласының белгілі бір дәрежеде жүйеленуіне бірқатар ғалымдар мен өнертанушылар, тарихшылар мен этнографтар атсалысып, үлес қосты. Осындай игілікті істің нәтижесінде ою-өрнекті өнертану ғылымында көкөніс өрнек (жапырақ, үш жапырақ, шиыршық, гүл, ағаш және т.б.), зооморфтық өрнек (жан-жануарлардың табиғи және фантастикалық бейнелері, қошқар мүйіз және оның түрлі нұсқалары: қос мүйіз, қыңыр мүйіз, сынық мүйіз, сондай-ақ табан, өркеш, қаз мойын және т.б.), геометриялық өрнек (сүйір, шаршы, шаршы мен тұмарша, жұлдызша, көпбұрыш, балдақ, қармақ және т.б.), космогониялық өрнек (дөңгелек, төрт күлак, шұғыла, шимай, бітпес және т.б.) деген топтарға бөлу қарастырылған [6]. Ұсынылып, көрсетіліп отырған отырған сықырлауықта (суретте) космогониялық және зооморфтық өрнектермен қатар геометриялық өрнектің де салынғанын көреміз.

Қолөнер әрбір халықтың көне тарихымен біте қайнасып, келе жатқан дәстүрлі өнер. Басқа халықтар секілді қазақ халқының қолөнері де ғасырлар бойы дамып, жетіліп халық тұрмысына сіңудің нәтижесінде оның ұлттық мәдениетінің күрделі саласында айналды. Қазақ халқы-кең байтақ республика жеріндегі ертеден қалыптасқан көне мәдениеттің тікелей мұрагері және сол дәстүрді дамытушы, жаңағыртып байытушы. Жергілікті көне мәдениет сырттан келген мәдениет элементтерінің сан толқынын бойына сіңіріп, үнемі жаңғыру үстінде болды. Осындай толыссыз дамудың нәтижесінде XIX

ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында қазақ халқының дәстүрлі қолөнері өз дамуында айтарлықтай жоғары деңгейге көтерілді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Асанова Б., Птицина А., Әбдіғапбарова Ұ. Қазақ ұлттық ою-өрнектерінің тарихы және теориясы: Оқулық. 2-басылым. Астана. Фолиант, 2012. 208 б.
2. Байділдаұлы Шөптібай. Қазақтың ою-өрнектері. Альбом (1-кітап). Алматы: «Өнер», 2006. 160 б.
3. Қасиманов С. Қазақ халқының қолөнері. Алматы. Қазақстан, 1995. 240 бет.
4. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін) Бес томдық. 4-том. Алматы. «Атамұра», 2010. 752 б.
5. Тілеубекұлы Тоғанбек. Қазақтың ою-өрнектері мен зергерлік бұйымдары: Оқу құралы. 2-басылым. Астана, Фолиант, 2012. 136 б.
6. Төленбаев С., Өмірбекова М. Қазақтың ою-өрнектері. Орыс тілі мен ағылшын тіліне ауд. Жәмекова Ұ. Қазақстан «Қанағат» ЛТД, 1993. 56 б.
7. Қайрат Мұқаметқалиев. Ұлттық қолөнерді ұрпақ білсе... ANA TILI ұлт газеті 22 мамыр 2025 жыл № 21, Б.6

Reference liste:

1. Asanova B., Ptisina A., Abdıgapbarova U. Qazaq ulttyq oiу-ornekterinin tarihy zhane teoriasy: Oqulyq. 2-basylym. Astana. Foliyant, 2012. 208 b.
2. Baidildauly Schoptıbai. Kazaktynoiу-ornekteri. Albom (1-kitap). Almaty: «Oner», 2006. 160 b.
3. Kasimanov S. Kazak halqynyn qoloneri. Almaty. Kazakstan, 1995. 240 bet.
4. Kazakstan tarihy (kone zamannan buginge dein) Bes tomdyq. 4-tom. Almaty. «Atamura», 2010. 752 b.
5. Tileubekuly Toganbek. Kazaktyn oiу-ornekteri men zergerlik buiymdary: Oku kuraly. 2-basylym. Astana, Foliyant, 2012. 136 bet (B.21)
6. Tolenbaev S., Omırbekova M. Kazaktyn oiу-ornekteri. Orys tılı men aғыlsyn tiline aud. Zhamekova U. Kazakstan «Kanagat» LTD, 1993. 56 b.
7. Kairat Muqametqaliev. Ulttyk kolonerdi urpak bilse... ANA TILI ult gazeti 22 мамыr 2025 zhyl № 21, b.6

Жауапты автор туралы мәлімет (толық аты-жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы): **Қабыл Алғабек Әділбекұлы** - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ «Қазақстан тарихы» кафедрасының аға оқытушысы. 8-702-951-18-76, Algabek-kaby1@mail.ru

**ЖАЛПЫ ТАРИХЫ
ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ
THE WORLD HISTORY**

МРНТИ: 07.09.07 (03.91.01)

<https://orcid.org/0000-0002-0398-563X>

Аскарлов М.М.*

доктор PhD, доцент. ТашГУВ. Ташкент, Узбекистан

**ИСТОРИКО-АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ
О ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В ЗАПАДНОЙ НАУКЕ:
ОТ ОРИЕНТАЛИЗМА К ПОСТКОЛОНИАЛЬНЫМ ИССЛЕДОВАНИЯМ**

*Автор - корреспондент: mirzokhid.askarov90@gmail.com

Аннотация. Исследование по историографическому анализу формирования западных исторических и антропологических знаний о Центральной Азии с акцентом на изучение региональных идентичностей. Рассматриваются институциональные и теоретические основы западных исследований, эволюция научных подходов от колониального и ориенталистского дискурса периода холодной войны к постколониальным и постсоциалистическим моделям конца XX – начала XXI века. Анализируются терминологические проблемы региональной идентификации, влияние политического контекста на академические интерпретации, а также роль полевых исследований в переосмыслении научных представлений о регионе. Показано, что Центральная Азия утвердилась в западной научной традиции как самостоятельное направление междисциплинарного анализа, отражающее сложность исторических, культурных и социальных трансформаций. Историографический анализ западных историко-антропологических исследований Центральной Азии демонстрирует, что формирование научного знания о регионе было тесно связано с изменениями глобального политического контекста, институциональным развитием академической среды и эволюцией исследовательских парадигм.

Ключевые слова: историография, Центральная Азия, идентичность, антропология, ориентализм, западные исследования, постколониальные подходы, региональные исследования, академический дискурс

ГТАХР: 07.09.07 (03.91.01)

<https://orcid.org/0000-0002-0398-563X>

Аскарлов М.М.*

доктор PhD, доцент, ТашМШУ. Ташкент, Өзбекстан

**ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ТУРАЛЫ БАТЫС ҒЫЛЫМЫНДАҒЫ ТАРИХИ-
АНТРОПОЛОГИЯЛЫҚ ТҮСІНІКТЕР:
ОРИЕНТАЛИЗМНЕН ПОСТКОЛОНИАЛДЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРГЕ ДЕЙІН**

*Автор - корреспондент: mirzokhid.askarov90@gmail.com

Түйін: Зерттеу батыс ғылымында Орталық Азия туралы тарихи және антропологиялық білімнің қалыптасуын историографиялық тұрғыдан талдауға арналған. Зерттеуде аймақтық сәйкестік мәселелерін зерттеудің институционалдық және теориялық негіздері, қырғи-қабақ соғыс кезеңіндегі отарлық және ориенталистік дискурстан XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың басындағы постколониалдық және постсоциалистік тәсілдерге дейінгі ғылыми эволюция қарастырылады. Аймақтық терминология мәселелері, саяси контекстің ғылыми түсіндірулерге ықпалы және далалық зерттеулердің рөлі талданады. Нәтижесінде Орталық Азия Батыс академиялық дәстүрінде тарихи, мәдени және әлеуметтік үдерістердің күрделілігін көрсететін дербес пәнаралық зерттеу бағыты ретінде орныққаны дәлелденеді. Орталық Азияның батыстық тарихи-антропологиялық зерттеулерінің тарихнамалық талдауы аймақ туралы ғылыми білімнің

қалыптасуы жаһандық саяси контексттің өзгеруімен, академиялық ортаның институционалдық дамуымен және зерттеу парадигмаларының эволюциясымен тығыз байланысты екенін көрсетеді.

Кілт сөздер: историография, Орталық Азия, сәйкестік, антропология, ориентализм, батыс зерттеулері, постколониалдық тәсілдер, аймақтық зерттеулер, академиялық дискурс.

IRSTI: 07.09.07 (03.91.01)

<https://orcid.org/0000-0002-0398-563X>

Askarov M.M.*

doctor PhD, Associate Professor, Tashkent SUOS. Tashkent, Uzbekistan

HISTORICAL AND ANTHROPOLOGICAL REPRESENTATIONS OF CENTRAL ASIA IN WESTERN SCHOLARSHIP: FROM ORIENTALISM TO POSTCOLONIAL STUDIES

*Corresponding author: mirzokhid.askarov90@gmail.com

Abstract. This article provides a historiographical analysis of the formation of Western historical and anthropological knowledge about Central Asia with particular attention to the study of regional identities. It examines the institutional and theoretical foundations of Western scholarship and traces the evolution of research paradigms from colonial and orientalist frameworks during the Cold War to postcolonial and postsocialist approaches of the late twentieth and early twenty-first centuries. The study addresses terminological debates surrounding regional classification, the influence of political contexts on academic interpretations, and the growing importance of field research in revising earlier perspectives. The findings demonstrate that Central Asia has emerged within Western academia as an independent interdisciplinary field reflecting the complexity of historical, cultural, and social transformations. A historiographical analysis of Western historical and anthropological studies of Central Asia demonstrates that the formation of scientific knowledge about the region was closely linked to changes in the global political context, the institutional development of the academic environment and the evolution of research paradigms.

Keywords: historiography, Central Asia, identity, anthropology, orientalism, Western scholarship, postcolonial approaches, regional studies, academic discourse.

Введение

В настоящее время сеть исследовательских центров и институтов (*scholarship and academia*) по изучению идентичностей народов Средней Азии, в частности, Узбекистана, растёт. Углубляется объем научных направлений данной тематики, совершенствуются методология и методы исследования, расширяется география исследования, что вызвано политическими, экономическими, социальными событиями современности. Большая часть публикаций печатается на английском языке, как языке международного научного сообщества. Была показана динамика, цели и задачи исследований идентичностей центральноазиатского региона зарубежными научными учреждениями.

География исследований

Известно, что исследование отдельного региона вне контекста его географической территории, границ с сопредельными странами и народами невозможно. Исходя из этого положения, Узбекистан всегда изучается неразрывно с Центральной Азией. Однако до сих пор существует неразрешённая терминологическая путаница в наименовании «центрально» или «среднеазиатского» региона. В этой связи научное определение границ термина остаётся размытым, что мешает признанию результатов научных исследований этого ареала [8, 40]. Если во время колонизации Русской империей по преимуществу использовали административные термины (Туркестан, Русский Туркестан и т.п.), то в советский период во время национально-политического размежевания закрепляется термин «Средняя Азия и Казахстан». С этого периода под термином «Средняя Азия» стали понимать четыре новых советских государства и весь Казахстан.

В западной науке также нет единого названия региона. Если до 60-х годов XX века

научное знание подразделялась на изучение континентов (Азия, Африка, Латинская Америка), то после 60-х годов происходит переход на «региональные исследования» (*area studies*), в которых знание было сосредоточено на изучении отдельных регионов и народов (русские, тюркские, иранские ... народы) [8, 46-47].

В конце XX – начале XXI вв. в западной и американской научной среде широко и взаимозаменяемо использовались термины «Внутренняя Азия» (*Inner Asia*), Евразия (*Eurasia*), Средняя Азия и Центральная Азия как основной синоним всех других. Следовательно, путаница в терминологии, в области исследования, лимитация региона от остального мира или раздувание территории до «Большой Евразии» тормозит развитие научных исследований. Для западной и американской (*West*) науки все те территории, которые находились за пределами этих государств, обобщённо назывались не-западными (*Non-West*) или восточными (*Orient*) государствами. В период холодной войны Восток (*Orient*) также был известен как «третий мир» («третий мир» часто используется как синоним термина «Восток»), куда входили государства Азии и Африки (иногда Латинской Америки) [14, 75-76].

Западные представления о Востоке называются «востоковедением» (*Orientalism*). Согласно Э. Саиду «Ориентализм – это стиль мышления, основанный на онтологическом и эпистемологическом различии, проводимом между «Востоком» и (в большинстве случаев) «Западом»» [18, 45]. Следовательно, исследования Центральной Азии, в частности Узбекистана и узбекской идентичности также входили в состав регионального исследования Востока, и находились в центре внимания западных (в нашем случае британских, американских и некоторых европейских) исследований, как части советского государства.

Как полагает Э. Саид, существовали разные виды ориентализма, определяемые интересами таких метрополий, как Великобритания, Германия, Соединённые Штаты Америки, Россия Франция и т.п. Хронологически в ориентализме преобладали последовательно учёные, обслуживавшие британский колониализм, затем исследователи Франции, после Второй мировой войны – США. В создании ориенталистских дискурсов о Востоке помимо этих трех стран важную роль играла также Германия.

Представители академической науки по-разному воспринимали теорию «ориентализма» Э.Саида, в основном критически, так как она вызвала резонанс, спровоцировала борьбу мнений. Главным критиком «ориентализма» Саида стал Бернард Льюис, британский и американский историк, востоковед. Ученый обвиняет Саида в том, что автор «Ориентализма» придал негативный оттенок «почтенному» термину, в том, что свое исследование проводил на основе вторичных источников и, в целом, не предоставил весомые факты.

Анализ показывает, что современные основные центры и институты по исследованию Центральной Азии (в частности Узбекистана) расположены в Великобритании, Германии, Российской Федерации, Франции, США, а также в некоторых азиатских государствах – Японии, Южной Корее. В данном исследовании термины Центральная Азия и Средняя Азия будут в дальнейшем носить разнозначный характер.

Согласно зарубежным исследованиям идентичности центральноазиатских народов, развитие научных знаний в этом направлении подразделяется на несколько этапов. Опорной точкой «символического» начала исследования изучаемой тематики является конец Второй мировой войны, так как большинство западных грантов по исследованию мусульманского мира (региона), его идентичности началось в послевоенный период. С данного периода, в западной и американской науке наблюдаются следующие этапы изучения восточных идентичностей:

1. Колониальный период – с 50-х годов до начала 90-х годов (подразделяется на два микрэтапа – 50 - 60 годы и 70 - 80 годы) [7, 6-34];

2. Постколониальный (*post-colonial*) (иногда постсоциалистический (*post-socialist*) [11, 340-365] период (подразделяется на два микроэтапа – 90-ые годы и начало XXI века).

Исследование каждого из вышеуказанных периодов имеет свою причину, цель и задачи, предмет и методологию, особенности и результаты. Ниже кратко охарактеризуем каждый период. Колониальный период: еще до окончания Второй мировой войны было очевидно, что союзнические отношения между СССР и западными державами – не более чем временные. Ялтинская конференция, разделившая Европу на советскую и американскую сферы влияния, объективно заложила основу периода конфронтационных международных отношений, получивших название холодной войны.

Теоретический анализ

Материалы и методы

Политические действия Советского Союза и его бывших союзников по антигитлеровской коалиции на международной арене указывали на то, что надежды на мирное долговременное сотрудничество СССР с Западом и США скорее утопичны, чем реальны. Изменение тенденций международных отношений в 50-ые годы отразилось на том, как о Советском Союзе писали на Западе.

В это же время Ближний Восток, имеющий жизненно важное стратегическое значение ввиду наличия запасов углеводородов, стал главной ареной соперничества между Западом и Советским Союзом. Для британских и французских исследователей в 50-ые года было важно изучение Центральной Азии при советской власти, чтобы оценить степень успеха советской политики и её вероятное влияние на новые реформистские и левые правительства, сформированные на Ближнем Востоке и в Южной Азии. Можно сказать, что 1950-е годы стали рождением современных исследований в Центральной Азии. Однако правительство Великобритании и Франции после утраты контроля над восточными, мусульманскими регионами переключили свое внимание на изучение других регионов. Так как, этот регион перестал представлять политический интерес для этих стран.

1960-е годы являются периодом, в появления первых стипендий и гранты США, впоследствии обеспечивших этой стране опережающее развитие исследований Центральной Азии. Американское востоковедение восприняло большинство европейских парадигм в изучении исламского мира, но самые глубокие следы здесь оставила британская научная традиция. На усиленное изучение Центральной Азии и востока в целом оказала влияние и государственная политика США. В 1958 году Конгресс США принял Закон об образовании в области национальной обороны (NDEA), предусматривавший крупномасштабное государственное финансирование высшего образования. Раздел VI закона обеспечивал субсидирование программ изучения языков и регионов. Параграф «Краеведение» включил такие предметы, как афроамериканские и латиноамериканские исследования. Региональные изыскания, в свою очередь, послужили стимулом для изучения Ближнего Востока и исламских исследований в США.

Среди представителей британской школы 50-60-х годов, которые писали об идентичностях в Центральной Азии особенно выделяются Дж. Уилер, О.Кэрроу, Г. Гибб, В. Коларз; среди французских исследователей отмечают В.Монтела, А.Беннигсена, Э.Каррерд'Анкос, Ш.Лемерсье-Кельеже; среди американских исследователей указываются Р. Пайпс, Л. Крэдер, М. Рывкин, К.Роберт, Э.Бэкон, Э.Оулворт и др. В числе американских исследователей было много выходцев из Советского Союза, Британии или Германии, которые были приглашены или отобраны для работы в ведущих университетах США, например: Д.Синор, Н.Поуп, Ю.Брегель, Й.Шахт, Б.Льюис, Ф.Хитти и др.

1970-ые и 80-ые года ознаменовались существенными сдвигами в масштабе исследований идентичности, их значимости, а также в расширении географии исследования. После «периода застоя» в работах отдельных исследователей Центральной

Азии доминировало положение, согласно которому главная угроза советскому государству – это вдохновленное исламом и возглавляемое суфиями восстание. Появился ряд книг и статей, особенно во время «междущарствия» Андропова и Черненко, об исламе и национализме в Центральной Азии. Многие из них издавались под именем А. Беннигсена или в соавторстве с ним [5, 148-159]. В этот период продолжают во множестве исследуется мусульманское население Советской Азии. Исследователи интересовались тем, как исламу удалось выжить в условиях коммунистической системы [9, 52]. Для описания официальных форм религии вошел в употребление термин «советский ислам» [6, 12-20].

Как уже отмечалось, появляется новое поколение учёных, которое получало знания по ориенталистике в известных американских университетах, как Колумбийский, Принстонский, Вашингтон, Индиана, Йельский у А. Беннигсена, Ю. Брегея, Д. Синора, Э. Оулворта и др.

С 1980-х годов это новое поколение исследователей начало опровергать предыдущие представления о народах и идентичностях Центральной Азии. Учёные разделились на две группы. С одной стороны, это были бывшие государственные служащие, многие из которых принадлежали к колониальной администрации или занимали должности, связанные с Советским Союзом. К ним относятся Ч. Хостлер, О. Кэрроу, Р. Конквест, Дж. Уиллер. Другое направление представляли эмигранты из Восточной Европы и СССР или их потомки, такие как М. Рывкин, Э. Каррерд'Анкосс, В. Коларз, Т. Раковска-Хармстон. В обе группы, являясь одновременно эмигрантами и бывшими государственными служащими, входили А. Беннигсен и Б. Хайит [13,207]. Если в идейном направлении исследований первой группы преобладали политические дискурсы, то вторая группа старалась подчеркивать несправедливость по отношению к мусульманским идентичностям со стороны правительств соответствующих стран.

Основателем «американской» школы изучения востока и мусульманских регионов является А. Беннигсен, который в последние годы жизни преподавал в Чикагском университете. Одним из последних его учеников считался С. Уимбуш. Колумбийский университет в США – еще один центр изучения Центральной Азии. Э. Оулворт и М. Рывкин получили докторскую степень в Колумбии. Одновременно с ними в Колумбии также работал географ Льюис, писавший о демографии Центральной Азии. Самым авторитетным ученым «парижской» школы считали Дж. Уилера, который являлся постоянным лектором в Королевском Центральноазиатском обществе.

На научное знание о мусульманских идентичностях конца 70-х – 80-х годов также повлияло исследование Э. Саида и его труд «Ориентализм» [18,56]. Ориентализм стал одним из ключевых направлений в постколониальных исследованиях, а также в области исследований гендерных проблем, восточных идентичностей и этнических исследований. Саид критикует оппозицию Восток – Запад или «Магриб – Машрик», которая придает французскому и британскому колониальному доминированию видимость справедливости [15,83].

Второй период – постколониальный (*post-colonial*) (иногда постсоциалистический (*post-socialistic*)). В предшествующий период рассматриваемый регион называли «черная дыра Центральной Азии» [12,66]. Несомненно, распад СССР в 1991 году явился неожиданностью для многих исследователей, которые не предполагали такого быстрого развития событий, в результате которого в конце 90-х годов многолетние барьеры для исследований, наконец, исчезли. Появилась возможность изучить реалии Центральной Азии изнутри, на основе полевых материалов.

Но, следует признать, что антропологи, обучавшиеся за пределами Советского Союза, начали писать диссертации на полевых материалах из Центральной Азии ещё в середине 1980-х гг., когда длительные этнографические исследования в этом регионе впервые стали возможны (например, диссертация Шоберлайн-Энгеля [17. 188]) [16,61]. Внезапное

открытие региона положило начало «догоняющей этнографии» (*catch-up ethnography*) [10,116] в западной антропологии, что характерно для первого постсоветского поколения социальных и культурных антропологов, получивших образование в западных университетах, начавших интересоваться более широкими антропологическими дискуссиями в среднеазиатском регионе.

Результаты и обсуждение

Существуют несколько причин, почему Центральная Азия и её идентичности в настоящее время превратились в столь важный этнографический регион.

Во-первых, эта территория часто теоретизируется как продолжение других регионов и традиций – рассматривается как нечто удивительно пластичное по сравнению с теориями, культивируемыми в других местах [1,316-322].

Во-вторых, окончание холодной войны – важное событие, которое требует анализа следующих циркуляций: людей – теперь можно не ограничиваться только миграциями; воображаемого – с учетом той роли, которую играет телевидение, кино, интернет; реального – товаров, денег и т.д.).

В-третьих, бесчисленные политологи, которые не являются специалистами по Центральной Азии, несколько иным образом монополизировали изучение региона и «импортируют» сюда количественные методы, которые использовали в других географических ареалах. В результате, сосредоточенность на конфликтах и исламе уже привела к изобретению мифов [15,86].

В-четвертых, западные социологи пытались на основе накопленного научного материала дать верный ответ на актуальный вопрос, куда хочет идти Центральная Азия – к западу за демократией или назад к социализму.

Таким образом, перечисленные факторы демонстрируют, что превращение Центральной Азии в значимый объект современной этнографической рефлексии связано с совокупностью теоретических, методологических и политико-исторических условий. Теоретизация региона как пространства межрегиональных взаимодействий, постхолодновоеенные изменения в глобальных циркуляциях людей, идей и ресурсов, перенос внешних аналитических моделей и стремление интерпретировать региональные процессы в рамках универсальных политико-социальных схем существенно повлияли на характер исследований. В результате Центральная Азия закрепились в научном поле как самостоятельная аналитическая зона, позволяющая конкретизировать представления об идентичности и социальных трансформациях, а также выявлять ограничения редукционистских подходов к изучению постсоветских обществ.

Подходы

В начале 1990-х годов было модно писать об этническом национализме как подавляющем политическом императиве постсоветской эпохи [15,89]. Частично это связано с более ранней литературой, описывающей СССР как «тюрьму народов», в которой подчеркивалась несправедливость национального размежевания, а также с оценкой колониального характера советского государства.

Верны утверждения и антрополога Д. Ибаньез-Тирадо и М. Марседена о том, что в этот период, и даже в начале XXI века в академических текстах Центральная Азия рассматривалась как «чрезвычайно ясно выделенный, но малоизученный регион мира» и часто фигурировала как «периферия» социальных явлений, центры которых располагались в других регионах (например, ислама и исламского возрождения на Ближнем Востоке), или как регион, удобный для анализа зарождающегося национализма и так называемого постсоветского «перехода» (*transition*) [9,51].

Контент-анализ исследований этого периода доказывает, что многие постсоветские центральноазиатские исследования, как правило, основываются на платформе окончания

холодной войны, решая проблему особенностей перехода от государственного социализма к демократии и капитализму, основанную на неолиберальном триумфализме [10,117].

Таким образом, исследовательские подходы начала постсоветского периода формировались в рамках интерпретационных моделей, где этнический национализм и логика «перехода» выступали доминирующими объяснительными категориями. Представления о колониальном наследии советской системы и восприятие региона как периферийного пространства закрепили аналитические схемы, ориентированные на универсалистские сценарии политической и экономической трансформации. Контент-анализ публикаций показывает, что подобные модели нередко смещали фокус исследования с внутренних историко-культурных динамик на нормативные концепции модернизации. В результате Центральная Азия долго рассматривалась преимущественно как поле апробации теорий постсоциалистического перехода, что актуализировало необходимость более контекстуализированных и эмпирически ориентированных подходов к изучению региональных идентичностей и социальных процессов.

Выводы и заключение

Таким образом, историографический анализ западных историко-антропологических исследований Центральной Азии демонстрирует, что формирование научного знания о регионе было тесно связано с изменениями глобального политического контекста, институциональным развитием академической среды и эволюцией исследовательских парадигм. От геополитически и идеологически обусловленных интерпретаций периода холодной войны западная наука постепенно перешла к более комплексным аналитическим моделям, ориентированным на изучение локальных идентичностей, социальных структур и культурных практик.

Терминологические дискуссии, влияние ориенталистских и постколониальных подходов, а также расширение полевых исследований после распада СССР способствовали переосмыслению прежних концептуальных рамок и укреплению междисциплинарного характера изучения региона. В результате Центральная Азия утвердилась в западной академической традиции как самостоятельное направление теоретического и эмпирического анализа, отражающее сложность исторических и социокультурных процессов и открывающее новые перспективы для исследования идентичности и трансформаций региональных обществ.

Важно отметить, что современное переосмысление историко-антропологических подходов к изучению Центральной Азии происходит в более широком поле исследований идентичности, мобильности и социальных трансформаций [2]. Анализ новых работ по истории региона, цифровым формам самоорганизации сообществ [3] и вопросам уязвимости мигрантов [4] демонстрирует, что центральноазиатская проблематика все чаще рассматривается в контексте глобальных дискуссий о власти, репрезентации и социальной агентности. Подобные историографические обзоры и рецензии на современные международные исследования способствуют интеграции региональных кейсов в сравнительную перспективу и позволяют уточнять теоретические инструменты анализа постколониальных и постсоциалистических обществ, расширяя понимание взаимосвязи между локальными идентичностями и глобальными социальными процессами.

Список литературы:

1. Alexander C. The Anthropology of Central Asia // International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences, Vol. 3, Edition: 2, P. 316-322.
2. Askarov, M. (2022). Central Asia: a new history from the imperial conquests to the present: by Adeeb Khalid, Princeton and Oxford, Princeton University Press, 2021, 576 pp.,

\$35.00/£30.00 (hardcover), ISBN 978-0-6911-6139-6. *Ethnic and Racial Studies*, 45(8), 1544–1546. <https://doi.org/10.1080/01419870.2021.1973055>

3. Askarov, M. (2023). *Indigenous peoples rise up: the global ascendancy of social media activism*: by Bronwyn Carlson and Jeff Berglund, New Brunswick: Rutgers University Press, 2021, 260 pp., \$29.95 (Paperback), ISBN 978-1-9788-0878-2. *Ethnic and Racial Studies*, 46(8), 1700–1702. <https://doi.org/10.1080/01419870.2022.2100804>

4. Askarov, M. (2025). *Migrant domestic workers in Europe: law and the construction of vulnerability*: by Vera Pavlou, Oxford, UK and New York, Hart Publishing, 2021, 184 pp., £85 (Hardback), ISBN 978-1-5099-4237-4. *Ethnic and Racial Studies*, 48(13), 2698–2700. <https://doi.org/10.1080/01419870.2024.2364851>

5. Bennigsen A. with Lemerrier-Quelquejey C. “Official” Islam in the Soviet Union // *Religion in Communist Lands*, 1979, Vol. 7, No. III, P. 148–159.

6. Carrère d’Encausse H. *Islam in the Soviet Union: Attempts at Modernisation // Religion in Communist Lands*, 1974, Vol. 2, No. 4–5, P. 12–20.

7. Chari S., Verdery K. Thinking between the posts: postcolonialism, postsocialism, and ethnography after the Cold War // *Comp. Stud. Soc. Hist.* 2009, Vol. 51, P. 6–34.

8. Горшенина С. «Средняя / Центральная Азия»: не более чем «этикетка» для сложного историко-культурного региона с меняющимися границами // *Антропологический форум*. № 28, 2016, С. 40-47.

9. Ибаньез-Тирадо Д., Марсден М. Антропологические исследования Центральной Азии в западной науке // *Антропологический форум*. № 28, 2016, С. 52.

10. Liu M. *Central Asia in the Post-Cold War World // Annual Review of Anthropology*, 2011, No. 40, P. 116.

11. Marsden M. *Southwest and Central Asia: Comparison, Integration or Beyond? // R. Fardon et al. (eds.). The SAGE Handbook of Social Anthropology*. L.: Sage, 2012, P. 340-365.

12. Mesbahi M. *Central Asia and the Caucasus After the Soviet Union: Domestic and International Dynamics*. Gainesville, FA: University of Florida Press, 1994.

13. Myer W. *Islam and Colonialism: Western Perspectives on Soviet Asia*. London; New York: Routledge & Curzon, 2002, P. 207.

14. Min Pun. The East-West Dichotomy: From Orientalism to Postcoloniality // *IOSR Journal of Humanities and Social Science (IOSR-JHSS)*, 2019, Vol. 24, Issue 1, Ser. 8, P. 75–76.

15. Петрик Б. // *Антропологический форум*. № 28, 2016, С. 83.

16. Ривз М. Антропология Средней Азии через десять лет после «состояния поля»: стакан наполовину полон или наполовину пуст? // *Антропологический форум*. № 20, 2014, С. 61.

17. Schoeberlein-Engel J. *Identity in Central Asia: Construction and Contention in the Conceptions of “Özbek”, “Tâjik”, “Muslim”, “Samarqandi” and Other Groups*. PhD diss. Harvard University, 1994.

18. Said E. *Orientalism: Western Conceptions of the Orient*. New Delhi: Penguin Books, 2001, 416 p.

Referens list:

1. Alexander C. *The Anthropology of Central Asia // International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, Vol. 3, Edition: 2, P. 316-322.

2. Askarov, M. (2022). *Central Asia: a new history from the imperial conquests to the present*: by Adeeb Khalid, Princeton and Oxford, Princeton University Press, 2021, 576 pp., \$35.00/£30.00 (hardcover), ISBN 978-0-6911-6139-6. *Ethnic and Racial Studies*, 45(8), 1544–1546. <https://doi.org/10.1080/01419870.2021.1973055>

3. Askarov, M. (2023). *Indigenous peoples rise up: the global ascendancy of social media activism*: by Bronwyn Carlson and Jeff Berglund, New Brunswick: Rutgers University Press,

2021, 260 pp., \$29.95 (Paperback), ISBN 978-1-9788-0878-2. Ethnic and Racial Studies, 46(8), 1700–1702. <https://doi.org/10.1080/01419870.2022.2100804>

4. Askarov, M. (2025). Migrant domestic workers in Europe: law and the construction of vulnerability: by Vera Pavlou, Oxford, UK and New York, Hart Publishing, 2021, 184 pp., £85 (Hardback), ISBN 978-1-5099-4237-4. Ethnic and Racial Studies, 48(13), 2698–2700. <https://doi.org/10.1080/01419870.2024.2364851>

5. Bennigsen A. with Lemerrier-Quellejay C. “Official” Islam in the Soviet Union // Religion in Communist Lands, 1979, Vol. 7, No. III, P. 148–159.

6. Carrère d’Encausse H. Islam in the Soviet Union: Attempts at Modernisation // Religion in Communist Lands, 1974, Vol. 2, No. 4–5, P. 12–20.

7. Chari S., Verdery K. Thinking between the posts: postcolonialism, postsocialism, and ethnography after the Cold War // Comp. Stud. Soc. Hist. 2009, Vol. 51, P. 6–34.

8. Gorshenina S. «Srednyaya / Tsentral'naya Aziya»: ne bolee chem «etiketka» dlya slozhnogo istoriko-kul'turnogo regiona s menyayushchimisya granitsami // Antropologicheskii forum. № 28, 2016, S. 40-47. (In Russian)

9. Iban'ez-Tirado D., Marsden M. Antropologicheskie issledovaniya Tsentral'noi Azii v zapadnoi nauke // Antropologicheskii forum. № 28, 2016, S. 52. (In Russian)

10. Liu M. Central Asia in the Post-Cold War World // Annual Review of Anthropology, 2011, No. 40, P. 116.

11. Marsden M. Southwest and Central Asia: Comparison, Integration or Beyond? // R. Fardon et al. (eds.). The SAGE Handbook of Social Anthropology. L.: Sage, 2012, P. 340-365.

12. Mesbahi M. Central Asia and the Caucasus After the Soviet Union: Domestic and International Dynamics. Gainesville, FA: University of Florida Press, 1994.

13. Myer W. Islam and Colonialism: Western Perspectives on Soviet Asia. London; New York: Routledge & Curzon, 2002, P. 207.

14. Min Pun. The East-West Dichotomy: From Orientalism to Postcoloniality // IOSR Journal of Humanities and Social Science (IOSR-JHSS), 2019, Vol. 24, Issue 1, Ser. 8, P. 75–76.

15. Petrik B. // Antropologicheskii forum. № 28, 2016, S. 83. (In Russian).

16. Rivz M. Antropologiya Srednei Azii cherez desyat' let posle «sostoyaniya polya»: stakan napolovinu polon ili napolovinu pust? // Antropologicheskii forum. № 20, 2014, S. 61. (In Russian)

17. Schoeberlein-Engel J. Identity in Central Asia: Construction and Contention in the Conceptions of “Özbek”, “Tâjik”, “Muslim”, “Samarqandi” and Other Groups. PhD diss. Harvard University, 1994.

18. Said E. Orientalism: Western Conceptions of the Orient. New Delhi: Penguin Books, 2001, 416 p.

Сведения об авторе, ответственном за переписку (место работы, номер телефона, электронная почта) **Аскарлов Мирзохид** - PhD, доцент кафедры «Истории народов Центральной Азии». Ташкентский государственный университет востоковедения, Ташкент, Узбекистан. Тел: +998977135776 Email: mirzokhid.askarov90@gmail.com

MPHTI: 03.02.15

<https://orcid.org/0009-0006-1045-987X>

Насритдинов К.М.*

к.ист.н., доцент. АндижанГИИЯ. Андижан, Узбекистан

ИЗ ИСТОРИИ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ЛИМАННОГО И ОРОШАЕМОГО ЗЕМЛЕДЕЛИЯ НА НИЗОВЬЯХ СЫРДАРЬИ

***Автор-корреспондент:** nasritdinovkabaljon821@gmail.com

Аннотация: в исследовании анализируются исторические этапы становления лиманного и орошаемого земледелия в низовьях реки Сырдарья с древнейших времён до современного периода. Особое внимание уделяется роли древних тюркских и казахских племён-сакских, усуньских, кангуйских, огузских и кипчакских союзов-в формировании ирригационной культуры региона. На основе археологических, научно-исторических и этнографических источников анализируются возникновение агротехнические приёмы и терминология (арык, бөгет, тоған, жыра, қак, суару, суландыру), отражающие высокий уровень водохозяйственной организации. Исторические и археологические исследования показывают, что ещё в эпоху бронзы и раннего железа население долины Сырдарья активно использовало лиманное земледелие и примитивные оросительные системы, адаптированные к природным условиям региона. Ирригационное земледелие стало ключевым фактором социально-экономического и культурного развития населения низовьев Сырдарья.

Ключевые слова: лиманное земледелие, ирригация, Амударья, Сырдарья, древние казахские племена, арык, тоған, суару, кангуй, кипчаки, водопользование.

FTAХР: 03.02.15

<https://orcid.org/0009-0006-1045-987X>

Насритдинов К.М. *

тарих ғ.к., доцент АндижанМШТИ. Андижан, Өзбекстан

СЫРДАРИЯНЫҢ ТӨМЕНГІ АҒЫСЫНДА ЖАЙЫЛМАЛЫ ЖӘНЕ СУАРМАЛЫ ЕГІНШІЛІКТІҢ ПАЙДА БОЛУ ТАРИХЫНАН

Автор-корреспондент: nasritdinovkabaljon821@gmail.com

Аннотация: зерттеу Сырдария өзенінің төменгі ағысында ежелгі дәуірден қазіргі кезеңге дейінгі сағалық және суармалы егіншіліктің қалыптасуының тарихи кезеңдерін талдайды. Өңірдің ирригациялық мәдениетін қалыптастырудағы ежелгі түркі және қазақ тайпаларының-сак, үйсін, қангуй, оғыз және қыпшақ одақтарының рөліне ерекше назар аударылады. Археологиялық, ғылыми-тарихи және этнографиялық дереккөздер негізінде су шаруашылығы ұйымының жоғары деңгейін көрсететін агротехникалық әдістер мен терминологияның (арык, бөгет, тоған, жыра, қак, суаруару, суландыр) пайда болуы талданады. Тарихи және археологиялық зерттеулер көрсеткендей, қола және ерте темір дәуірінде Сырдария алқабының халқы аймақтың табиғи жағдайларына бейімделген қарабайыр егіншілік пен қарабайыр суару жүйелерін белсенді қолданған. Ирригациялық егіншілік Сырдарияның төменгі ағысындағы халықтың әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуының негізгі факторына айналды.

Кілт сөздер: лиманды егіншілік, ирригация, Амудария, Сырдария, ежелгі қазақ тайпалары, арык, тоған, суарууы, қангуй, қыпшақ, су пайдалану

IRSTI: 03.02.15

<https://orcid.org/0009-0006-1045-987X>

Nasritdinov K.M.*

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor. Andijan SIFL. Andijan, Uzbekistan

FROM THE HISTORY OF ESTUARY AND IRRIGATED AGRICULTURE IN THE LOWER REACHES OF THE SYR DARYA

***Corresponding author:** nasritdinovkabiljon821@gmail.com

Abstract: the study analyzes the historical stages of the formation of estuary and irrigated agriculture in the lower reaches of the Syrdarya River from ancient times to the modern period. Special attention is paid to the role of the ancient Turkic and Kazakh tribes - the Saka, Usun, Kangyu, Oguz and Kipchak unions - in the formation of the irrigation culture of the region. On the basis of archaeological, scientific, historical and ethnographic sources, the author analyzes the emergence of agrotechnical techniques and terminology (aryk, boget, togan, zhyra, kak, suaru, sulandyru), reflecting the high level of water management organization. Historical and archaeological studies show that even in the Bronze Age and Early Iron Age, the population of the Syr Darya Valley actively used estuary agriculture and primitive irrigation systems adapted to the natural conditions of the region. Irrigation agriculture has become a key factor in the socio-economic and cultural development of the population of the lower reaches of the Syr Darya.

Keywords: estuary agriculture, irrigation, Amu Darya, Syrdarya, ancient Kazakh tribes, Aryk, Togan, Suaru, Kangui, Kipchaks, water use

Введение

С древнейших времён Средняя Азия является - одним из центров мировой цивилизации и высокой земледельческой культуры. Здесь, как и во всех странах Востока, природно-климатические условия и своеобразие поверхности почвы сделали систему искусственного орошения при помощи каналов и ирригационных сооружений основой земледелия [1,2,3].

Низовья Сырдарьи являются одним из древнейших очагов земледельческой цивилизации в Центральной Азии. Географическое положение региона, сочетающее аридный климат, сезонную неравномерность речного стока и наличие пойменно-дельтовых ландшафтов, с древнейших времён обусловило формирование особых форм земледелия, основанных на управлении водными ресурсами [4, 15-18].

Сырдарья -это не просто река, а настоящая «артерия жизни» для всей Средней Азии. Так как она является самой длинной рекой региона, хотя по водности уступает Амударье. Сырдарья образуется в восточной части Ферганской долины при слиянии двух рек, стекающих с гор Тянь-Шаня таких как Нарына и Кара Дарьи. Длина Сырдарьи около 2212 км (от места слияния), а от истока Нарына-более 3000 километр. Настоящий бассейн реки охватывает территории четырёх государств: Киргизии, Узбекистана, Таджикистана и Казахстана [5, с. 13-28].

Теоретический анализ

Материалы и методы

Течение и рельеф реки Сырдарьи принято делить на три участка в зависимости от природного характера местности: Верхнее течение проходит по Ферганской долине. Здесь река принимает множество притоков, её воды активно используются для орошения. Среднее течение после выхода из Ферганской долины река прорезает Фархадские скалы и течет по широкой пойме, пересекая Голодную степь. Нижнее течение пролегает по восточной окраине пустыни Кызылкум. Здесь русло очень извилистое, много протоков и плавней.

Сырдарья относится к рекам ледниково-снегового питания. Половодье начинается в марте-апреле (таяние снегов на равнинах) и продолжается летом (таяние высокогорных

ледников). Особенности в отличие от многих мировых рек, Сырдарья «теряет» воду по мере продвижения к устью из-за испарения и, в огромной степени, из-за забора воды на сельское хозяйство. В древних греческих письменностях Сырдарья упоминается названием Яксарт, что в переводе означает «жемчужная река». Половодье Сырдарьи начинается в марте-апреле (таяние снегов на равнинах) и продолжается летом (таяние высокогорных ледников). Особенности реки в отличие от многих мировых рек, Сырдарья «теряет» воду по мере продвижения к устью из-за испарения и, в огромной степени, из-за забора воды на сельское хозяйство. Воды Сырдарьи (античного Яксарта) крайне важен для понимания того, почему именно здесь возникли одни из древнейших очагов цивилизации. В античности земледелие зависело не только от наличия воды, но и от того, что именно эта вода несла в себе. Главным фактором для возникновения как лиманного (заливного), так и регулярного орошаемого земледелия была высокая мутность воды.

Сырдарья несет огромное количество взвешенных частиц (песок, глина, органические остатки). При разливах (лиманном орошении) или при подаче воды через арыки эти частицы оседали на полях. Этот ил выполнял роль природного удобрения. В античности, когда химических добавок не существовало, именно ежегодный слой речного ила позволял эксплуатировать одни и те же участки земли столетиями, не истощая почву. Химический состав воды Сырдарьи в древности существенно отличался от современного (ныне она сильно минерализована из-за стоков с полей). Вода, стекающая с ледников Тянь-Шаня, была мягкой и пресной. Это идеально подходило для деликатных культур (плодовые деревья, виноград)..

Исторические и археологические исследования показывают, что ещё в эпоху бронзы и раннего железа население долины Сырдарьи активно использовало лиманное земледелие и примитивные оросительные системы, адаптированные к природным условиям региона [2, 42-45]. Эти формы хозяйства были неотъемлемой частью экономической структуры древних тюркских и казахских племён, сочетавших кочевое скотоводство с оседлым земледелием [3, 67-72].

Актуальность исследования обусловлена необходимостью комплексного анализа исторических форм водопользования с учётом современных экологических и водохозяйственных проблем бассейна Сырдарьи, включая деградацию земель, засоление почв и кризис Аральского моря [4,9-12]. Изучение традиционных систем ирригации позволяет выявить устойчивые модели природопользования, способные служить основой для разработки современных стратегий устойчивого развития.

Сырдарья-одна из крупнейших рек Центральной Азии, протяжённость которой превышает 2200 км. В низовьях река формирует обширную дельту с сетью рукавов, протоков и временных водоёмов, образующих сложную гидрологическую систему [5, с. 88–91]. Климат региона характеризуется резко континентальными условиями: жарким сухим летом, холодной зимой и крайне низким уровнем атмосферных осадков (не более 100–150 мм в год) [6, 34-36]. В этих условиях естественное земледелие без искусственного водоснабжения было практически невозможно. Особое значение имели весенние паводки, вызванные таянием снегов в горах Тянь-Шаня и Памира. Эти паводки обеспечивали приток воды в поймы и пониженные участки рельефа, где формировались лиманы и временные водоёмы (тоған) [7, 5153].

Таким образом, природные условия низовьев Сырдарьи способствовали формированию двух основных форм земледелия:

1. Лиманного, основанного на использовании паводковых вод;
2. Орошаемого, основанного на строительстве и эксплуатации искусственных каналов и водохранилищ.

Лиманное земледелие представляет собой форму земледелия, при которой сельскохозяйственные культуры выращиваются на землях, периодически затопляемых

паводковыми водами рек и временных водоёмов [8,17-19]. После спада воды на таких участках сохраняется достаточное количество влаги, позволяющее выращивать злаковые и кормовые культуры без дополнительного полива.

В низовьях Сырдарьи лиманы формировались в естественных понижениях рельефа, куда направлялись паводковые воды посредством природных русел и искусственно вырытых каналов (арық, жыра) [9, 64-66].

Древние земледельцы возделывали на лиманах такие культуры, как: арпа (ячмень), тары (просо), бидай (пшеница), кормовые травы для скота. Эти культуры отличались высокой устойчивостью к засухе и кратковременному затоплению [10, 28-30]. Терминология лиманного земледелия у древних казахских племён очень разнообразно. Традиционная земледельческая практика сопровождалась формированием специализированной терминологии, отражающей различные элементы ирригационной системы: Арық - искусственный оросительный канал, предназначенный для подвода воды к полям [11,45].

Жыра - канава или овраг, используемый для отвода или распределения воды [12, 38]. Тоған - водоём, пруд или запруда для накопления воды [13, 52]. Бөгет - плотина, дамба или заграждение для регулирования потока воды [14, 61]. Қақ - временная заслонка или шлюз в канале, обеспечивающий перераспределение воды [15, 44]. Суару - процесс полива сельскохозяйственных культур [16, 33]. Суландыру - комплекс мероприятий по водоснабжению земельных угодий. Эта терминология свидетельствует о высоком уровне агротехнической культуры и системного подхода к управлению водными ресурсами.

С ростом численности населения и расширением посевных площадей пассивного использования паводковых вод стало недостаточно. Это обусловило переход к активному управлению водными потоками, выраженному в строительстве протяжённых оросительных систем.

Археологические исследования в дельте Сырдарьи выявили остатки древних каналов, дамб и водораспределительных сооружений, относящихся к I тысячелетию до н.э. [19, 92-95]. Эти сооружения свидетельствуют о существовании развитой ирригационной инфраструктуры уже в доклассический период. Особую роль в развитии орошаемого земледелия сыграли кангюйские племена, населявшие долину Сырдарьи в III в. до н.э. - IV в. н.э. Согласно китайским хроникам «Ши цзи» и «Хань шу», кангюи обладали развитым земледелием и системой оросительных каналов. Усуньские племена, проживавшие в верхнем и среднем течении Сырдарьи, также активно использовали ирригационные системы, сочетая земледелие с кочевым скотоводством.

В раннесредневековый период низовья Сырдарьи стали одним из центров огузского этнополитического пространства. Несмотря на преобладание кочевого образа жизни, огузские племена активно осваивали пойменные и дельтовые земли, создавая оседлые поселения с развитой системой орошения. Огузы использовали традиционные гидротехнические сооружения - арыки, бөгеты, тоғаны и қақ, обеспечивавшие устойчивое водоснабжение сельскохозяйственных угодий.

В XI–XIII вв. на территории низовьев Сырдарьи доминировали кипчакские племена. Их хозяйственная деятельность характеризовалась сочетанием кочевого скотоводства с оседлым земледелием в долинных зонах.

Кипчаки унаследовали ирригационные традиции огузов и кангюев, адаптировав их к собственным социально-экономическим условиям. В этот период наблюдается расширение оросительных сетей и увеличение посевных площадей.

Результаты и обсуждение

В традиционном обществе управление водными ресурсами осуществлялось на коллективной основе. Существовали специализированные должности и социальные

институты, ответственные за распределение воды и обслуживание ирригационных сооружений.

К числу таких институтов относились: Су басы - глава водного хозяйства, отвечавший за распределение воды между общинами; Арық басы - ответственный за конкретный оросительный канал; Жамағат - община, коллективно обслуживавшая каналы и плотины. Эти институты обеспечивали устойчивость аграрной системы, предотвращали конфликты и способствовали рациональному использованию водных ресурсов.

Развитие ирригационного земледелия в низовьях Сырдарьи имело как положительные, так и негативные экологические последствия. С одной стороны, оно способствовало расширению посевных площадей, росту сельскохозяйственного производства и формированию устойчивых поселений.

С другой стороны, интенсивное водоотведение, особенно в XX веке, привело к серьёзным экологическим проблемам, включая: сокращение стока в Аральское море; деградацию дельтовых экосистем; засоление и опустынивание почв.

Эти процессы наглядно демонстрируют необходимость научно обоснованного и устойчивого управления водными ресурсами.

В советский период ирригация в бассейне Сырдарьи получила масштабное развитие. Были построены крупные каналы, водохранилища и насосные станции, что позволило значительно увеличить площади орошаемых земель, прежде всего под хлопководство.

Однако традиционные формы лиманного земледелия и локальные арычные сети были во многом вытеснены централизованными гидротехническими сооружениями, что привело к утрате части традиционных знаний и практик.

В условиях современного водно-экологического кризиса, связанного с изменением климата, ростом населения и сокращением водных ресурсов, особое значение приобретает изучение и адаптация традиционных форм водопользования.

Возрождение элементов лиманного земледелия и локальных ирригационных систем может способствовать повышению устойчивости аграрного производства и снижению нагрузки на водные ресурсы.

Выводы и заключение

История лиманного и орошаемого земледелия в низовьях Сырдарьи представляет собой сложный и многовековой процесс, в котором органично переплетаются природные условия, хозяйственные традиции и социальные институты. Древние казахские и тюркские племена выработали уникальные формы управления водными ресурсами, основанные на принципах коллективной ответственности, рационального водопользования и экологической адаптации. Изучение этих исторических практик имеет не только академическое, но и практическое значение в условиях современных водно-экологических вызовов, включая дефицит воды, деградацию земель и необходимость устойчивого развития аграрного сектора.

Список литературы:

1. Гулямов Я.Г. История орошения Хорезма (С древнейших времён до наших дней). Издательство АН. УзССР, Т., 1959. 253 с. Мухамаджанов А.Р. История орошения низовьев Зарафшана (С древнейших времён до начала XX в.). Издательство «Фан», Ташкент. 1972 //176 с. Жалилов С.Ж. Из истории орошения земель Ферганской долины (XIX - начало XX. Издательство «Фан», Т., 1977. 165 с. С.19
2. Акишев К.А. Древние кочевники Казахстана. Алматы. Ғылым, 1993. 320 с. С.15
3. Межгосударственная координационная водохозяйственная комиссия Центральной Азии. Современное состояние водных ресурсов бассейна Сырдарьи. Ташкент, 2018. 124 с.
4. Шульц В.Л. Гидрология Средней Азии. Ленинград. Гидрометеиздат, 1965. 374 с.

5. Институт географии Республики Казахстан. Климатические ресурсы Казахстана. Алматы, 2006. 312 с.
6. Кузьмин П.П. Водные ресурсы Центральной Азии. Фан, 1998. 256 с.
7. Петров Н.Н. Иригация и водное хозяйство. Москва. Колос, 1982. 384 с.
8. Бараев А.И. Орошаемое земледелие Казахстана. Алма-Ата. Кайнар, 1975. 280 с.
9. Рабочев И.С. Земледелие в засушливых районах.
10. Байпаков К.М. Средневековые города Сырдарьи. Алматы. 2001. 356 с.
11. ЮНЕСКО. Водные ресурсы и устойчивое развитие в Центральной Азии. Париж, 2015. 148 с.
12. Международный фонд спасения Арала. Экологические проблемы бассейна Аральского моря. Ташкент, 2019. 96 с.
13. Программа развития ООН. Управление водными ресурсами в странах Центральной Азии. Нью-Йорк, 2018. 132 с.
14. Аубакирова Т.А. Водное хозяйство Казахстана в XX веке. Алматы. Ғылым, 2005. 256 с.
15. Всемирный банк. Отчёт по управлению водными ресурсами Центральной Азии. Вашингтон, 2020. 110 с.
16. Продовольственная и сельскохозяйственная организация ООН. Устойчивое орошаемое земледелие в засушливых регионах. Рим, 2017. 178 с.

References liste:

1. Gulyamov YA.G Istoriya orosheniya Khorezma (S drevneyshikh vremen do nashikh dney). Izdatel'stvo AN. UzSSR, T., 1959. 253 s. Mukhamadzhonov A.R. Istoriya orosheniya nizov'yev Zarafshana (S drevneyshikh vremen do nachala KHKH v.). Izdatel'stvo «Fan», Tashkent. 1972 //176 s. Zhalilov C.ZH. Iz istorii orosheniya zemel' Ferganskoy doliny (KHKH - nachalo KHKH. Izdatel'stvo «Fan», T., 1977. 165 s. S.19
2. Akishev K.A. Drevniye kochevniki Kazakhstana. Almaty. Gylym, 1993. 320 s. S.15
3. Mezghosudarstvennaya koordinatsionnaya vodokhozyaystvennaya komissiya Tsentral'noy Azii. Sovremennoye sostoyaniye vodnykh resursov basseyna Syrdar'i. Tashkent, 2018. 124 s.
4. Shul'ts V.L. Gidrologiya Sredney Azii. Leningrad. Gidrometeoizdat, 1965. 374 s.
5. Institut geografii Respubliki Kazakhstan. Klimaticheskiye resursy Kazakhstana. Almaty, 2006. 312 s.
6. Kuz'min P.P. Vodnyye resursy Tsentral'noy Azii. Fan, 1998. 256 s.
7. Petrov N.N. Irrigatsiya i vodnoye khozyaystvo. Moskva. Kolos, 1982. 384 s.
8. Barayev A.I. Oroshayemoye zemledeliye Kazakhstana. Alma-Ata. Kaynar, 1975. 280 s.
9. Rabochev I.S. Zemledeliye v zasushlivykh rayonakh.
10. Baypakov K.M. Srednevekovyye goroda Syrdar'i. Almaty. 2001. 356 s.
11. YUNESKO. Vodnyye resursy i ustoychivoye razvitiye v Tsentral'noy Azii. Parizh, 2015. 148 s.
12. Mezhdunarodnyy fond spaseniya Arala. Ekologicheskiye problemy basseyna Aral'skogo morya. Tashkent, 2019. 96 s.
13. Programma razvitiya OON. Upravleniye vodnymi resursami v stranakh Tsentral'noy Azii. N'yu-York, 2018. 132 s.
14. Aubakirova T.A. Vodnoye khozyaystvo Kazakhstana v XX veke. Almaty. Gylym, 2005. 256 s.
15. Vsemirnyy bank. Otchot po upravleniyu vodnymi resursami Tsentral'noy Azii. Vashington, 2020. 110 s.
16. Prodovol'stvennaya i sel'skokhozyaystvennaya organizatsiya OON. Ustoychivoye oroshayemoye zemledeliye v zasushlivykh regionakh. Rim, 2017. 178 s.

Сведения об авторе, ответственном за переписку (место работы, номер телефона, электронная почта) **Насритдинов Кабулжон Махамаджанович** – кандидат исторических наук, доцент, кафедры «Социально-гуманитарные науки, педагогика и психология». Андижанский государственный институт иностранных языков. Андижан, Узбекистан. E-mail: nasritdinovkabiljon821@gmail.com

**ТҮРКІТАНУ
ТЮРКОЛОГИЯ
TURKOLOGY**

ҒТАХР: 17.82.00

<https://orcid.org/0000-0002-8078-1585>

<https://orcid.org/0009-0009-1993-6304>

Таджиев Х.Х., Маханбетова М.Б.*

доктор PhD, доцент. М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан

магистрант, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан

**АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ЖӘДИШЛІК ИДЕЯЛАРДЫҢ
ҰЛТТЫҚ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНЕ ЫҚПАЛЫ**

*Автор корреспондент: mereimakhanbetova@gmail.com

Түйін: зерттеуде ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың басындағы жәдидшілдік қозғалысының қазақ қоғамы мен ел аумағында ұлттық білім беру жүйесінің қалыптасуына ықпалы тарихи-лингвистикалық және педагогикалық тұрғыдан талданады. Зерттеу барысында жәдидшілдіктің пайда болу алғышарттары, оның отарлық ассимиляциялық саясат жағдайындағы ағартушылық, мәдени және рухани жаңғыру құралы ретіндегі қызметі сараланады. Сонымен қатар, қозғалыстың қазақ зиялыларына, әсіресе Ахмет Байтұрсынұлының дүниетанымы мен ағартушылық ұстанымына әсері айқындалады. Мақалада Ахмет Байтұрсынұлының ұлттық мектеп моделін қалыптастыру, ана тілінде білім беру қағидатын негіздеу, қазақ әліпбиін реформалау және оқу құралдарын жүйелеу бағытындағы қызметін жәдидтік идеялар контекстінде кешенді зерделеуді мақсат еттік. Қазақ қоғамындағы отарлық білім саясатына ұлт ұстазы А.Байтұрсынұлының көзқарасын, оның жәдидтік идеяларды ұлттық мүддемен ұштастыру тәсілдері көрсетіледі. Зерттеу нәтижесінде жәдидшілдіктің қазақтың білім беру мен рухани өрлеуіндегі маңызды тарихи құбылыс болғаны және А.Байтұрсынұлының бұл үдерістегі шешуші рөлі айқындалады. Зерттеу нәтижесінде жәдидшілдіктің қазақ қоғамындағы білім беру мен рухани өрлеудің маңызды факторы болғаны, ал ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлының бұл үдерістегі қызметі ұлттық білім философиясының негізін қалаған стратегиялық құбылыс екені тұжырымдалады.

Кілт сөздер: Ахмет Байтұрсынұлы, жәдидшілдік, ағартушылық, ұлттық білім беру, әліпби реформасы, төте жазу, дыбыстық әдіс.

МРНТИ: 17.82.00

<https://orcid.org/0000-0002-8078-1585>

<https://orcid.org/0009-0009-1993-6304>

Таджиев Х.Х.*, Маханбетова М.Б.*

доктор PhD, доцент. ЮКИУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Қазақстан

магистрант, ЮКИУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Қазақстан

**ВЛИЯНИЕ ДЖАДИДСКИХ ИДЕЙ В ТРУДАХ АХМЕТА БАЙТҰРСЫНҰЛЫ
НА НАЦИОНАЛЬНУЮ СИСТЕМУ ОБРАЗОВАНИЯ**

*Автор корреспондент: mereimakhanbetova@gmail.com

Аннотация: В статье анализируется влияние джадидистского движения конца ХІХ – начала ХХ века на формирование национальной системы образования в казахском обществе и на территории страны в историко-лингвистическом и педагогическом аспектах. В ходе исследования рассматриваются предпосылки возникновения джадидизма, а также его роль как просветительского, культурного и духовного инструмента в условиях колониальной ассимиляционной политики. Особое внимание уделяется воздействию движения на казахскую интеллигенцию, прежде всего на

мировоззрение и просветительскую позицию Ахмета Байтурсынулы. Целью статьи является комплексное изучение деятельности Ахмета Байтурсынулы по формированию модели национальной школы, научному обоснованию принципа обучения на родном языке, реформированию казахской письменности и систематизации учебных пособий в контексте джадидистских идей. В работе раскрывается позиция ученого по отношению к колониальной образовательной политике и показываются способы интеграции джадидистских принципов с национальными интересами казахского общества. В результате исследования обосновывается, что джадидизм стал значимым историческим фактором образовательного и духовного развития казахского общества, а деятельность Ахмета Байтурсынулы в данном процессе представляет собой стратегическое явление, заложившее основы национальной философии образования и определившее дальнейшие направления развития национальной школы.

Ключевые слова: Ахмет Байтурсынулы, джадидизм, просвещение, национальное образование, реформа алфавита, арабская графика, звуковой метод

IRSTI: 17.82.00

<https://orcid.org/0000-0002-8078-1585>

<https://orcid.org/0009-0009-1993-6304>

Tadzhiev Kh.Kh., Makhanbetova M.B.

doctor PhD, Associate Professor, M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan

²Master's student, M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan

THE INFLUENCE OF JADIDIST IDEAS IN AKHMET BAITURSYNULY'S WORKS ON THE NATIONAL EDUCATION SYSTEM

***Corresponding author:** merimakhanbetova@gmail.com

Abstract: This article examines the impact of the Jadid movement of the late nineteenth and early twentieth centuries on the formation of the national education system within Kazakh society and the territory inhabited by the Kazakh people from historical-linguistic and pedagogical perspectives. The study explores the preconditions for the emergence of Jadidism and analyzes its function as an educational, cultural, and spiritual instrument within the context of colonial assimilation policies. Particular attention is paid to the influence of the movement on the Kazakh intelligentsia, especially on the worldview and educational stance of Akhmet Baitursynuly. The aim of the article is to provide a comprehensive analysis of Baitursynuly's efforts to develop a model of national schooling, substantiate the principle of mother-tongue instruction, reform the Kazakh writing system, and systematize educational materials within the framework of Jadidist ideas. The paper also elucidates the scholar's position toward colonial educational policy and demonstrates how Jadid principles were aligned with the national interests and cultural specificities of Kazakh society. The findings substantiate that Jadidism became a significant historical factor in the educational and spiritual advancement of Kazakh society, while Baitursynuly's activity constituted a strategic intellectual phenomenon that laid the foundations for a national philosophy of education.

Keywords: Akhmet Baitursynuly, Jadidism, enlightenment, national education, alphabet reform, Arabic-based script, phonetic method.

Кіріспе

XIX ғасырдың соңғы онжылдықтары мен XX ғасырдың басында Қазақстанда Ресей империясының отарлық үстемдігі күшейіп, әкімшілік, діни және мәдени ықпал ету тетіктері арқылы жергілікті халықты орыстандыру мен христиандандыру саясаты жүйелі түрде жүргізілді. Осы жағдайға жауап ретінде жәдидшілдік (араб. جدید – «жаңа») қозғалысы пайда болды. Ол түркі-мұсылман халықтарының ұлттық санасын оятуға, тіл мен мәдениетті сақтауға бағытталған ағартушылық қозғалыс ретінде көрініс тапты.

Жәдидшілдіктің қазақ қоғамына енуіне татар ағартушылары мен реформаторларының, әсіресе Ысмайыл Гаспиринскийдің ықпалы зор болды. 1883 жылдан бастап ол «Тәржіман»

газеті арқылы түркі халықтарын бір тіл мен ортақ мүдде төңірегінде бірігуге үндеп, дыбыстық оқыту әдісін (усул-и савтия) енгізді. Бұл әдіс сауат ашу үдерісін едәуір жеделдетіп, бұрын үш жылда жазып-оқуды үйренген баланың бір жыл ішінде сауатты болуына мүмкіндік берді [1, 800 б.].

Қазақ зиялылары, соның ішінде ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы үшін жәдидшілдік – ұлттық тіл мен мәдениетті сақтау және заманауи білім беру жүйесін қалыптастырудың тиімді жолы болды. Бұл қозғалыс дәстүрлі діни оқыту әдістерін (қадим) реформалап, оқу мазмұнына жаратылыстану және гуманитарлық пәндерді енгізуді көздеді. Нәтижесінде империя көлемінде жаңа үлгідегі мектептер мен медреселер ашылып, «усули-жәдид» (жаңа әдіс) деп аталған оқыту жүйесі кең таралды.

Жәдидшілдер оқу мазмұнын ғана емес, оның материалдық-техникалық базасын да жаңартуға ұмтылды. Олар парталар, тақта, карталар сияқты оқу құралдарын қолдануды, пәндік жүйелеуді және тарих, география сияқты ғылымдарды оқытуды ұсынды.

Жәдидшілдік тек білім беру реформасы емес, сонымен бірге мәдени жаңғыру мен саяси сана-сезімді оятқан қозғалыс болды. Ол дін мен ғылымды ұштастырып, қоғамды өркениетті даму жолына бағыттауға ұмтылды. Осылайша, жәдидшілдік отарлық үстемдік жағдайында ұлттық бірегейлікті сақтаудың және жаңғыртудың бейбіт әрі зияткерлік формасына айналды.

Бұл ғылыми зерттеу мақалада XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы Қазақстандағы қоғамдық білім беру үдерісінің қалыптасуына жәдидшілдіктің ықпалы талданып, ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлының осы үдерістегі атқарған рөлі қарастырылады.

Теориялық талдау

Метариалдармен әдістер

Зерттеу жұмысы тарихи-ғылыми және тарихи-салыстырмалы талдау әдістеріне негізделді. Ахмет Байтұрсынұлы еңбектеріндегі жәдидшілдік идеяларды айқындау мақсатында мәтіндік талдау (textual analysis) және мазмұндық-контенттік талдау әдістері қолданылды. Бұл тәсілдер ғалымның «Қазақ» газетінде жарияланған мақалаларындағы, әліпби реформасына, оқу құралдарына және ұлттық мектеп мәселесіне қатысты еңбектеріндегі концептуалдық ұстанымдарды жүйелі түрде саралауға мүмкіндік берді.

Салыстырмалы әдіс жәдидшілдік қозғалыстың жалпы түркілік ағартушылық сипаты мен оның қазақ қоғамындағы ұлттық бейімделу ерекшеліктерін анықтау үшін пайдаланылды. Сонымен қатар зерттеуде жүйелеу және интерпретациялық талдау әдістері қолданылып, Ахмет Байтұрсынұлының педагогикалық көзқарастары отарлық білім беру саясаты контекстінде қарастырылды.

Зерттеудің дереккөздік базасын Ахмет Байтұрсынұлының публицистикалық және ғылыми еңбектері, XX ғасыр басындағы тарихи құжаттар, сондай-ақ жәдидшілдік қозғалысқа қатысты отандық және шетелдік ғылыми зерттеулер құрайды. Зерттеу жұмысымыздың теориялық маңызы – жәдидшілдік қозғалыстың қазақ ұлттық білім беру жүйесін қалыптастырудағы рөлін тілдік, педагогикалық және рухани-философиялық тұрғыдан кешенді түрде негіздеуімен айқындалады. Бұл еңбек Ахметтану, қазақ тіл білімінің тарихы, ұлттық педагогика және ағартушылық идеялар эволюциясын зерттеу бағытындағы ғылыми ізденістерді тереңдетуге үлес қосады.

Зерттеудің практикалық маңызы оның нәтижелерін білім беру жүйесінің әртүрлі деңгейінде қолдану мүмкіндігімен сипатталады. Атап айтқанда:

– жоғары оқу орындарының филология, педагогика мамандықтарында оқытылатын «Ахметтану», «Қазақ тіл білімінің тарихы», «Алаш әдебиеті», «Ұлттық педагогика», «Білім философиясы» пәндерінің мазмұнын толықтыруда;

- магистратура мен докторантура деңгейіндегі «Алаш идеясы және ұлттық жаңғыру», «Тіл және ұлт», «Жәдитік ағартушылық дискурсы» атты элективті курстар әзірлеуде;
- орта білім беру жүйесінде «Қазақ тілі», «Қазақ әдебиеті», «Қазақстан тарихы» пәндеріндегі ХХ ғасыр басындағы ағартушылық қозғалыстар тақырыптарын жаңаша интерпретациялауда;
- ұлттық білім беру тұжырымдамаларын әзірлеу барысында тарихи-педагогикалық сабақтастықты негіздеуде.

Сонымен қатар, зерттеу нәтижелері қазіргі білім беру реформалары аясында ана тілінің басымдығы, ұлттық кодты сақтау, құндылыққа негізделген білім беру қағидаларын ғылыми тұрғыдан дәйектеуге мүмкіндік береді. Ахмет Байтұрсынұлы ұсынған «халыққа жақын мектеп» моделі бүгінгі инклюзивті, тұлғаға бағдарланған, ұлттық мазмұндағы білім беру жүйесін қалыптастыруда өзектілігін сақтайды.

Нәтижелер мен талқылау

XIX ғасырдың екінші жартысында Қазақстан Ресей империясының толық отарына айналып, дәстүрлі билік жүйелері жойылды. Би мен сұлтан институттарының орнына империялық болыстық-ояздық басқару енгізілді. Қарулы көтерілістердің нәтижесіз аяқталуы қазақ халқы үшін рухани және мәдени болмысты – тіл, дін, дәстүр мен ұлттық сананы сақтау басты күрес алаңына айналдырды.

Империя өз үстемдігін әскери және саяси ғана емес, мәдени, діни және білім беру тетіктері арқылы да жүргізді. Қазақ даласында орыс-түзем мектептері ашылып, Н.Ильминскийдің ұсынысымен қазақ әліпбиін кирилл графикасына көшіру жобалары қолға алынды. Осы кезеңдегі орыстандыру саясаты туралы профессор Т.Кәкішев «Қағидаға айналған қателер» еңбегінде патша өкіметінің білім беру жүйесін халықтарды ассимиляциялаудың негізгі құралы ретінде пайдаланғаны көрсетіледі. Онда: «мұсылмандық қозғалыс» жандана түскенін жазады: Патша өкіметі «Конечной целью образования всех и народов живущих в пределах нашего Отечества, бесспорно должна быть обрусение их и слияние с русским народом (Сборник распоряжений Министерства народного просвещения за 1870 год) деген саясатты қолданды. Соның нақты бір көрінісі Ильминский басқарған миссионерлік қоғамның іс-әрекеті. XIX ғасырдың аяқ тұсында Тәурат пен Інжілдің отызға тарта аңыз-әңгімелері қазақ тілінде жеке-жеке кітап болып шығып, қазақ даласында шоқындыратын орталықтар құрылды. Міне, осындай процесс күшейе түскенде «мұсылмандық қозғалыс» қазақ даласында жанданды. Мешіт ашып медресе салу ісі өрістеді. Жазба насихат та күшейді» [2,142].

Бұл ұлттық бірегейлікті жоюға бағытталған миссионерлік саясаттың айғағы еді. Осындай жағдайда қазақ зиялыларының ағартушылық қызметі ерекше маңызға ие болды. Солардың ішінде Ахмет Байтұрсынұлы – ұлттық рух пен тіл үшін күрестің көшбасшысы ретінде танылды. Ол 1913-1918 жылдары шыққан «Қазақ» газеті арқылы отарлық саясатты сынап, ұлттық білім беру жүйесінің қажеттілігін дәлелдеді. Бұл басылым отарлық кезеңдегі қазақ қоғамының пікір, бағыт және ақпарат алаңына айналды.

1914 жылы жарық көрген «Бастауыш мектеп» мақаласында Байтұрсынұлы екі түрлі мектептің – қазақша және орысша оқытудың – айырмашылығын талдай келе, ана тілінде білім берудің маңызын атап көрсетеді: «...Олардың пайдасын азайтып отырған бір-ақ нәрсе – қазақты орыстандырамыз деген пікір бәрін бүлдіріп отыр...» [3,22]. Ғалымның пайымдауынша, бастауыш білім ана тілінде берілмесе, баланың дүниетанымы мен ұлттық санасы қалыптаспайды. Бұл тұжырым жәдитшілдіктің басты идеяларымен үндес: білім ұлттық тіл мен мәдениетке негізделуі тиіс.

Ұлт ұстазы А.Байтұрсынұлы білім беру жүйесі ең алдымен ұлт мүддесіне қызмет етуі қажет деп санады. Патша үкіметі үшін қолайлысы – бодан халықтардың «жазуы, тілі мен дінін бір ізге түсіріп, орысқа сіңіру» болғанын ашық жазды. Сол себепті ұлт ұстазы

мектептердің миссионерлік ықпалдан, саяси идеологиядан таза болуы керектігін ескертіп, отарлық білім беру саясатының шынайы ниетін әшкерелейді: «Бастауыш мектеп миссионерлік пікірден, политиканың суық қолдан тыныш боларға керек» [3,23] – деп жазды.

Кеңес дәуірінде «қазақ халқының сауатты болуына кеңес өкіметі ғана себеп болды» деген қате түсінік тарады. Алайда Байтұрсынұлы еңбектері қазақтардың сауаттылық деңгейі орыстардан жоғары болғанын баса айтады: «Бұл күнгі ауыл мектептерін мектепдеп айтуға келмес. Оқуға қажетті құрал жоқ, оқыта білетін мұғалімдер аз. Сонда да қазақша хат танушылардың пайызы мұжықтардан жоғары. Бұл күнде тек хат жазабілетін қазақтардан бастап газета, журнал, кітап шығарып жатқандарымыздың бәріде сондай мектептерден оқып, хат танып, жазу үйреніп шыққандармыз. Бұдан: бүгінгі мектептер мұншама жайсыз, күйсіз қалпында халық арасына оқу, жазуды мұжықтар арасына қарағанда көбірек жайып жатқаны, осы мектептің халыққа жақындығы, балалар білімді ана тілімен үйренгендігі» [3,21].

А. Байтұрсынұлының тұжырымынан оның халықтық мектеп идеясын терең мән бергенін көрсетеді. Ол білім беру жүйесінің тиімділігі ең алдымен ана тілінде оқытудан басталатынын дәлелдеп, ұлттық мектептің өміршеңдігі мен тәрбиелік мәнін жоғары бағалайды. Себебі «екі класты школ бітіргендер елде бір-екі жыл тұрса, оқығанның көбінен айрылып, оқымағандармен бірдей болып қалады Бастауыш мектепте үйренетін білім жұрттың бәріне тегіс керек білім ғой». Осы арқылы ғалым халыққа жақын, тұрмысқа бейім білім берудің ғана нағыз прогрестің кілті екенін айқындайды: «Бүгінгі заманда хат танымаған адамның күйі, тілі я құлағы, я қолы жоқ адамның күйімен бірдей, мұнан бұлай хат білудің керектігі онан да аспақшы. Бастауыш мектептен оқығандар писарь, инженер, агроном болар демей, ең әуелі, қазақша толық хатбілетін дәрежеде болуын көздеу керек. Екінші, бастауыш мектептен үйренген білімәрі қарай оқимын дегендерге негіз боларлық жағын көздеу керек» [3,21].

Ахмет Байтұрсынұлы бастауыш білім мазмұнын ұлттық негізде құрудың нақты үлгісін ұсынды. Оның пікірінше, «Бастауыш мектепте үйретілетін пәндер: оқу, жазу, дін, ұлт тілі, ұлт тарихы, есеп, жағрапия, шаруа-кәсіп, жаратылыс жайы» [3,24]. Бұл көзқарас оның жәдидшілдік идеяларымен сабақтастығын дәлелдейді.

Ахмет Байтұрсынұлы қазақ халқын жаппай сауаттандыру ісін өмірлік мұрат етіп, әр баланы жазуға, оқуға баулуды басты мақсат санады. Ол өз еңбектерінде халықтың білімсіздігін ұлттық дамудың ең үлкен кедергісі ретінде бағалады. «Айқап» журналының 1911 жылғы №2 санында жарық көрген «Қазақ өкпесі» мақаласында ғалым жазудың адам өміріндегі маңызын ерекше атап көрсетіп, сауатсыздықтың ұлтты мешеулікке ұрындыратынын ашық жазады. «Олжалы жерде үлестен, ордалы жерде орыннан қағылуымыз – бәрі надандықтың зардабы» деп, ол өз халқын оқу-білімге, ғылым мен мәдениетке ұмтылуға үндейді [4].

Сауаттылық мәселесіне арналған «Қай әдіс жақсы?» мақаласында ол сауаттылықтың негізі жазу екенін атап өтеді: «Оқи біліп, жаза білмейтін адам шала сауатты, ал жаза білетін адам міндетті түрде оқи алады. Демек, сауаттылықтың негізі – жазу» [3,43]. Осы ой оның әліпби реформасына негіз болды.

Ұлттық білім беруде әліппе баланы оқу мен жазуға үйретеді деп, әліппенің мақсатынайқындап берген. Оның мақсаты хат таныту, жазуға үйрету және жазылған сөзді оқуға үйрету. Осы тұста ұлт ұстазы «Әліпби қандай болу керек?» деген сұрақ, қойып қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне сай келетін араб негізді жазуды жасады

1910 жылдары Байтұрсынұлы араб графикасын қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне бейімдеуге кірісіп, 1912 жылы «Оқу құралы» атты әліппесін жариялады. 28 таңбалы араб әліпбиін қазақ фонетикасына сай 24 таңба мен бір дәйекшеге икемдеп, артық белгілерді алып тастады. Ішінде ешбір бөгде дыбысы жоқ, қазақтың ұлттық әліпбиі қолданысқа

енгізіледі [5]. Бұл жүйе оқу мен жазуды жеңілдетіп, қазақ тілінің үндестік заңына толық сәйкес келді.

Ол латын графикасына қарсы болып, араб жазуын ұлттық мәдениет пен дінмен біте қайнасқан жүйе ретінде дәріптеді: «Араб әрпі ислам дінімен бірге келіп, қазаққа орнаған. Дінмен байланысқан жазу дін жоғалмай жоғалмайды»; «мәдени-рухани дүниеміздің қайнар көзі болып табылатын араб жазуы ислам дінімен біте қайнасқандығыменен бізге артық» деп баса көрсетіп отырады [5].

Сонымен қатар, араб жазуы үйренуге де, жазуға да жеңіл, себебі оның әріп формалары сөздің көрінісін айқын көрсетеді. «Араб әрпінің әріптері биік, аласа, ұзын-қысқа келіп, сөз әлпіне айқын сүгірет береді, тез танылады, тез оқылады», – деп жазады [3,51].

Араб жазуының эстетикалық сипатын да жоғары бағалайды: «Араб әрпімен жазылған сөздер көзге тез шалынады, көркемдігі жағынан да әдемі» [3,54]. Көзге жайлы болу жағына келсек, мұнда қай әріппен жазылған жә басылған сөз оңай оқылса, сол әріп көзге зиянсыз жайлы болуға тиіс. Өйткені ондай әріп көзді талдырмайды. Көзді талдырмайтын оқуға оңайлық жағынан араб әрпі латындікінен артық екені айтылып өтті.

Ахмет Байтұрсынұлы араб жазуын реформалап, қазақ тіліне бейімдеген соң, бұл әліпби қазақ қоғамының оқу-ағарту ісіне толық жарайды деген қорытындыға келді: «Араб әрпінен жасап алған әліп-биімізге жер жүзінде әліп-би баласы жетпейді. Латын әрпінің араб әрпінен бадырайып тұрған артықшылығы жоқ. Сондықтан араб әрпін тастауға ешбір ділгерлік, ғылыми да, шаруашылық та себеп жоқ» [3,56]. Бұл пікір оның жәдидтік идеяның өзегіне – ұлттық негізді сақтай отырып, білім арқылы жаңғыру қағидасына сай келетінін дәлелдейді.

Ұлттық рух пен ділді сақтауды өмірлік мұраты еткен Ахмет Байтұрсынұлы әліпби түзуде де осы қағидаттан айнымаған. Ол араб жазуына негізделген қазақ әліпбиін кездейсоқ емес, терең мағынасы бар «*ар*» (ا) сөзімен бастаған. Бұл ұлт ұстазының әріп жүйесіне де ұлттық мән мен рухани астар бергенінің дәлелі. Ғалымның бұл ұстанымы түркі дүниесінің ежелгі қағидаларымен сабақтасып жатқанын айтады: Күлтегін, Тоныкөк, Білге қағандар дәуірінен бері түрік халқының болмысын айқындап келген үш қасиет – ар, намыс, ұят [6]. Демек, Байтұрсынұлының әліпбиін «ар» сөзінен бастау – тек тілдік шешім емес, ол ұлттың рухани өзегін, моральдық ұстанымын сақтап қалуға бағытталған терең символдық қадам еді. Бұл қазақ баласын ең әуелі арлы, намысты, ұятты болуға тәрбиелеудің тілдік әрі рухани көрінісі. Ұлт ұстазы үшін жазу мен оқу тек сауат ашу құралы емес, ең алдымен ар мен сана қалыптастырудың жолы болды. Сондықтан да оның әліпбиі ұлттық рухпен өріліп, әрбір әріп қазақтың дүниетанымдық мәнімен астасып жатыр.

Қорытынды

Ахмет Байтұрсынұлының ағартушылық қызметі мен жәдидшілдік идеяларды ұштастыруы қазақтың ұлттық білім беру жүйесінің қалыптасуына зор ықпал етті. Ол ана тілінде оқытудың маңызын дәлелдеп, ұлттық мектептің өміршендігін ғылыми тұрғыда негіздеді. Ғалымның араб графикасына негізделген әліпбиі тек тілдік жаңалық емес, ұлттық рух пен дүниетанымның көрінісі болды.

Ұлт ұстазының ұстанымында жәдидшілдіктің өзегі – халыққа жақын, тұрмысқа бейім, ұлттық құндылықтарға сүйенген білім беру идеясы айқын байқалады. Ол оқу-ағарту ісін ұлтты оятудың, рухани тәуелсіздіктің басты тетігі ретінде қарастырды. Зерттеу нәтижелері Ахмет Байтұрсынұлының педагогикалық көзқарастары жәдидтік ағартушылықтың жай жалғасы емес, оның қазақ қоғамының тарихи-мәдени болмысына бейімделген ұлттық нұсқасы екенін дәлелдейді. Ғалым ұсынған ана тілінде білім беру, ұлттық әліпби қалыптастыру, пәндік жүйені ұлттық мазмұнда құру идеялары қазіргі ұлттық білім беру парадигмасының негізгі принциптерімен сабақтас келеді.

Талдау нәтижелерін негізге ала отырып, ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы еңбектеріндегі жәдидшілдік идеялар ұлттық білім беру жүйесінің тарихи бастауы ғана емес, оның стратегиялық даму бағдарын айқындайтын рухани-теориялық негіз деген қорытындыға келеміз. Ғалым мұрасын қазіргі білім беру үдерісіне ғылыми негізде енгізу – ұлттық білімнің тұтастығын, сабақтастығын және құндылықтық тұрақтылығын қамтамасыз етудің маңызды алғышарты деп есептейміз. Болашақ зерттеулерде жәдидтік педагогикалық модель мен қазіргі білім беру реформалары арасындағы компаративтік талдау, сондай-ақ Байтұрсынұлының тілдік реформасының цифрлық дәуір жағдайындағы интерпретациясы арнайы зерттеуді қажет етеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Атаева Д.П., Абдираманов С.Х. Национальные особенности движения джадидов в Туркестане / Д.П. Атаева, С.Х. Абдираманов. Текст: непосредственный // Молодой ученый, 2016. № 8 (112). С. 799-801. URL: <https://moluch.ru/archive/112/28778/>
2. Кәкішев Т. Қағидаға айналған қателер. Нәубет. Алматы, Жалын, 1990. 384 с.
3. Күзембаева В.Қ. (құраст.) Ұлттың ұлт ұстазы: Халқымыздың көрнекті қоғам қайреткері, ғалым, ағартушы Ахмет Байтұрсынұлы арналады. Алматы, Орталық ғылыми кітапхана, 2001. 267 с., суретті. «Ұлы тұлғалар» ғылыми-биографиялық серия.
4. «Байтұрсынұлы жазуы» атанған Ахмет Байтұрсынұлы әліпбиінің жарық көргеніне жүз жыл [Электрондық ресурс]. Қолжетімді: <https://anatili.kazgazeta.kz/news/10394>
5. Ахмет Байтұрсынұлы әліпбиі және жазу динамикасы [Электрондық ресурс]. Қолжетімді: <https://www.adyrna.kz/kk/post/141181>
6. Картабаева Е.Т. Джадидизм – движение за модернизацию ислама на рубеже XIX–XX веков // Вестник КазНУ: серия историческая, 2019, Том 94 № 3. С.72-81. ISSN 1563-0269, eISSN 2617-8893
7. Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. Т.І. Алматы, Ел-шежіре, 2013. 384 с.
8. Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. Т.IV. Әліппелер мен мақалалар жинағы (Төте жазудағы тұңғыш әліппелер және ұлттық баспасөзде жарияланған көсемсөздері). Алматы, Ел-шежіре, 2013. 384 с.

Reference list:

1. Ataeva, D.P., Abdiramanov, S.Kh. Natsionalnye osobennosti dvizheniya dzhadidov v Turkestane / D.P. Ataeva, S.Kh. Abdiramanov. Tekst: neposredstvennyi // Molodoi uchenyi, 2016. № 8 (112). S. 799–801. Available at: <https://moluch.ru/archive/112/28778/>
2. Käkışev, T. Qağidaga aynalğan qateler. Näubet. Almaty: Jalyn, 1990. 384 p.
3. Kuzembaeva, V.Q. (qurast.). Ulttyń ult ustazy: Halkymyzydyń körnekti qoғam qaýretkeri, ғalym, aғartýshy Ahmet Baitursynovqa arnalady. Almaty: Ortalyq ғыlymi kitaphana, 2001. 267 p., suretti. «Uly tulғalar» ғыlymi-biografialyq seriiasy.
4. «Baitursynuly jazýy» atanghan Ahmet Baitursynuly álipbiiniń jaryq körgenine júz jyl [Electronic resource]. Available at: <https://anatili.kazgazeta.kz/news/10394>
5. Ahmet Baitursynuly álipbiі jáne jazý dinamikasy [Electronic resource]. Available at: <https://www.adyrna.kz/kk/post/141181>
6. Kartabaeva, E.T. Dzhadidizm – dvizhenie za modernizatsiyu islama na rubezhe XIX–XX vekov // Vestnik KazNU: seriya istoricheskaya, 2019, Tom 94 № 3. S. 72–81. ISSN 1563-0269, eISSN 2617-8893
7. Baitursynuly, A. Alty tomdyq shyғarmalar zhynagy. T. I. Almaty: El-shezhire, 2013. 384 p.

8. Baitursynuly, A. Alty tomdyq shygarmalar zhynagy. T. IV. Álippeler men maqalar zhynagy (Tóte jazudaǵy túńǵysh álippeler jáne ulttyq baspázde jariyalanǵan kósemsózderi). Almaty: El-shezhire, 2013. 384 p.

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты-жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы) **Маханбетова Мерей Бахытжанқызы** – М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің «Қазақ филологиясы» мамандығының 1-курс магистранты, mereimakhanbetova@gmail.com

**ЭКОНОМИКА
ЭКОНОМИКА
ECONOMY**

MPHTI: 06.71.05

<https://orcid.org/0000-0002-5503-641X>

<https://orcid.org/0009-0009-1833-9700>

Aidarova A.B.*, Bolegen Y.B.

Candidate of Economic Sciences, Professor, M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan

Master's student, M. Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan

**OLIGOPOLISTIC COMPETITION AND PRICING IN THE CEMENT MARKET: A
MODERN INDUSTRIAL ECONOMICS PERSPECTIVE**

***Corresponding-author:** ab_moon@mail.ru

Abstract: This article explores how Kazakhstan's cement market operates under conditions of oligopolistic competition. In the introduction, the cement industry is presented as a strategically important sector of the economy, where high capital requirements and transport costs limit market entry and shape competitive behavior. The materials and methods are based on combining classical oligopoly theory with an empirical analysis of 2023–2024 data on cement production, consumption, prices, imports, exports, and capacity utilization, complemented by comparisons with foreign cement markets. The results and discussion show that the market is strongly regionally segmented, operates with moderate capacity utilization of around 60.5%, and demonstrates relatively stable pricing with an average annual increase of about 4%. Producers tend to avoid sharp changes in output, which is largely consistent with Cournot-type competition, while in certain regions the behavior of dominant firms reflects elements of Stackelberg leadership. In the conclusions, it is argued that Kazakhstan's cement industry continues to display pronounced oligopolistic characteristics driven by cost structure, logistics, and strategic interaction among firms, and the conclusion confirms that classical oligopoly models remain a useful tool for explaining pricing and output decisions in this market.

Key words: Kazakhstan, cement market, oligopoly, pricing strategies, Cournot model, Stackelberg model, building material

FTAXP: 06.71.05

<https://orcid.org/0000-0002-5503-641X>

<https://orcid.org/0009-0009-1833-9700>

Айдарова А.Б.*, Бөлеген Е.Б.

экон.ғ.к. профессор, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан

магистрант, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан

**ЦЕМЕНТ НАРЫҒЫНДАҒЫ ОЛИГОПОЛИСТИК БӘСЕКЕЛЕСТІК ЖӘНЕ БАҒА:
ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ӨНЕРКӘСІП ЭКОНОМИКАСЫНЫҢ КӨРІНІСІ**

***Автор-корреспондент:** ab_moon@mail.ru

Түйін: Бұл мақала Қазақстанның цемент нарығының олигополиялық бәсекелестік жағдайында қалай жұмыс істейтінін талдауға арналған. Кіріспеде цемент өнеркәсібінің ел экономикасы үшін маңызы және жоғары капитал сыйымдылығы мен көлік шығындары сияқты бәсекелестікті шектейтін негізгі құрылымдық факторлар сипатталады. Материалдар мен әдістер бөлімінде классикалық олигополия теориясы 2023–2024 жылдардағы цемент өндірісі, тұтыну көлемі, баға, импорт, экспорт және өндірістік қуатты пайдалану жөніндегі деректерді эмпирикалық талдаумен ұштастырылады, сондай-ақ шетелдік нарықтармен салыстыру жүргізіледі. Нәтижелер мен талқылау Қазақстан цемент нарығының аймақтық бөлінгенін, өндірістік қуаттың шамамен 60,5% деңгейінде пайдаланылатынын және бағаның жылына орта есеппен 4% өсетінін көрсетеді, ал өндірушілердің

сақтықпен әрекет етуі көбіне Курно моделіне сәйкес келеді, кейбір аймақтарда Штакельберг үлгісіне тән жетекшілік элементтері байқалады. Қорытындылар мен тұжырымдар цемент өнеркәсібінің шығын құрылымы, логистика және фирмалардың стратегиялық өзара әрекеттестігі әсерінен олигополиялық сипатта сақталып отырғанын және классикалық модельдердің нарықтағы баға мен өндіріс шешімдерін түсіндіруге мүмкіндік беретінін растайды.

Кілт сөздер: Қазақстан, цемент нарығы, олигополия, баға белгілеу, Курно моделі, Штакельберг моделі, құрылыс материал

МРНТИ: 06.71.05

<https://orcid.org/0000-0002-5503-641X>

<https://orcid.org/0009-0009-1833-9700>

Айдарова А.Б.*, Болеген Е.Б.

к.экон.н. профессор, ЮКУ имени М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

магистрант, ЮКУ имени М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

ОЛИГОПОЛИСТИЧЕСКАЯ КОНКУРЕНЦИЯ И ЦЕНООБРАЗОВАНИЕ НА ЦЕМЕНТНОМ РЫНКЕ: ВЗГЛЯД СОВРЕМЕННОЙ ЭКОНОМИКИ ПРОМЫШЛЕННОСТИ

*Автор-корреспондент: ab_moon@mail.ru

Аннотация: В статье рассматривается, как функционирует цементный рынок Казахстана в условиях олигополистической конкуренции. Во введении подчёркивается значение цементной промышленности для экономического развития страны, а также отмечаются ключевые факторы, ограничивающие конкуренцию, такие как высокая капиталоемкость и значительные транспортные издержки. Материалы и методы исследования основаны на сочетании классической теории олигополии и эмпирического анализа статистических данных за 2023–2024 годы по объёмам производства и потребления цемента, ценам, импорту, экспорту и уровню загрузки производственных мощностей, а также на сравнении с зарубежными рынками. В результатах и обсуждении показано, что рынок цемента Казахстана имеет выраженную региональную структуру, работает с умеренной загрузкой мощностей около 60,5%, характеризуется относительно стабильным ростом цен примерно на 4% в год и осторожным поведением производителей, что в целом соответствует модели Курно, при наличии элементов лидерства по Штакельбергу в отдельных регионах. В выводах и заключении делается вывод о том, что цементная отрасль Казахстана сохраняет устойчивые олигополистические черты, сформированные структурой затрат, логистическими ограничениями и стратегическим взаимодействием фирм, а классические модели олигополии позволяют адекватно объяснить наблюдаемое ценообразование и объёмы выпуска.

Ключевые слова: Казахстан, рынок цемента, олигополия, ценообразование, модель Курно, модель Штакельберга, строительный материал

Introduction

The cement industry is an important segment in the economic development of Kazakhstan. It remains one of the key elements of large-scale construction, including infrastructural projects and expanding industrial facilities, which are still the fields that define the rate of the country's economic growth. Even though the cement industry takes its roots from the very past, it requires not only sizable investment in equipment and facilities but also steady access to energy and the most effective transport routes, as it is one of the most logistically demanding industries. That's why only a few companies have financial and technical opportunities to enter this market and compete effectively. As a result, Kazakhstan's cement industry, much like those in many other countries, naturally gravitates toward an oligopolistic structure, where a relatively small group of firms shapes market outcomes [1, 79-90].

Cement demand in Kazakhstan is primarily driven by several structural factors:

1. State infrastructure programs (road construction, utilities modernization).

2. Housing initiatives, including «7-20-25» and regional development programs.
3. Industrial expansion projects in mining, processing, and oil & gas.
4. Urbanization is driving long-term construction growth.

Despite the fact that demand growth shows a stable trend, the competitive dynamics of the Kazakhstan cement industry remain complex. Production is regionally concentrated: firms usually serve markets within 300–400 km due to high transportation costs. As a result, the national market consists of multiple regional oligopolies, each dominated by 2 - 4 main producers [2, 32-33].

In this article, my goal is to understand how the main cement producers in Kazakhstan make decisions about pricing and output when they operate in a market with only a few serious competitors. To do that, I rely on classical oligopoly theory as a starting point, but I also compare it with real market data rather than treating it as a purely theoretical exercise. The research is based on a mix of methods: I reviewed industry reports and regulations, looked at recent statistics on production and imports, and compared Kazakhstan's situation with a few neighboring countries to see whether similar patterns appear elsewhere. This approach allows me to link theory with the practical realities that firms face today, instead of analyzing the market in isolation. This article expands previous research by combining classical oligopoly models with recent empirical evidence from Kazakhstan. The goal is to show not only how the market behaves in theory but also how real firms make decisions regarding output, pricing, and investment.

Theoretical analysis

The development of Kazakhstan's cement industry has not been a straight line; analyzing the historical development of the cement industry in Kazakhstan, we can notice that this industry passed several phases caused by the Government's economic policies, and changed market strategies depending on regional needs. During the Soviet era, cement production operated under a highly centralized system, where plants such as Shymkent Cement and Semey Cement were the results of government planning [3,1]. Their main purpose was to meet the material requirements of large construction projects, and almost every aspect, from production volumes to pricing, was set administratively. In that environment, there was no opportunity for competition in the modern sense.

In this article, I aim not only to describe the structure of Kazakhstan's cement market, but also to understand how firms actually behave when they face rivals with similar costs and limited room for price competition. While the classical Cournot and Stackelberg models provide the basic framework, I rely on them more as observation tools rather than exact predictors. In other words, the goal is to see whether the cautious pricing and output decisions observed in Kazakhstan resemble these models in practice and where they diverge. By comparing theoretical expectations with recent production, import and price data, the study offers a more realistic view of oligopolistic behavior rather than a purely abstract one.

After Kazakhstan gained independence in 1991, the industry faced a long and sometimes difficult restructuring period. Many old plants struggled with old equipment, falling output, and a lack of investment. Only in the early 2000s real modernization wave began. Foreign companies, including HeidelbergCement and Steppe Cement, entered the market and brought with them more efficient technologies. At the same time, several domestic producers started upgrading their facilities [4, 1]. This gradually shifted the industry away from its Soviet legacy toward a more market-oriented structure.

The construction boom between roughly 2005 and 2014 created new momentum, encouraging capacity expansion, especially in southern and eastern Kazakhstan. Yet despite these improvements, the industry still behaves like a group of loosely connected regional markets rather than a single integrated one. High transport costs and logistical challenges continue to separate regions and limit direct competition among producers. This historical path helps explain why today's cement sector resembles the oligopolistic patterns described in industrial economics more

than it does a fully competitive market.

Classical economic models often assume that firms behave as perfectly rational profit maximizers, but in practice, decision-making can be far more nuanced. In Kazakhstan's cement sector, many producers tend to approach pricing and output decisions with a degree of risk aversion. This means that they avoid sudden price cuts or big jumps in production, because they worry that competitors might react badly and everyone's profits could fall. This fits well with ideas from behavioral economics, which show that people and companies often dislike losses, try to avoid uncertainty, and generally prefer a stable, predictable situation [5, 10-20].

In informal discussions, industry participants often emphasize the importance of maintaining a predictable market environment. They prefer slow adjustments rather than sharp changes in price or output. One reason for this is the fear that a sudden expansion of output could prompt competitors to do the same, leading to oversupply and downward pressure on prices. These psychological and organizational factors help explain why producers remain cautious, even when demand is high. They often choose steady, controlled growth instead of pushing production sharply upward [6, 22-30]. In this way, the cement industry shows a mix of calculated strategy and real human behavior, and together these tendencies support the kind of oligopolistic patterns that theory predicts.

Looking at how similar industries operate in other countries helps place Kazakhstan's cement sector in a broader context. Turkey offers a useful comparison because it has developed one of the most dynamic cement markets in the region. Although Turkey hosts more producers and has shorter transport distances than Kazakhstan, its market is still dominated by a few large players, such as OYAK, which exercise significant influence over pricing and capacity decisions. Russia resembles Kazakhstan more closely in terms of geography. Like Kazakhstan, Russia is divided into several regional markets where high transport costs make it difficult for producers to compete outside their home territories. Russian competition authorities have noted cases where companies raised prices at the same time and seemed to move in a coordinated way, even without explicit agreements. Similar patterns can sometimes be seen in Kazakhstan, too. China stands apart for its large scale. China has hundreds of cement producers, so its market is much more competitive. At the same time, the government plays a strong role, setting limits on production capacity and enforcing strict environmental rules. These policies have actually helped keep prices more stable, showing that a highly competitive market is not always more chaotic [7, 4-5]. When we look at these international examples, it becomes clear that Kazakhstan's oligopolistic market structure is not unusual. It mainly comes from the country's geography, cost conditions, and historical development, which is similar to what we see in many other cement-producing countries.

Examining Kazakhstan's cement industry on a regional level reveals that each part of the country operates under distinct competitive conditions. In the southern region - close to Shymkent, Turkestan, and nearby areas, competition is relatively stronger because several major plants operate in small region. Firms in this region also contend with imports from Uzbekistan, which can be cost-competitive due to short transport distances. Prices here tend to be more sensitive to seasonal fluctuations and cross - border supply movements.

The situation in the eastern part of the country is quite different. Plants in Semey, Pavlodar, and East Kazakhstan deal with low local demand and long distances to major cities. Because of this, there is less direct competition, and prices tend to be more stable. These plants often run below full capacity, but they also feel less pressure from other producers. The western region has its own unique dynamics. It has long depended on imports from Russia, so local prices and supply conditions often change based on what is happening in the Russian market. When Russian producers have extra cement, western Kazakhstan receives a lot of cheaper imports. But when supply in Russia decreases, local companies suddenly face higher demand and rising prices.

To have a clear view of pricing strategy of cement industry in Kazakhstan in terms of oligopolistic theory, it is essential to understand the foundations of oligopoly theory first.

Oligopoly theory focuses on markets where a few firms interact strategically. This framework is particularly relevant for cement producers because they face similar cost structures and must consider each other’s output choices when planning production. Unlike markets where firms set prices directly, cement producers typically compete on quantities [1, 79-90]. Several practical factors explain this:

- production schedules are fixed well in advance,
- cement is a largely homogeneous product,
- large price cuts risk provoking retaliation from rivals,
- and firms observe each other closely.

Because of these features, the Cournot model, where firms choose quantities rather than prices, often provides a more accurate description of how cement markets operate.

Cournot Oligopoly in Cement Markets

In Cournot competition, each firm selects an output level q_i that maximizes its profit while anticipating the decisions of competitors. The equilibrium predicts higher prices and lower output when markets are concentrated. This is the pattern that we can observe with many regional markets in Kazakhstan. Producers tend to maintain relatively stable output levels from year to year. Sudden changes in production are uncommon in Kazakhstan’s market, which reflects the cautious strategy typical of Cournot competitors [5, 1-10].

In the Cournot model, each firm chooses output q_i to maximize profit:

$$\pi_i = (P(Q) - c_i)q_i.$$

In Kazakhstan’s regions with 3–4 major plants, Cournot predictions align well with observed patterns:

- prices are above marginal cost
- output remains stable year to year
- firms rarely expand production aggressively

Stackelberg Leadership: The Role of Dominant Firms

In situations where one firm is significantly larger or more efficient, the Stackelberg model becomes useful. A leading firm sets its output first, and rivals follow. In Kazakhstan, Steppe Cement plays such a role in parts of the country, especially given its 1.7 million tonnes of sales in 2024 [8, 3]. As a result, other producers often adjust their output relative to Steppe Cement’s decisions, which mirrors Stackelberg leadership behavior.

Collusion and Market Monitoring

Cement markets worldwide have historically been vulnerable to collusion, both explicit and tacit. Price parallelism, coordinated output restraint, and simultaneous price increases have been observed in various countries. Kazakhstan’s competition authority has also monitored the industry for similar patterns. This does not mean firms explicitly collude, but the market structure makes coordinated behavior easier to sustain [6, 32-40].

Quantitative Results

Table 1. Key Indicators of Kazakhstan’s Cement Industry (2023–2024)

Indicator	Value	Source
Cement production (2023)	~12.2 million tonnes	[8, 1]
Cement consumption (2024)	~11.9 million tonnes	[8, 1]
Steppe Cement sales (2024)	1.71 million tonnes	[8, 3]
Ex-factory price	42USD/tonne	[8, 2]

Indicator	Value	Source
Import volume (2024)	935,000 tonnes	[9, 1]
Export volume (2024)	900,000 tonnes	[8, 2]
Capacity utilization	60.5%	[9, 1]
Annual price increase	4%	[8, 3]

Discussion and analysis

This table presents the key indicators of the cement industry in Kazakhstan for 2023-2024. First, we examine the volume of cement production in 2023, followed by the use of cement by the population in 2024. After that, you can see the sales of one particular company, Steppe Cement, which is one of the largest manufacturers in the country. You can also notice the minimum factory price per ton of cement. The table shows the volume of imports and exports for 2024, the volume is not too large due to the fact that the cost of transporting cement is high and, accordingly, this volume of imports and exports is an indicator specifically related to regions close to the border where it is cheaper to import cement from abroad, since it is expensive to bring local products. 60.5% is an indicator of how many percent of the country's total potential is used specifically in cement production; that is, even if demand increases significantly, the country has the potential to increase production accordingly without any problems, so we do not depend on neighboring countries even if demand increases. Last, this table shows an annual increase in prices of 4%, which is relatively small, since cement production in the country is under control. Next, you can see the specific results of the analysis of this table, and the analysis of cement pricing in Kazakhstan.

1. Market Structure

The market's moderate-to-high concentration is evident through:

- high fixed costs
- dominance of 4–5 large firms
- regional segmentation
- stable pricing patterns

This structure strongly aligns with Cournot predictions of above-competitive prices [1, 85-102].

2. Impact of Imports

Imports (mainly from Russia, Uzbekistan, Kyrgyzstan) reached 935,000 tonnes in 2024, acting as a competitive constraint. However, imports concentrate mostly near border regions.

3. Pricing Strategy

The 4% national price increase in 2024 indicates:

- cost pass-through (energy, logistics)
- possible tacit coordination (parallel increases)

4. Capacity Utilization and Output Discipline

Kazakhstan's 60.5% utilization rate implies:

- significant potential output
- strategic output restraint
- alignment with oligopolistic discipline

The goals I set out in the introduction were reached by comparing what the classic oligopoly models would expect to happen with what is actually taking place in Kazakhstan's cement market. Instead of treating the models as perfect rules, I used them more as a guide to understand real behavior. When I looked at recent figures on production, prices, and how much capacity is being used, the patterns were consistent with firms avoiding sudden jumps in output or price cuts. The regional differences also helped show why competition is limited, mostly because long transport

distances make it unprofitable to move cement far. Taken together, these observations suggest that the cautious pricing and output strategies predicted by Cournot and Stackelberg are not just theoretical ideas, they can be seen in how producers operate today.

The cost structure of cement production in Kazakhstan depends on several practical factors: technology, geography, and day-to-day operations. Understanding these costs makes it easier to see why firms set their prices the way they do. Cement production requires very large investments in equipment such as kilns, quarries, storage systems, and environmental control units. Because these investments are so expensive, a big part of the total cost is fixed, and companies need to keep production steady just to cover these initial expenses. The main variable costs come from energy. Cement plants use a lot of electricity for grinding and a lot of heat to produce clinker. Older plants that rely on wet-kiln technology spend even more on energy, sometimes more than a third of their total costs, while newer dry-kiln plants operate more efficiently [10, 39-47]. Transport costs are another important issue. Cement is heavy and not very valuable per tonne, so moving it long distances becomes too expensive. This naturally pushes producers to focus on nearby markets, which is one reason Kazakhstan's industry is divided into regional segments. Labor costs are not very high overall, but in some areas the lack of experienced technical workers can create production challenges. When you put all these factors together, it becomes clear why firms in Kazakhstan avoid aggressive price competition. With high fixed costs and similar production expenses across companies, a price war would hurt everyone. This encourages more stable and predictable pricing behavior instead.

Analyzing Kazakhstan's cement industry through oligopoly theory requires us to keep in mind what these models assume. The Cournot model, for example, is based on the idea that firms choose their production levels at the same time. This fits the cement industry well because producers usually plan their output months ahead, and since cement is hard to store or move long distances, companies generally know how much their regional competitors can produce [5, 10-20]. At the same time, the model leaves out some real-world details. It doesn't fully consider capacity limits, even though many plants in Kazakhstan are running below full capacity and could increase output if needed. The Stackelberg model, which is built around a leader - follower relationship, also helps explain some parts of the market. In certain regions, one firm has a clear advantage, either because it has lower costs or larger capacity. Steppe Cement often plays this leading role in northern Kazakhstan due to its size and efficiency. But even these models don't explain everything. They don't fully reflect the impact of imports or the cautious decision-making style many managers prefer. By keeping these limitations in mind, we can use the models as helpful guides rather than exact predictions of how the market will behave.

In recent years, Kazakhstan's cement industry has slowly moved toward modernization, pushed by both economic pressures and government policies. Many producers have started upgrading old equipment, replacing the older, energy-heavy wet-kiln systems with newer dry-kiln technologies. These modern kilns use less energy and help plants stay competitive, especially in areas where energy prices are rising. Automation is also becoming more common. Digital tools now help companies monitor production, track equipment performance, and reduce unexpected downtime. Another noticeable trend is the growing interest in alternative fuels. Some producers are testing waste-based fuels or biomass as a way to lower energy costs and meet environmental requirements. These upgrades, however, are not cheap. They require large initial investments, which many smaller firms cannot easily afford. As a result, modernization tends to benefit bigger companies, particularly those with international backing, who are better positioned to invest and strengthen their competitive position [11, 1].

One more interesting thing about the pricing is the impact of environmental regulation. Environmental rules are slowly becoming a more important factor in Kazakhstan's cement industry. Since cement production uses a lot of energy and produces significant Carbon Dioxide emissions, the government has started introducing stricter standards. Carbon taxes and emission

limits are still being developed, but many producers are already bracing for higher compliance costs. Older plants may have to invest heavily in upgrades just to meet these new requirements [12, 31-38]. These changes will likely affect cement prices in the coming years. As companies spend money on cleaner technologies or adjust their operations to reduce emissions, some of these costs will naturally be passed on to buyers. Other countries have seen similar trends, where environmental policies encouraged consolidation and left only the most efficient producers in the market. If Kazakhstan goes down the same path, the industry could become even more concentrated, strengthening the oligopolistic structure that already exists.

Conclusion

The review of Kazakhstan's cement industry shows that the sector continues to work under conditions that naturally lead to an oligopoly. Only a limited number of firms can operate in this market because production requires large investments, stable access to energy, and well-developed logistics. This means that companies closely watch each other and often adjust their decisions based on what their competitors might do. As a result, prices stay relatively stable, and firms tend to increase output slowly and carefully, even when demand is growing.

Regional differences also matter a lot. The southern, eastern, and western parts of the country each have their own market conditions shaped by transport distances, imports, and local demand. Because of this, Kazakhstan does not have one single cement market. Instead, it works like several smaller regional markets, each with only a few major producers.

Modernization and environmental rules add new challenges. New technologies and alternative fuels can make production more efficient, but these upgrades are expensive. Larger companies can afford them, while smaller firms often cannot, which may increase market concentration. Stricter environmental requirements may have the same effect by pushing outdated plants to either modernize or exit the market.

Overall, the combination of industry structure, cautious decision-making, and upcoming regulations suggests that Kazakhstan's cement market will likely remain an oligopoly for years to come. For the government, it is important to support transparency, monitor pricing behavior, and help create conditions that encourage fair competition and efficient production. The results of this article can be useful not only for academic work on industrial economics, but also for people involved in competition policy and planning in the construction sector. The analysis helps explain how pricing and output decisions are made in a market with only a few major players, which can be valuable for regulators and companies considering investment or modernization. It also offers a starting point for further research on regional competition, environmental rules, or the long-term development of the cement industry in Kazakhstan and similar markets.

References list:

1. Carlton, D., & Perloff, J. *Modern Industrial Organization*. Pearson, 2015, pp. 79-112.
2. World Bank. *Kazakhstan Economic Update – Winter 2023-24*. World Bank Group. Link: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/099759502082435630/pdf/IDU133466db918b7c14af01903b1ab7f20dfb809.pdf> from 13th February 2024, pp. 32-33.
3. Zakon.kz. Цементное наследие СССР (“Cement Heritage of the USSR”). Link: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=30047710#sub_id=0 from 9th March 2006, pp. 1.
4. Winskell, Jacob. “Cement in the Stans.” *Global Cement*, Link: www.globalcement.com/magazine/articles/1154-cement-in-the-stans from 25th March 2020, pp. 1-5.
5. Ivaldi, M., Jullien, B., Rey, P., Seabright, P., & Tirole, J. *The Economics of Tacit Collusion*. IDEI Report, 2003, pp. 1-20.

6. Harrington, J. How Do Cartels Operate? Foundations and Trends in Microeconomics, 2006, pp. 1-105.
7. Selim, T. Global Cement Industry: Competitive and Institutional Realities (MPRA Paper No. 24464). Link: https://mpra.ub.uni-muenchen.de/24464/2/Cement_paper_June_21_2010.pdf from 27th August 2010, pp. 4-5.
8. Steppe Cement Ltd. Final Results for the Year Ended 31 December 2023. Steppe Cement Ltd. Link: <https://www.steppecement.com/images/pdf/Announcement%20CEO%20Report%202024%20SH.pdf> from 26th June 2025, pp. 1-14.
9. Atameken NCE. «Импортный цемент в Казахстане: бизнес требует равных условий торговли» (“Imported cement in Kazakhstan: business demands equal trade conditions”). Link: <https://atameken.kz/ru/news/54521-importnyj-cement-v-kazahstane-biznes-trebuuet-ravnyh-uslovij-torgovli> from 22nd May 2025, pp. 1.
10. Heidelberg Materials. 2023 Annual and Sustainability Report. Link: https://www.heidelbergmaterials.com/sites/default/files/2024-03/HM_ASR_2023.pdf from 21st March 2024, pp. 39-47.
11. Atameken NCE. Cement production in Kazakhstan needs technical re-equipment. Link: <https://atameken.kz/en/news/24376-cementnoe-proizvodstvo-v-kazahstane-nuzhdaetsya-v-tehnicheskome-perevooruzhenii> from 20th October 2016, pp. 1.
12. Shifting Paradigms (Consortium). Kazakhstan: Technology Roadmap – Low-Carbon Cement. Link: <https://shiftingparadigms.nl/wp-content/uploads/2018/11/Kazakhstan-Technology-Roadmap-Low-Carbon-Cement-1.pdf> from 28th October 2016, pp. 31-38.

Сведения об авторе, ответственном за переписку (место работы, номер телефона, электронная почта) **Айдарова Айна Байларовна** – кандидат экономических наук, профессор кафедры «Экономика» ЮКУ имени М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан. телефон: 8 7078245940, e-mail: ab_moon@mail.ru

**ЗАҢТАНУ
ЮРИСПРУДЕНЦИЯ
JURISPRUDENCE**

FTAXP: 10.27.23

<https://orcid.org/0000-0002-9391-499X>

<https://orcid.org/0009-0004-7822-6170>

Есеналиев А.Е.*, Тоханова Р.Ж.

заң ғ.к., доцент, академик. М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан
заң ғ.магистрі, аға оқытушы. М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан

**АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫҢ ҚАТЫСУШЫ РЕТІНДЕГІ
ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ: АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҢ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ**

Автор-корреспондент: Askat_01.31@mail.ru

Түйін: Зерттеуде отандық және шетелдік доктринадағы жасанды интеллекттің құқықтық табиғаты мен құқықтық мәртебесін түсінудің қалыптасқан тәсілдері талданды. Бұл саладағы құқықтанушылардың ең маңызды позициялары, сондай-ақ даулы мәселелер анықталды. Жасанды интеллекттің әртүрлі формаларымен қатысатын азаматтық қатынастарды реттеудің ықтимал тәсілдері белгіленді. Сонымен қатар жасанды интеллект азаматтық құқықтық ұатынастарының объектісі деген гипотеза, сондай-ақ «жасанды интеллект» және «жасанды интеллект технологиялары» терминдеріне салыстырмалы-құқықтық талдау жасаумен қатар жасанды интеллектінің құқықтық мәртебесін айқындауға қатысты бөлігінде азаматтық-құқықтық заңнаманы жетілдіру бойынша ұсыныстар әзірленді және ұсынылды. Зерттеу азаматтық құқық тұрғысынан қазіргі қоғамдағы жасанды интеллекттің рөлін талдауды ұсынады. Жұмыс автономды жүйелердің әрекеттері, деректерді қорғау, авторлық құқық және шарттық қатынастар үшін жауапкершілікті қоса алғанда, әртүрлі салаларда жасанды интеллектті пайдаланудың құқықтық аспектілерін талқылайды. Сонымен қатар, қазірдің өзінде ақылды роботтар өз әрекеттерін әртүрлі дәрежеде «саналай» алады және бағалай алады. Осылайша, ЖИ-дің құқықтық мәртебесі оның өзіндік санасының (немесе оның жоқтығының) ерекшелігін түсінуге байланысты болады.

Кілт сөздер: жасанды интеллект, технологиялар, ЭЕМ бағдарламалары, азаматтық құқық объектілері, зияткерлік меншік құқығы

MPHTI: 10.27.23

<https://orcid.org/0000-0002-9391-499X>

<https://orcid.org/0009-0004-7822-6170>

Есеналиев А.Е.*, Тоханова Р.Ж.

к.ю.н, доцент, академик. ЮКИУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан
магистр юридических наук, старший преподаватель

ЮКИУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

**ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ КАК УЧАСТНИК ГРАЖДАНСКО-
ПРАВОВЫХ ОТНОШЕНИЙ: ТРАНСФОРМАЦИЯ ГРАЖДАНСКОГО ПРАВА**

Автор-корреспондент: Askat_01.31@mail.ru

Аннотация: В исследовании проанализированы сложившиеся подходы к пониманию правовой природы и правового статуса искусственного интеллекта как в отечественной, так и в зарубежной доктрине. Выявлены наиболее значимые позиции правоведов в данной сфере, а также спорные проблемы. Намечены возможные подходы к регулированию гражданских отношений с участием разных форм искусственного интеллекта. В рамках исследования были разработаны и представлены предложения по совершенствованию

гражданско-правового законодательства. Они касаются гипотезы о том, что искусственный интеллект (ИИ) является объектом гражданско-правовых отношений, а также определения его правового статуса, включая сравнительно-правовой анализ терминов «искусственный интеллект» и «технологии искусственного интеллекта». Исследование анализирует роль ИИ в современном обществе с точки зрения гражданского права. В работе обсуждаются правовые аспекты использования ИИ в различных областях, включая ответственность за действия автономных систем, защиту данных, авторское право и договорные отношения. Отмечается, что уже сейчас интеллектуальные роботы в разной степени способны «осознавать» и оценивать свои действия. Таким образом, правовой статус ИИ будет зависеть от понимания особенностей его самосознания (или его отсутствия). Аргументы о том, что ИИ не может быть субъектом из-за отсутствия сознания и способности оценивать свои действия, опровергаются реальностью: сложные нейронные сети уже способны к самоопределению и обладают отдельными свойствами самосознания.

Ключевые слова: искусственный интеллект, технологии, программы для ЭВМ, объекты гражданского права, право интеллектуальной собственности

IRSTI: 10.27.23

<https://orcid.org/0000-0002-9391-499X>

<https://orcid.org/0009-0004-7822-6170>

Yessenaliyev A.E., Tokhanova R.ZH.

candidate of legal sciences, associate professor, academician.

M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan

master of jurisprudence, senior lecturer. M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan

**ARTIFICIAL INTELLIGENCE AS A PARTICIPANT IN CIVIL RELATIONS:
THE TRANSFORMATION OF LAW**

*Corresponding-author: Askat_01.31@mail.ru

Abstract: This article analyzes the existing approaches to understanding the legal nature and legal status of artificial intelligence in both domestic and foreign doctrine. It identifies the most significant positions of legal scholars in this area, as well as controversial issues. The article outlines possible approaches to regulating civil relations involving different forms of artificial intelligence. The study also presents proposals for improving civil law legislation. They concern the hypothesis that artificial intelligence (AI) is an object of civil law relations, as well as the definition of its legal status, including a comparative legal analysis of the terms «artificial intelligence» and «artificial intelligence technologies». The study analyzes the role of AI in modern society from the perspective of civil law. The work discusses the legal aspects of using AI in various fields, including liability for the actions of AI. As another argument in favor of recognizing the objectified will of AI, we can say that the will in its subjective manifestation can lead to a number of negative phenomena, such as abuse of rights and shikana. The will of AI is formed through objectively defined algorithms, and in this regard, it is neutral because it is focused on achieving specific legal results. The author emphasizes the need to develop and adapt legal norms to the rapid development of technology, ensuring a balance between innovation and the protection of the interests of citizens and companies. The study provides insights into the impact of artificial intelligence on the modern legal landscape and offers recommendations for lawmakers and legal professionals. Artificial intelligence is an active participant in civil circulation today, so the issue of legal regulation of relations involving it is relevant.

Keywords: artificial intelligence, artificial intelligence technologies, artificial intelligence system, computer programs, objects of civil law, intellectual property law

Кіріспе

Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев «2026 жылды

Цифрландыру және жасанды интеллект жылы деп жариялау» туралы Жарлыққа қол қойды. Бұл шешім еліміздің ұзақ мерзімді даму стратегиясын жаңа технологиялар негізінде жүзеге асыру, цифрлық трансформацияны жеделдету және жасанды интеллектті (ЖИ) кең көлемде енгізу мақсатында қабылданды [1].

Қазақстанның 2030 жылға дейінгі кезеңге арналған даму стратегиясына сай, «Жасанды интеллектті дамытудың ұлттық стратегиясы әлеуметтік және экономикалық салаларда жасанды интеллект (бұдан әрі – ЖИ) технологияларын дамыту мен пайдаланудың басым бағыттарын айқындай отырып, аталған салаларды оңтайландырудың жекелеген жолдары ретінде жаппай (қайталанатын) өндірістік операцияларды автоматтандыруды, автономды зияткерлік жабдықтар мен робототехникалық кешендерді, логистиканы басқарудың зияткерлік жүйелерін пайдалануды көрсетеді. «Біздің көз алдымызда қарқынды түрде экономиканың жаңа моделі құрылуда. Бизнес қана емес, сонымен қатар қоғамның барша өмірі цифрландырылған. Жаңа технологиялардың қарқынды дамуы базалық факторларды өзгертеді. Өндірістерді қадағалайтын әрі жақсартатын, өзін-өзі жетілдіретін электронды жүйелер үйреншікті құбылысқа айналды. 2030 жылға қарай жасанды интеллект әлемдік экономиканы 16 трлн долларға арттырады», – деп атап өтті Н. Назарбаев [2].

Осылайша, IT-технологияларды, соның ішінде экономикалық, шаруашылық қатынастарға жаппай енгізу – стратегиялық міндет болып табылады. Жасанды интеллекттің әртүрлі тасымалдаушылары белгілі бір операцияларды, заңды маңызы бар әрекеттерді (белгілі бір дәрежеде автономды түрде) орындап жатқанына назар аудару қажет: дауыстық хабарламалар арқылы боттар қызмет тұтынушыларын хабардар етеді, қарапайым диалогтарды жүргізе алады, қаржы саласында олар кейбір қарапайым операцияларды, транзакцияларды жүзеге асырады, әртүрлі салаларда пилотсыз көлік құралдары біртіндеп енгізілуде. Жасанды интеллект технологияларының дамуын, сондай-ақ оларды экономикаға тиімді ендіруді негіздейтін факторлардың бірі цифрлық инфрақұрылымның даму дәрежесі болып табылады, ол интернет-қосылыстың сапасы мен қолжетімділігін, дерек өңдеу орталықтарының болуын және т.б. қоса алғанда, есептеу қуаты жоғары заманауи жабдыққа қолжетімділікті қамтиды [3]. Мойындау қажет: бүгінгі таңда жасанды интеллект азаматтық айналымның белсенді қатысушысы болып табылады, сондықтан оның қатысуымен болатын қатынастарды құқықтық реттеу мәселесі өзекті болып отыр. Осыған байланысты, ЖИ-дің әртүрлі формаларының құқықтық табиғаты, олардың құқықтарға ие болу және міндеттерді орындау қабілеті (немесе қабілетсіздігі), олардың қатысуымен құқықтарды жүзеге асыру және міндеттерді орындау ерекшеліктері, ЖИ бірліктерінің қатысуымен құқықтарды тиісінше жүзеге асырмағаны және міндеттерді орындамағаны үшін жауапкершілік шектері сияқты маңызды мәселелер шұғыл шешімді талап етеді. Осыған орай, құқық ғылымында бірнеше бағыттар белсенді талқылануда.

Абайлап қарауды талап ететін маңызды мәселе – «жасанды интеллект» ұғымының анықтамаларына қатысты мәселе. Қазіргі уақытта аталған ұғымды толық және әмбебап анықтауға бағытталған көптеген әрекеттер цифрлық, электрондық, бағдарламаланатын құрылғылардың барлық түрлеріне тән емес, жекелеген сипаттамаларды көрсететінін, ал кейде сипаттамалық және тар мамандандырылған тәсілдерге жол беретінін айтуға болады [4,46-91]. Бұл ұғымды құқықтанушылар өте жинақы түрде қолданады және кейде бірыңғай цифрлық ортада өмір сүрумен байланысты әртүрлі және әр текті құбылыстарды қамтиды. ЖИ-дің оның бірліктерін азаматтық-құқықтық қатынастардың қатысушылары ретінде қарастыруға мүмкіндік беретін белгілері туралы пікірталас аясында, кез келген цифрлық қатынастар қатысушысының ең маңызды сипаттамасы ретінде оның құқықтарды жүзеге асырудағы және міндеттерді орындаудағы рөлін мойындау қажет деп айтуға болады.

Бұл ретте, жасанды интеллектінің әртүрлі формалары бұл белгіге әртүрлі дәрежеде ие болғандықтан, бөліктердің (юниттердің) дербестік дәрежесі ең маңызды болып

табылады. Ең қарапайым көмекші, кәдімгі өндірістік операцияларды орындайтын және қатаң белгіленген алгоритмдер бойынша жұмыс істейтін, сондай-ақ дербес шешім қабылдау функциясынан айырылған робототехниканы құқықта объект ретінде қарастыру қажеттігі туралы аргументтер сенімді болып табылады. Сонымен қатар, когнитивті қабілеттерге ие, қоршаған ортамен өзара әрекеттесу және оған өзгерістер енгізу қабілеті бар, яғни жоғары дәрежедегі автономияға ие роботтар енді тек құрал болып табылмайды, демек, құқық объектісі ретінде таныла алмайды екенін ескеру қажет.

Теориялық талдау Материалдармен әдістері

Цифрлық актантқа құқықтарға ие болу және міндеттерді орындау қабілетін беру туралы мамандардың ұсыныстары ең өткір пікірталас тудырады. ЖИ-ға құқық қабілетін беруді жақтаушылар келесі аргументтерді келтіреді.

Бірнеше ғасыр бойы құқық субъектісі ретінде заңды тұлға фикциясы бар және өзін ақтайды. ЖИ бөліктеріне (юниттеріне) осыған ұқсас түрде ерекше құқық субъектілерінің мәртебесін беру ұсынылады [5,96], жекелеген түрлерінің когнитивті қабілеттерге ие болу, қоршаған шындық өзгерістеріне жауап беру және өздері алған аналитикалық деректер негізінде әрекет ету қабілетін ескере отырып [6,358]. ЖИ-ға құқық субъектілігін беруге қарсылар мұны антропоцентризмге шабуыл ретінде көреді [7].

Алайда, әдетте, ЖИ-ға қатысты мамандар цифрлық актанттардың өзіндік құндылығы туралы сөз қозғамайды. Аталған саладағы қатынастарды құқықтық реттеудің мақсаты – оларды ретке келтіру және адамзаттың игілігі үшін АТ-технологияларының жетістіктерін қауіпсіз және пайдалы пайдалану мүмкіндіктерін жасау. Сондықтан жаңа құқық субъектісі – электронды тұлға – құру идеясы құқықтанушылар арасында жеткілікті белсенді қолдау тапты [8]. Жасанды интеллект (ЖИ) формаларына құқық субъектілігін беруге қатысты зерттеушілердің ең жиі кездесетін күмәндері антропоморфизм сияқты сипаттамаға байланысты туындайды, яғни адамға тән психикалық қасиеттерді бағдарламаланатын жүйелерге ауыстыру [9].

ЖИ-ге құқық субъектілігін берудің мүмкін еместігі туралы негізгі дәлел ретінде қарсыластар оның ерік-жігерінің жоқтығын алға тартады [10]. Алайда, азаматтық құқыққа белгілі барлық субъектілер - жеке тұлға, заңды тұлға, мемлекеттік-құқықтық құрылымдар – арасынан тек жеке тұлға ғана биологиялық, психологиялық мағынада ерік-жігерге ие. Қалған барлық субъектілерге қатысты ерік-жігер ұғымы арнайы шартты мағынада қолданылады, бұл ұжымдық ерік-жігерді немесе басқа да ниеттерді көрсетуді білдіреді. Л.А. Чеговадзе айтқандай, «субъектінің жеке қажеттіліктерін, оның мінез-құлқын әлеуметтік-психологиялық реттеудің негізгі компоненттерін анықтайтын: мүдде, мақсат, себеп, ерік-жігер, әлеуметтік-құқықтық бағыттарды» білдіретін құқық қабілеттілігімен ЖИ де марапатталуы мүмкін. Оның ерік-жігері бағдарламалық алгоритмдермен берілген мүдде, мақсаттар мен себептерге, әлеуметтік-құқықтық бағыттарға сәйкес көрінетінін ескерсек, яғни оның технологиялық сипатта екенін ескерсек, бұл мүмкін.

Цифрлық интеллектке қатысты ерік-жігердің өзінің мәні басқа екенін түсіну қажет, бұл, мысалы, заңды тұлғамен жағдай сияқты. Мұнда құқық үшін әртүрлі мағынаға ие екі принципті түрлі ұғымды ажырату керек – ерік-жігер және ерік-жігерді білдіру. ЖИ белгілі бір құқықтық салдарға әкеп соғатын ерік-жігерді білдіруге де қабілетті: атап айтқанда, қаржы саласында транзакциялар жасайтын боттар нақты құқықтық салдарға ие болатын ерік-жігерді білдіреді. Жасанды интеллект (ЖИ) сондай-ақ белгілі бір заңды салдарларға әкеп соғатын ерік-жігерді білдіруге қабілетті: атап айтқанда, қаржы саласында транзакцияларды жүзеге асыратын боттар нақты құқықтық салдарлары бар ерік-жігерді көрсетеді. Яғни, құқық үшін ішкі психологиялық процестер емес, сыртқа білінген ерік-жігердің көрінісі маңызды [11, 17; 13]. Жасанды интеллектке (ЖИ) ерік-жігер беру мәселесі

аясында құқықтарды жүзеге асыру мен міндеттерді орындау кезіндегі субъективизм барынша азаяды. Кейбір зерттеушілер ЖИ-ге құқық қабілетін беруге кедергі келтіретін келесі жағдайды атап өтеді: классикалық түсініктегі құқық субъектілерінен айырмашылығы, ЖИ-де саналылық жоқ. Бірақ, екінші жағынан, бұл оны толық емес немесе шектеулі әрекет ету қабілеті бар субъектілерге жақындатады. Санасы кем немесе мүлдем жоқ тұлғаларға – кәмелетке толмағандарға, психикалық аурулары барларға [12. 120-122], заңды тұлғаларға құқықтар мен міндеттер берудің танымал мысалын еске алайық - бұл ЖИ-де сананың жоқтығы туралы аргументке қарама-қарсы келеді [13].

Сонымен қатар, қазірдің өзінде ақылды роботтар өз әрекеттерін әртүрлі дәрежеде «саналай» алады және бағалай алады. Осылайша, ЖИ-дің құқықтық мәртебесі оның өзіндік санасының (немесе оның жоқтығының) ерекшелігін түсінуге байланысты болады. ЖИ-дің сананы және өз әрекеттерін бағалау қабілеті жоқ болғандықтан субъект бола алмайтыны туралы дәлелдер шындықпен жоққа шығарылды: күрделі нейрондық желілер қазірдің өзінде өзін-өзі анықтай алады, өзіндік сананың жеке қасиеттеріне ие.

ЖИ бұл ұғымның толық мағынасында антропоморфизмге ие бола алмайды және ие болмауы тиіс, себебі цифрлық технологиялардың өнімдеріне тек адамға тән белгілі бір сипаттамалар тән емес. Адам белгілі бір қызметті жүзеге асыру кезінде тек рационалды ғана емес, сонымен қатар құндылықтық бағдарлармен басшылыққа алады, ал цифрлық субъектілерде мұндай құндылықтық бағдарланған өзіндік бақылау жоқ. Сөзсіз, ЖИ-ге қатысты парыз сезімі, сүйіспеншілік сияқты эмоционалды-бағалаушы гуманистік қасиеттер қолданылмайды. Сонымен қатар, бұл жағдай ЖИ-дің әрекеттері этика тұрғысынан бағаланбауы керек дегенді білдірмейді.

ЖИ-дің объективтіленген ерік-жігерін тануды қолдайтын тағы бір дәлел ретінде келесі аргументті келтіруге болады: ерік-жігер өзінің субъективті көрінісінде бірқатар жағымсыз құбылыстарды тудыруы мүмкін – құқықты теріс пайдалану, шикана. ЖИ-дің ерік-жігері объективті түрде белгіленген алгоритмдер арқылы қалыптасады және бұл тұрғыдан алғанда ол бейтарап, өйткені нақты заңды нәтижелерге қол жеткізуге бағдарланған. Егер ЖИ заңсыз мақсатпен әрекет етсе, жауапкершілік бірінші кезекте бағдарламалық жасақтаманы әзірлеушілер мен құрылғы иелеріне жүктелуі тиіс. Егер ЖИ сертификатталған және мемлекеттік тіркеуден өткен болса, онда оның ерік-жігері болжамды және мемлекеттік органдармен мақұлданған болады. Осылайша, оның қызметінің қауіпсіздігі қамтамасыз етіліп, жеке және қоғамдық пайдасы мен заңдылығы расталады. Бұл жағдайда ЖИ әрекеттерінен келтірілген зиянды мемлекеттік органдардың әрекеттерінен (әрекетсіздігінен) келтірілген зиянға ұқсас, мемлекет қазынасынан өтеу қажет.

Жасанды интеллект (ЖИ) иелерінің қызметтік функциясы мен бақылауда болуы олардың дербес, заңды маңызы бар әрекеттер жасау мүмкіндігін жоймайды. Мәселе бірлікті қалай қабылдау керектігінде емес, оның қызметін ұтымды және қауіпсіз ұйымдастыруда. Бұл идея 2020 жылғы 31 желтоқсанда өткен жасанды интеллект конференциясының қорытындысы бойынша Президент бекіткен Ресей Федерациясы Үкіметіне берілген тапсырмалар тізімінде көрініс тапқан, онда бірінші кезекте жасанды интеллект технологияларын қолдануды кеңейту мақсатында "экономиканың жекелеген салалары мен әлеуметтік саласында эксперименттік құқықтық режимдерді белгілеу мүмкіндігін қарастыратын федералды заңдарды қабылдау" міндеті белгіленген. Теориялық ой, жекелеген ЖИ түрлеріне құқықтар мен міндеттерді, сондай-ақ деликт қабілетін беру критерийлерін әзірлеу қажеттілігіне бұрыннан жеткен болатын, себебі бұл ЖИ-дің заңды маңызы бар әрекеттерін бағалау қажеттілігінен туындаған мәселе.

Атап айтқанда, мысалы, 2016 жылы Ресей Федерациясының Азаматтық кодексіне робот-агенттер туралы бапты қосу арқылы азаматтық заңнамаға тиісті өзгерістер енгізу туралы әрекет жасалды [14]. Бұл әрекет электронды агенттердің құқықтар мен міндеттерге ие болу, азаматтық-құқықтық жауапкершілік арқалау қабілеті тұрғысынан ақылға қонымды

негізге ие. Алайда, заңды тұлғалар туралы бапты көп жағдайда механикалық түрде көшіру, цифрлық субъектілер мен ЖИ қолдану саласындағы қатынастардың принципті түрде өзгеше табиғатының барлық ерекшеліктерін көрсете алмады. Әзірге отандық доктрина Жасанды интеллект (ЖИ) деген жалпы терминмен белгіленетін құбылыстардың табиғатына ортақ тәсілді әзірлеген жоқ. Азаматтық қатынастардың мұндай қатысушыларына құқық субъектісі мәртебесін беру, оларға шектеулі әрекетке қабілеттілік туралы нормаларды қолдану немесе оларға субъект мәртебесін тапсыру – әлі де ашық мәселелер болып қалатынын мойындау керек. Сонымен қатар, ЖИ қызметінің нәтижелері үшін оның иелері, жасаушылары және оған арналған бағдарламалық жасақтаманы әзірлеушілері үшін азаматтық-құқықтық та, қылмыстық та жауапкершілігін қолдайтын дәлелдер жеткілікті дәрежеде сенімді естіледі. Мәселен, 2017 жылғы 16 ақпандағы Еуропа Парламентінің робототехника саласындағы азаматтық құқық нормаларына қатысты ұсыныстары бар Резолюциясы (2015/2103(ЖБ)); бұдан әрі – Резолюция) ЖИ пайдалану мәселелерінде ЖИ құрылғыларын әзірлеу және коммерциялық пайдалану процестерімен байланысты тұлғалардың жауапкершілігі мәселелері орталыққа айналатынын көрсетеді (Кіріспе, 1-т.). [15]

Біздің ойымызша, автономдылық пен дербестік дәрежесі объективті критерийлермен - белгілі бір құзыреттердің болуымен анықталуы тиіс. Бұл құзыреттердің критерийлерін ақпараттық технологиялар саласындағы мамандар мен заңгерлердің бірлескен күшімен әзірлеуге және нормативтік тұрғыдан бекітуге болады. Бұл ретте ЖИ жүйелерінің әрекеттері нәтижелерін болжау мен тексерудің күрделілігін ескеру және мұндай тексеру тәсілдерін қарастыру қажет. Мысалы, Резолюцияда нейрожелінің жедел қызметін тіркейтін утилиталар үшін «қара жәшіктерді» құру туралы ұсыныс бар. Резолюция авторларының пікірінше, бұл алгоритмді қабылдауды бақылауға мүмкіндік береді.

Әлемдік тәжірибеде жасанды интеллектінің (ЖИ) құқықтық мәртебесі мен деликтоспособность (құқық бұзушылыққа жауаптылық) түсінуге бірнеше тәсілдер бар: ЖИ және робототехника объектілер ретінде, ЖИ заңды тұлға ретінде, ЖИ жеке тұлға ретінде, ЖИ құқықтық субъект ретінде [16].

ЕО-да қолданыстағы ережелерге сәйкес, роботтардың әрекеттерінен (әрекетсіздігінен) үшінші тұлғаларға келтірілген зиян үшін жауапкершілік өндірушілердің, әзірлеушілердің, операторлардың, иелердің немесе пайдаланушылардың әрекеттерімен (әрекетсіздігімен) себепті байланыста болады, егер олар зиян келтірген роботтардың әрекеттерін болжай алса және болдырмаса [17]. Резолюцияда ЖИ-дің өз бетінше қабылдаған шешімдері салдарынан зиян келтірілген жағдайларда нормалардың кемшіліктеріне тоқталады. Құжатта дербес роботтардың қолданыстағы құқықтық санаттар жүйесіне қаншалықты сәйкес келетіні және оларды құқықтың түбегейлі жаңа санаты ретінде қарастыру керек пе деген мәселе көтеріледі (АС-тармағы).

Отандық зерттеулерде ЖИ иелерінің жауапкершілігі мәселелеріне тек тар салалық мағынада мезгіл-мезгіл назар аударылады. Мысалы, автопилотты көліктерді жоғары қауіптілік көзі ретінде тану ұсынылды, ал олар келтірген зиян үшін жауапкершілікті оларды бағдарламалаған тұлғаға немесе оларды пайдалануға жауапты тұлғаға жүктеу ұсынылды [18].

Нәтижелер мен талдау

Зерттеушілер ЖИ бірліктерінің әрекеттері (әрекетсіздігі) үшін жауапкершіліктің бірнеше моделін ұсынды. ЖИ-дің ерік-жігерін білдіру дәрежесіне байланысты, оның әрекеттері (әрекетсіздігі) үшін жауапкершілікті тікелей құқық бұзушы, сондай-ақ өндіруші (бағдарламашы), ЖИ-дің өзі, сондай-ақ ЖИ иесі немесе пайдаланушы көтеруі мүмкін [19. Б. 251-252]. Шынында да, жасанды интеллекттің деликтоқабілеттілігіне қатысты 2023 жылға дейінгі кезеңге арналған Жасанды интеллектті дамытудың ұлттық стратегиясында

(51-тармақ) [20] нақты айтылған икемді құқықтық реттеу қағидаты қолданылуы тиіс. Цифрлық технологияларға мұндай сараланған көзқарас келесі себептер бойынша ең өнімді және әділ болып көрінеді. Жасанды интеллекттің деликтоқабілеттілігі роботтың құқықтық мәртебесіне (объект немесе субъект, жасанды интеллекттің құзыреті), қатынастардың салалық тиесілігіне, жасанды интеллекттің автономдылық деңгейіне (нейрондық желілерді ұйымдастыру деңгейіне) сәйкес анықталуы тиіс.

Қазіргі уақытта жасанды интеллекттің төрт негізгі түрі қолданылады. Ең қарапайымдарына жады жоқ және жекелеген нақты тапсырмаларды орындауға бағдарламаланған реактивті машиналар жатады, олардың жады жоқ және өз тәжірибесін пайдалана алмайды.

Екінші түрі - өткен тәжірибеге негізделген шектеулі жады бар жүйелер, бірақ ол сақталмайды және жасанды интеллекттің ақпарат кітапханасына кірмейді.

Үшінші типтегі жасанды интеллект (ақыл теориясы) адам эмоциялары мен ниеттерін тани алады, әлеуметтік интеллектке ие және командалық жұмысқа қатыса алады.

Соңында, өзін-өзі тану қабілеті бар жасанды интеллект жүйелері өздері туралы түсінік қалыптастыра алады, бұл адам миын толығымен дерлік имитациялайды [21]. Бұл жасанды интеллекттің әртүрлі түрлерінің құқықтық мәртебесін ажырату үшін ең жалпы хабарлама. Егер алғашқы екі түрін сенімді түрде құқық объектілері санатына жатқызуға болатын болса, онда жасанды интеллекттің жетілдірілген түрлерін құқық субъектілеріне саралап жатқызуға болады. Бұл кезеңде құқықтанушылардың міндеті – жасанды интеллектінің (ЖИ) әртүрлі түрлерінің құқықтық мәртебесін анықтау үшін критерийлерді әзірлеу болып табылады [22].

Азаматтық құқықтық қарым-қатынастардың жаңа қатысушылары – ЖИ-дің әртүрлі формаларының пайда болуына байланысты, қазіргі уақытта құқық жүйесінің өзі түбегейлі қайта құрылууда. Бұл құқық жүйесінің субъектілік-объектілік құрамынан бастап, құқық қабілеттілігі, зиян келтіру қабілеттілігі сияқты базалық категорияларды, сондай-ақ құқықтарды жүзеге асыру және міндеттерді орындау принциптерін қайта қарауға дейін созылады. Ең автономды және дамыған ЖИ формаларына қатысты мүмкін болатын, рұқсат етілген және тиісті шекараларды анықтауда, құқықтарды жүзеге асыру және міндеттерді орындау принциптері ерекше маңызға ие болады. Бұл бастамалар ЖИ бағдарламалық қамтамасыз ету алгоритмдеріне енгізілуі тиіс. Сондықтан ЖИ бағдарламалық қамтамасыз ету сапасын бағалауға ерекше назар аударылуы қажет.

Бұл ретте, азаматтық қарым-қатынастардың басқа да қатысушыларына қатысты болғанындай, бұл ережелер екі деңгейлі императивтерді қамтуы тиіс. Олардың біріншісі – азаматтық-құқықтық қарым-қатынастардың қалыпты, тиісті дамуы туралы түсініктерді шоғырландыратын, идеялар түрінде берілген, доктринамен игерілген және заң шығару процесінде жұмыс істейтін мақсат қоюшы бастамалар кешені. Бұл жүзеге асыру принциптері құқықты жүзеге асырудың және құқықты қолданудың шоғырланған тәсілдерін білдіреді. Бастамалардың бұл тобында ЖИ-дің құқықтарын жүзеге асыру және міндеттерін орындау тетігі негізделуі тиіс құндылықтық, гуманистік, әлеуметтік басымдықтар көрініс табады. Оларға құқықтарды кепілді түрде жүзеге асыру және міндеттерді орындау принципі, жеке (жеке) және қоғамдық мүдделерді үйлестіру қағидалары, тиімділік принципі жатады.

Жүзеге асыру қағидаларының екінші деңгейі - бұл құқықтарды жүзеге асыру және міндеттерді орындау тәсілдері мен құралдарын таңдауды айқындайтын принциптер-әдістер. Принциптер-әдістер тобында осы мақсаттарға жетудің амалдары мен жолдары бейнеленеді. Азаматтық құқықтарды жүзеге асыру және міндеттерді орындау тетігіндегі принциптер-әдістер ерекше функцияларды атқарады: олардың бір бөлігі құқық қатынастары субъектілерінің белгілі бір мінез-құлық типін қалыптастыруға бағытталған және құқық қатынастары қатысушыларының ерік-жігерімен байланысты (мысалы, құқықтарды

кедергісіз жүзеге асыру принципі, диспозитивтілік принципі, құқықты теріс пайдалануға жол бермеу), ал қалғандары құқық иеленушінің еркіне тәуелсіз объективті жағдайларды қалыптастыруға бағытталған (азаматтар мен заңды тұлғалардың осы құқықтарынан бас тартқан жағдайда құқықтарды сақтау принциптері, азаматтық құқықтық қатынастар қатысушыларының теңдігі, азаматтық құқықтар мен міндеттердің теңгерімділігі). Осылайша, қағидалар мен әдістер құқықтарды жүзеге асыру және міндеттерді орындау тетігінің әрбір кезеңінде нақты субъектілік-объектілік байланыстарды қалыптастырады. Цифрлық өзара әрекеттесулерде құқықтарды жүзеге асыру принциптерінің құрамы мен мазмұнының өзгеруін мойындау қажет. Мысалы, жасанды интеллектке (ЖИ) қатысты құқықтарды адал жүзеге асыру және міндеттерді орындау принципі өзектілігін жоғалтады. Бұл цифрлық агентке қатысты құқықтық мазмұнның өзі басқаша болуымен байланысты. ЖИ иелері болып табылатын субъектілер құқықтарды жүзеге асырғанда және міндеттерді орындағанда субъективтілік элементі болмайды, себебі бірлік белгіленген алгоритм бойынша әрекет етеді, демек, жеке ерік-жігер болмайды.

Екінші жағынан, жасанды интеллект қатысатын азаматтық құқықтық қатынастарға қатысушылардың теңдігін дұрыс түсіну мәселесі өзекті болып отыр. Жоғарыда аталған Резолюцияда бұл мәселеге «Этикалық қағидаттар» бөлімі арналған, онда, атап айтқанда, жасанды интеллектті пайдалану саласындағы барлық басшылық қағидаттар жүйесі «жақсылық жаса» және «зиян келтірме» ережелеріне негізделуі керек делінген.

Қорытынды

Кейбір қорытындыларды шығара отырып, жасанды интеллекттің тиісті құқықтық реттеуді талап ететін азаматтық қатынастарға қатысушыға айналып келе жатқанын атап өтуге болады. Құқық үшін кез келген цифрлық азаматтық қатынастарға қатысушының анықтаушы сипаттамасы оның құқықтарды жүзеге асырудағы және міндеттерді орындаудағы рөлі болып табылады.

Жасанды интеллект құқық қабілеттілігіне ие болуы және өз әрекеттері үшін жауапкершілікте болуы керек екені анық, әйтпесе біз жасанды интеллекттің технология (тұлға) ретіндегі барлық әлеуетін толық пайдалана алмаймыз, өйткені мұндай құқықтық қатынастарға қатысушының әрекеттері заңды маңызды деп танылмайды, ол сауда, көлік қатынастары, медицина, білім беру, қызмет көрсету саласы (оның ішінде мемлекеттік), мемлекеттік басқару, сот төрелігін жүзеге асыру, коммуникациялар, түрлі операторлық қызмет болсын. Өзінің мақсатына және тіркелуіне сәйкес жасанды интеллект әртүрлі құқық субъектілігіне ие болуы (немесе ие болмауы) мүмкін: құқықтық қатынастардың объектісі болуы, агент – белгілі бір функциялар шеңберінде тар мамандандырылған құқық қабілеттілігі бар субъект болуы, азаматтық қатынастарға толыққанды субъект ретінде қатысуы мүмкін. Бірақ бұл құқық қабілеттілігі ерекше, роботтың өзін-өзі тану деңгейі, автономдылығы, нейрондық желілер мен құзыреттердің күрделілігі сияқты белгілі бір қасиеттер жиынтығының болуымен шартталған.

Жасанды интеллектінің (ЖИ) құқықтық мәртебесін реттеу қажеттілігі

Жасанды интеллектінің (ЖИ) нысандарын құқық субъектілігі, мемлекеттік тіркеу арқылы сертификатталған құзыреттері бойынша жіктеу қажет. Мысалы, судья-юнит, судья көмекшісі белгілі бір құзыреттер шеңберіне ие болуы керек, соған сәйкес олардың әрекеттері (әрекетсіздігі) үшін жауапкершілік шегі анықталады. Тиісінше, ЖИ-дің әртүрлі түрлерінің құқықтық мәртебесі, соның ішінде шектеулі цифрлық құқық қабілеттілігінің жаңа ерекше құқықтық мәртебесі анықталуы тиіс. ЖИ-дің құқық субъектілігін оның құқықты жүзеге асыруымен, құқық қағидаттарымен, құқықтық мазмұнымен байланысты қарастыру қажет. ЖИ түрлері үшін оған мемлекеттік тіркеу кезінде берілген құқықтық мәртебеге негізделген белгілі бір жауапкершілік механизмін құру талап етіледі.

Егер ЖИ мемлекеттік органдардың немесе жауапты тұлғаның функцияларын

орындаса, онда оның әрекеттері (әрекетсіздігі) үшін жауапкершілік мемлекетке, мемлекет субъектісіне немесе муниципалдық құрылымға жүктелуі тиіс. Егер ЖИ жеке тұлғаның мүддесі үшін әрекет етсе, ЖИ әрекеттері үшін бенефициар жауапты деп танылуы керек. Кейбір жағдайларда ЖИ-дің өз әрекеттері үшін дербес жауапкершілігін тану қажеттілігі де жоққа шығарылмайды. Осылайша, ЖИ тасымалдаушыларына қатысты құқықты жүзеге асыру сипаты өзгереді – субъективті ерік білдіру жойылып, жүзеге асыру объективті, бейтарап болады. ЖИ құқықтарды жүзеге асырған кезде құқықты түсіндіру қажеттілігі жойылады. ЖИ бағдарламалық қамтамасыз етуінде құқықтарды жүзеге асыру және міндеттерді орындау қағидаттарының тексерілген жүйесі болуы керек. Сонда ЖИ белгілі бір өкілеттіктер көлеміне сертификатталып, нақты құзыреттерге бағытталып, ерекше деликт қабілеттілігімен «Азаматтық құқық» пәні бойынша дәріс өткеруге ендіру актісіне ие болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Президент Республики Казахстан Касым-Жомарт Токаев подписал Указ «О провозглашении 2026 года Годом цифровизации и искусственного интеллекта». <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-kazakstan-halkyna-zholdauy-zhasandy-intellekt-daurindegi-kazakstan-ozekti-maseleler-zhane-ony-tubegeyli-cifrllyk-ozgerister-arkyly-sheshu-881957>.

2. Назарбаев: Искусственный интеллект увеличит мировую экономику на 16 триллионов долларов к 2030 году. <https://mail.kz/kz/news/economic/nazarbaev-zhylga-karai-zhasandy-intellekt-elemdik-ekonomikany-trln-dollar-ga-arttyrady>

3. Prezident Respubliki Kazakhstan Kasym-Zhomart Tokayev podpisal U3. Постановление Правительства Республики Казахстан № 592 от 24 июля 2024 года об утверждении Концепции развития искусственного интеллекта на 2024-2029 годы. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2400000592>

4. Морхат П.М. Правосубъектность искусственного интеллекта в сфере права интеллектуальной собственности: гражданско-правовые проблемы : дис. ... д-ра юрид. наук. М., 2018. 257 с.

5. Морхат П.М. Юнит искусственного интеллекта как электронное лицо // Вестник Московского государственного областного университета. Сер. Юриспруденция. 2018. № 2. С. 62-63.

6. Понкин И.В. Искусственный интеллект с точки зрения права // Вестник РУДН. Сер. Юридические науки. 2018. Т. 22, № 1. С. 91-109.

7. Ужов Ф.В. Искусственный интеллект как субъект права // Пробелы в российском законодательстве. 2017. № 3. С. 357-360.

8. Спицин И.Н., Тарасов И.Н. использование искусственного интеллекта при отправлении правосудия: теоретические аспекты правовой регламентации (постановка проблемы) // Актуальные вопросы российского права. 2020. Т. 15, № 8. С. 96-107.

9. Архипов В.В., Наумов В.Б. О некоторых вопросах теоретических оснований развития законодательства о робототехнике: аспекты воли и правосубъектности // Закон. 2017. № 5. С. 157-170.

10. Ирискина Е.Н., Беляков К.О. Правовые аспекты гражданско-правовой ответственности за причинение вреда действиями робота как квазисубъекта гражданско-правовых отношений // Гуманитарная информатика. 2016. Вып. 10. С. 63-72.

11. Толковый словарь русского языка / С.Ю. Ожегов, Н.Ю. Шведова. Москва. Азъ, 1994. URL: <http://slovar-ozhegova.biz/chto-oznachaet-slovo-antropologiya>

12. Дурнева П.Н. Искусственный интеллект: анализ с точки зрения классической теории правосубъектности // Гражданское право. 2019. № 5. С. 30-33.

13. Чеговадзе Л.А. Структура и состояние гражданского правоотношения. М. : Статут, 2004. 539 с.

14. Рыженков А.Я. Действие своей волей и в своем интересе как принцип гражданского законодательства // Юрист. 2014. № 16. С. 16-21.
15. Архипов В.В., Наумов В.Б. Искусственный интеллект и автономные устройства в контексте права: о разработке первого в России закона о робототехнике // Труды СПИИРАН. 2017. Вып. 55. С. 46-62.
16. Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права. Петроград : Право, 1917. 349 с.
17. Афанасьев С.Ф. К вопросу о законодательном регулировании искусственного интеллекта// Российская юстиция. 2020. № 7. С. 46-49.
18. О внесении изменений в Гражданский кодекс Российской Федерации в части совершенствования правового регулирования отношений в области робототехники. URL: <https://www.dentons.com/ru/insights/alerts/2017/january/27/dentons-develops-first-robotics-draft-law-in-russia>
19. Резолюция Европейского парламента от 16.02.2017 года с рекомендациями Комиссии по правилам гражданского права в области робототехники (2015/2103(INL)). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2017-0051_EN.html
20. Ручкина Г.Ф. Искусственный интеллект, роботы и объекты робототехники: к вопросу о теории правового регулирования в Российской Федерации // Банковское право. 2020. № 1. С. 7-18.
21. Антонов А.А. Искусственный интеллект как источник повышенной опасности // Юрист. 2020. № 7. С. 69-74.
22. Технологии искусственного интеллекта и машинного обучения. URL: <https://hsbi.hse.ru/artides/tekhnologii-iskusstvennogo-intellekta-i-mashinnogo-obucheniya/#:~:text=Вид^I%20и%20технологии%20искусственного%20интеллекта.,и%20решающие%20только%20определенные%20задачи>

References liste:

1. Prezident Respubliki Kazakhstan Kasym-Zhomart Tokayev podpisal Ukaz «O provozglashenii 2026 goda Godom tsifrovizatsii i iskusstvennogo intellekta». <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-kazakstan-halkyna-zholdauy-zhasandy-intellekt-daurindegi-kazakstan-ozekti-maseleler-zhane-ony-tubegeyli-cifrlk-ozgerister-arkyly-sheshu-881957>.
2. Nazarbayev: Iskusstvennyy intellekt uvelichit mirovuyu ekonomiku na 16 trillionov dollarov k 2030 godu. <https://mail.kz/kz/news/economic/nazarbaev-zhylga-karai-zhasandy-intellekt-elemdik-ekonomikany-trln-dollarga-arttyrady>.
3. Prezident Respubliki Kazakhstan Kasym-Zhomart Tokayev podpisal U3. Постановление Правительства Республики Казахстан № 592 от 24 июля 2024 года об утверждении Концепции развития искусственного интеллекта на 2024-2029 годы. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2400000592>
4. Morkhat P.M. Pravosub'yektnost' iskusstvennogo intellekta v sfere prava intellektual'noy sobstvennosti: grazhdansko-pravovyye problemy : dis. ... d-ra jurid. nauk. M., 2018. 257 s.
5. Morkhat P.M. Yunit iskusstvennogo intellekta kak elektronnoye litso // Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo oblastnogo universiteta. Ser. Yurisprudentsiya. 2018. № 2. S. 62-63.
6. Ponkin I.V. Iskusstvennyy intellekt s tochki zreniya prava // Vestnik RUDN. Ser. Yuridicheskiye nauki. 2018. T. 22, № 1. S.91-109.
7. Uzhov F.V. Iskusstvennyy intellekt kak sub'yekt prava // Probely v rossiyskom zakonodatel'stve. 2017. № 3. S.357-360.
8. Spitsin I.N., Tarasov I.N. ispol'zovaniye iskusstvennogo intellekta pri otpravlenii pravosudiya: teoreticheskiye aspekty pravovoy reglamentatsii (postanovka problemy) //

Aktual'nyye voprosy rossiyskogo prava. 2020. T. 15, № 8. S.96-107.

9. Arkhipov V.V., Naumov V.B. O nekotorykh voprosakh teoreticheskikh osnovaniy razvitiya zakonodatel'stva o robototekhnike: aspekty voli i pravosub'yektnosti // Zakon. 2017. № 5. S.157-170. 10. Iriskina Ye.N., Belyakov K.O. Pravovyye aspekty grazhdansko-pravovoy otvetstvennosti za prichineniye vreda deystviyami robota kak kvazisub'yekta grazhdansko-pravovykh otnosheniy // Gumanitarnaya informatika. 2016. Vyp. 10. S.63-72.

11. Tolkovyy slovar' russkogo yazyka / S.YU. Ozhegov, N.YU. Shvedova. Moskva. Az., 1994. URL: <http://slovar-ozhegova.biz/что-означаet-слово-антропология>

12. Durneva P.N. Iskusstvennyy intellekt: analiz s tochki zreniya klassicheskoy teorii pravosub'yektnosti // Grazhdanskoye pravo. 2019. № 5. S.30-33.

13. Chegovadze L.A. Struktura i sostoyaniye grazhdanskogo pravootnosheniya. M. : Statut, 2004. 539 s. 14. Ryzhenkov A.YA. Deystviye svoey voley i v svoym interese kak printsip grazhdanskogo zakonodatel'stva // Yurist. 2014. № 16. S.16-21.

15. Arkhipov V.V., Naumov V.B. Iskusstvennyy intellekt i avtonomnyye ustroystva v kontekste prava: o razrabotke pervogo v Rossii zakona o robototekhnike // Trudy SPIIRAN. 2017. Vyp. 55. S.46-62.

16. Pokrovskiy I.A. Osnovnyye problemy grazhdanskogo prava. Petrograd: Pravo, 1917. 349 s

17. Afanas'yev S.F. K voprosu o zakonodatel'nom regulirovanii iskusstvennogo intellekta// Rossiyskaya yustitsiya. 2020. № 7. S.46-49.

18. O vnesenii izmeneniy v Grazhdanskiy kodeks Rossiyskoy Federatsii v chasti sovershenstvovaniya pravovogo regulirovaniya otnosheniy v oblasti robototekhniki. URL: <https://www.dentons.com/ru/insights/alerts/2017/january/27/dentons-develops-first-robotics-draft-law-in-russia>

19. Rezolyutsiya Yevropeyskogo parlamenta ot 16.02.2017 goda s rekomendatsiyami Komissii po pravilam grazhdanskogo prava v oblasti robototekhniki (2015/2103(INL)). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2017-0051_EN.html

20. Ruchkina G.F. Iskusstvennyy intellekt, roboty i ob'yekty robototekhniki: k voprosu o teorii pravovogo regulirovaniya v Rossiyskoy Federatsii // Bankovskoye pravo. 2020. №1. S.7-18.

21. Antonov A.A. Iskusstvennyy intellekt kak istochnik povyshennoy opasnosti // Yurist. 2020. № 7. S.69-74

22. Tekhnologii iskusstvennogo intellekta i mashinnogo obucheniya. URL: <https://hsbi.hse.ru/artides/tekhnologii-iskusstvennogo-inteUekta-i-mashinnogo-obucheniya/#:~:text=Vid^I%>.

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы) Есенналиев Асқат Ералыұлы - заң ғылымдарының кандидаты, академик. М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерттеу университеті. «Азаматтық құқық және азаматтық іс жүргізу» кафедрасының доценті. тел.: 8-701-553-95-73 Askat_01.31@mail.ru

ҒТАХР: 10.23.31

<https://orcid.org/0009-0006-7639-2014>

<https://orcid.org/0009-0000-6198-5307>

<https://orcid.org/0000-0001-7381-7108>

Жумабекова М.М.* , Альшуразова А.А, Салыбек Н.М.

құқық магистр, оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан
құқық магистрі, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан
құқық магистрі, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан

КӘСІПКЕРЛІК ҚҰҚЫҚТАҒЫ ҚЫЗМЕТ ҰҒЫМЫ

*Автор- корреспондент: m_mukhidinovna@mail.ru

Түйін: зерттеуде кәсіпкерлік адам қызметі салаларының бірі болып табылады, ал кәсіпкерлік қызмет - бұл кәсіпкерлікті ұйымдастыру және іс жүзіне асыру бойынша орындалатын әрекеттер жиынтығы. Кәсіпкерліктің өркендеуінің алғышарты болып тауар-ақша қатынастары, ел және аймақ экономикасының орнықты дамуының экономикалық заңдылықтарын жанама түрге айналдыратын объективті экономикалық заңдар саналады. Кәсіпкерлік қызмет - бұл шаруашылық қызметтің кәсіпкерлік қызмет субъектісінің пайда (табыс) табуға бағытталған өз бетінше жүргізетін бастамашылық қызметі болып табылатын түрі. Өз кезегінде, шаруашылық қызмет - ол тауарлар өндіру, жұмыстар орындау, қызметтер көрсету бойынша мемлекеттік билік және басқару органдары, сонымен қатар шаруашылық жүргізуші субъектілер тағайындаған ережелерге сай жүзеге асырылатын экономикалық қызмет түрлерінің бірі. Экономикалық қызмет - бұл өндірісті, сауда-саттықты, көлік, қызметтер, тұрмыстық қызмет көрсету және т.б. ұйымдастыруға бағытталған экономика саласындағы кез келген қызмет. Экономикалық қызмет өндірісті, бөлуді, айырбастауды және тұтынуды қосқандағы материалдық және рухани игіліктер үдерісінен көрініс табады.

Кілт сөздер: дербестік, нарықтық, тәуекел, акционерлік қоғам, дәлелдеу, принцип

МРНТИ: 10.23.31

<https://orcid.org/0009-0006-7639-2014>

<https://orcid.org/0009-0000-6198-5307>

<https://orcid.org/0000-0001-7381-7108>

Жумабекова М.М.* , Альшуразова А.А, Салыбек Н.М.

магистр права, преподаватель, ЮКИУ им М.Ауезова. Шымкент, Қазақстан
магистр права, старший преподаватель, ЮКИУ им М.Ауезова. Шымкент, Қазақстан
магистр права, старший преподаватель, ЮКИУ им М.Ауезова. Шымкент, Қазақстан

ПОНЯТИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОМ ПРАВЕ

*Автор- корреспондент: m_mukhidinovna@mail.ru

Аннотация: В статье Предпринимательство является одной из сфер деятельности человека, а предпринимательская деятельность - это совокупность выполняемых действий по организации и реализации предпринимательства. Предпосылками развития предпринимательства являются товарно-денежные отношения, объективные экономические законы, косвенно превращающие экономические закономерности устойчивого развития экономики страны и региона. Предпринимательская деятельность - это вид хозяйственной деятельности, являющийся самостоятельной инициативной деятельностью субъекта предпринимательской деятельности, направленной на получение прибыли (дохода). В свою очередь, хозяйственная деятельность - это один из видов экономической деятельности, осуществляемый в соответствии с правилами, установленными органами государственной власти и управления, а также хозяйствующими субъектами по производству товаров, выполнению работ, оказанию услуг. Экономическая

деятельность - это любая деятельность в сфере экономики, направленная на организацию производства, торговли, транспорта, услуг, бытового обслуживания и т.д. Экономическая деятельность отражается в процессе материальных и духовных благ, включая производство, распределение, обмен и потребление.

Ключевые слова: самостоятельность, рыночная, риск, акционерное общество, аргументация, принцип

IRSTI: 10.23.31

<https://orcid.org/0009-0006-7639-2014>

<https://orcid.org/0009-0000-6198-5307>

<https://orcid.org/0000-0001-7381-7108>

Zhumabekova M.M.*, Alshurazova A.A., Salybek N.M.

master of Law, Lecturer, M. Auezov SCRU. Shymkent, Kazakhstan

master of Law, Senior Lecturer, M. Auezov SCRU. Shymkent, Kazakhstan

master of Law, Senior Lecturer, M. Auezov SCRU. Shymkent, Kazakhstan

THE CONCEPT OF BUSINESS LAW

***Corresponding author:** m_mukhidinovna@mail.ru

Abstract: In the article Entrepreneurship is one of the areas of human activity, and entrepreneurial activity is a set of actions performed to organize and implement entrepreneurship. Prerequisites for the development of entrepreneurship are commodity-money relations, objective economic laws, indirectly turning the economic laws of sustainable development of the economy of the country and the region. Entrepreneurial activity is a type of economic activity, which is an independent initiative activity of the subject of entrepreneurial activity aimed at making a profit (income). In turn, economic activity is one of the types of economic activity carried out in accordance with the rules established by state authorities and management, as well as economic entities for the production of goods, performance of work, and the provision of services. Economic activity is any activity in the field of economics aimed at organizing production, trade, transport, services, consumer services, etc. Economic activity is reflected in the process of material and spiritual goods, including production, distribution, exchange and consumption.

Keywords: independence, market, risk, joint stock company, argumentation, principle

Кіріспе

Қазақстан Республикасы заңдарында «кәсіпкерлік қызмет» терминінің орнына «кәсіпкерлік» деген термин енгізілген (соған сәйкес мемлекеттік және жеке кәсіпкерлік деп ажыратылады). Сөйтіп, «мекеме кәсіпкерлік» деп жеке кәсіпкерлік субъектілерінің табыс табуға бағытталған, жеке кәсіпкерлік субъектілерінің өздерінің меншігіне негізделген және олардың тәуекелдері мен мүліктік жауапкершілігі үшін жеке кәсіпкерлік субъектілері атынан жүзеге асырылатын бастамашылық қызметін айтамыз («Жеке кәсіпкерлік туралы» ҚР Заңы 1-бабының 5-тармағы). Сондықтан заң шығарушы жеке кәсіпкерліктің белгілері ретінде мыналарды атайды: 1) бастамашылық; 2) табыс табу; 3) меншіктің болуы; 4) кәсіпкердің тәуекелі; 5) кәсіпкердің дербес мүліктік жауапкершілігі.

Сол себепті кәсіпкерлік қызметтің заңдық белгілері қатарына төмендегілерді жатқызу керек: 1) кәсіпкерлік қызметтің бастамашылығы және дербестігі; 2) меншіктің болуы; 3) тәуекел сипаты; 4) пайда (табыс) алуға деген мүдделілік.

Кәсіпкер кез келген заңға қайшы келмейтін келісім талаптарын өз қалауы бойынша айқындап алуға, өзінің құқылары мен міндеттерінің ауқымын белгілеуге құқылы. Оған қоса, кәсіпкердің бастамашылығы мен дербестігі оның жекелей тәуекелінде және ҚР Азаматтық кодексіне сәйкес жоғары деп танылатын жеке мүліктік жауапкершілігінде көрініс табады. Кәсіпкерді жауапкершіліктен босататын жалғыз негіз жеңе алмайтын

төтенше күш (форс-мажор) жағдайлары болып табылады. Ақыр соңында, кәсіпкердің қызметі заңмен (бірақ мемлекеттің дара құзырына жатқызылған мәселелер (конституциялық құрылыс негіздерін, басқа адамдардың адамгершілігін, денсаулығын, құқықтарын және заңды мүдделерін қорғау, елдің қорғанысын және мемлекеттік қауіпсіздігін қамтамасыз ету бойынша ғана) шектелуі мүмкін деп көрсетіледі. [9,6-11].

Теориялық бөлім

Материалдармен әдістер

Кәсіпкерлік қызметтің бастамашылығы мен дербестігі: кәсіпкердің жұмыс бағыттары мен әдістерін таңдау еркіндігі, шешімдерді тәуелсіз қабылдауы, әлдекімдердің жеке істерге жазықсыз араласуына жат бермеуі, құқықтарын кедергісіз жүзеге асыруы, олардың сақталуын, сот арқылы қорғалуын қамтамасыз етуі дегенді білдіреді. Кәсіпкерлік адам қызметі салаларының бірі болып табылады, ал кәсіпкерлік қызмет - бұл кәсіпкерлікті ұйымдастыру және іс жүзіне асыру бойынша орындалатын әрекеттер жиынтығы. Кәсіпкерліктің өркендеуінің алғышарты болып тауар-ақша қатынастары, ел және аймақ экономикасының орнықты дамуының экономикалық заңдылықтарын жанама түрге айналдыратын объективті экономикалық заңдар саналады.

Кәсіпкерлік қызмет - бұл шаруашылық қызметтің кәсіпкерлік қызмет субъектісінің пайда (табыс) табуға бағытталған өз бетінше жүргізетін бастамашылық қызметі болып табылатын түрі. Өз кезегінде, шаруашылық қызмет - ол тауарлар өндіру, жұмыстар орындау, қызметтер көрсету бойынша мемлекеттік билік және басқару органдары, сонымен қатар шаруашылық жүргізуші субъектілер тағайындаған ережелерге сай жүзеге асырылатын экономикалық қызмет түрлерінің бірі. Экономикалық қызмет - бұл өндірісті, сауда-сағтықты, көлік, қызметтер, тұрмыстық қызмет көрсету және т.б. ұйымдастыруға бағытталған экономика саласындағы кез келген қызмет. Экономикалық қызмет өндірісті, бөлуді, айырбастауды және тұтынуды қосқандағы материалдық және рухани игіліктер үдерісінен көрініс табады. [4].

Меншіктің болуы кәсіпкердің өз қызметін жүзеге асыруының негізі болып табылады. ҚР Конституциясының 26-бабының 4-тармағына сәйкес, кез келген адам өзінің мүлкін кез келген заңды кәсіпкерлік қызмет үшін пайдалануға құқылы. Сонымен бірге белгілі бір мүлікті иелену кәсіпкерлік қызметпен айналысуға мүмкіндік береді, яғни кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыруға қажетті шарт болып табылады. ҚР Азаматтық кодексі айқын бекіткендей, меншік құқымен шаруашылық жүргізу немесе тікелей басқару үшін оқшау мүлкі бар ұйым заңды тұлға деп танылады (33-баптың 1-тармағы), сондықтан оқшау мүліктің болмауы қандай да бір ұйымның заңды тұлға, тиісінше кәсіпкерлік қызмет субъектісі деп танылмауына себеп болады. [4].

Кәсіпкерлік қызметтің тәуекелдік сипаты нарықтық қатынастардың өзіндік ерекшеліктеріне негізделген. Кәсіпкерлік қызметтің тәуекелдігіне контрагенттің келісім-шарт міндеттерін орындамауы немесе қанағаттанғысыз дәрежеде орындауы сияқты, кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыру үшін пайдаланылатын мүлікті құрту немесе бүлдіру де, кәсіпкерлік қызметтен мүмкіндігінше пайда, табыс ала алмау да жатады. Сол себепті кәсіпкерлік қызметті іс жүзіне асыру бойынша барлық жауапкершілік кәсіпкерге жүктеледі. Тәуекелдік ұғымы мүмкін болатын шығын түсінігіне байланысты, оның үстіне кәсіпкерлік қызметте мұндай шығындардың туу табиғатының ешқандай маңызы жоқ, яғни бұл шығындар кездейсоқ абайсызда пайда болды ма, біреудің жауапкершіліксіздігінен немесе қасақана әрекетінен туды ма, оның бәрі есепке алынбайды. Келтірілген шығындардың орнын белгіленген тәртіппен толтыру мүмкіндігі тұрғысынан ғана бұл маңызды бола алады.

Кәсіпкерлік қызметтің маңызды белгісі пайда, табыс табу, өзара тиімді нәтижелерге қол жеткізу болып табылады. Пайда ақша қаражаттары түрінде де, басқадай

материалдық және материалдық емес құндылықтар түрінде де болуы мүмкін. Бұл салынған капитал пайыздары, кәсіпкерлік қызметті жүзеге асырудан түскен үлес немесе тұтас пайда болуы да мүмкін. Табыс табу кез келген түрдегі еңбекке қатысуға, оның ішінде өз капиталын да қатыстыруға байланысты болады. Бұл табыстарды пайдалану көлемін және мүмкіндіктерін ешкім де, ештеңе де шектей алмайды, кәсіпкер кәсіпкерлік қызметтен тапқан пайдасының салықтар және басқа да бюджетке төленетін міндетті төлемдерден қалған бөлігін өз бетінше пайдалануға құқылы. [8].

Нәтижелер мен талқылау

Айтарлықтай маңызға ие (бірақ қолданыстағы заңдарда бекітілмеген) тағы бір белгісі ретінде кәсіпкерлік қызметті жүзеге асырудың жүйелілігін атауға болады. Кәсіпкерлік қызметтің жүйелілігі аталған қызмет біржолғы сипатта емес және ұзақ мерзім немесе тіпті шектеусіз уақыт ішінде іске асырыла алады дегенді білдіреді. Ондай кезде кәсіпкерлік қызметтің мазмұнын құрайтын іс жүзіндегі нақты әрекеттер пайда табуға және мүлікті пайдалану, тауарлар сату, жұмыстар орындау немесе қызметтер көрсету болып табылатын түпкілікті кәсіпкерлік нәтижелерге жетуге бағытталуға тиіс.

Ақыр соңында кәсіпкерлік қызметтің белгісі деп оның жария (қарастырылған) сипатын, яғни кәсіпкерлік қызмет субъектісінің мемлекеттік органдарда кәсіпкердің: заңды тұлға немесе заңды тұлға құрмай азамат-кәсіпкер, жеке кәсіпкер ретінде тіркелуі нәтижесінде иеленетін ресми мәртебесі болуын айтуға болады. Кәсіпкерлік қызметті мемлекеттік тіркеусіз де атқаруға болғанмен, алайда аталған тұлғалар солай-ақ кәсіпкер бола алмайды, керісінше, заңсыз кәсіпкерлік, яғни тіркеусіз немесе арнайы рұқсатсыз (лицензиясыз) жүзеге асырылған кәсіпкерлік үшін, мұндай рұқсат (лицензия) алу міндетті болып саналатын немесе лицензиялау шарттары бұзылған жағдайда немесе қызметтің тыйым салынған түрлерімен айналысу, егер бұл әрекеттер азаматқа, ұйымға немесе мемлекетке ірі залал келтірсе немесе ірі көлемде табыс табуға немесе акцизді тауарларды елеулі көлемде өндіру, сақтау немесе сатуға байланысты болса, заңсыз әрекет ретінде жауапқа тартылуы мүмкін. (ҚР ҚК-нің 190-бабы).

Жеке және мемлекеттік кәсіпкерлік Қазақстан Республикасындағы кәсіпкерліктің негізгі формалары болып табылады. ҚР Азамат кодексі меншік түріне қарай жеке және мемлекеттік кәсіпкерлік аражігін ажыратып көрсетеді - жеке кәсіпкерлік жеке меншікке мемлекеттік меншік мемлекеттік кәсіпорынды шаруашылықпен басқару құқына негізделген (ҚР АҚ 10-бабының 1-тармағы). Мемлекеттік кәсіпкерлік деп мемлекеттің өзінің кәсіпкерлік қызметін емес, шаруашылық жүргізу құқы бар мемлекеттік кәсіпорындар іске асыратын кәсіпкерлікті түсіну керек. Мемлекет кәсіпкерлік қызмет субъектісі бола алады және екі қасиетте: кәсіпкерлік қатынаста реттеуші (сатылас қатынастар) және кәсіпкерлік қатынастардың қатысушысы (деңгейлес қатынастар) ретінде әрекет етуі мүмкін. Соңғы жағдайда дәл сол мемлекеттік кәсіпкерлік туралы сөз болып отыр. Демек, мемлекеттік кәсіпкерліктің негізгі ұйымдық-құқықтық форм мемлекеттік кәсіпорын болып табылады.

Сонымен бірге шаруашылық жүргізу құқы бар кәсіпорындар ғана құра алатын еншілес кәсіпорындар да кәсіпкерлік қатынастар, қатысушысы бола алады (1995 жылғы маусымның 19-ындағы № 2335 «Мемлекеттік кәсіпорын туралы» ҚР Заңының 46-бабы).

Ақырында, мемлекеттік меншік түріне байланысты мемлекеттік кәсіпорындарды төмендегідей түрлерге бөлуге болады: 1) республикалық мемлекеттік кәсіпорындар (яғни республика меншігін кәсіпорындар); 2) коммуналдық мемлекеттік кәсіпорындар (коммуналдық меншіктегі кәсіпорындар) («Мемлекеттік кәсіпорындар туралы» Заңның 1-бабы, 2-тармағы).

Сонымен қатар мемлекеттік кәсіпкерліктің ерекше ұйымдық-құқықтық формалары

болып ұлттық компаниялар және ұлттық холдингтер әрекет етеді. ҚР Үкіметінің шешімімен құрылған, акцияларының бақылау пакеті мемлекетке немесе ұлттық холдингке тиесілі және заңмен көзделген жағдайларды есепке алмағанда (2003 ж. мамырдың 13-інде шыққан № 415-II «Акционерлік қоғамдар туралы» ҚР Заңының 34-бабы), ұлттық экономиканың құрамдас бөліктерін құрайтын стратегиялық маңызды салаларда қызмет ететін акционерлік қоғамдар ұлттық компания болып саналады. Құрылтайшысы және жалғыз акционері ҚР Үкіметі болып саналатын, ұлттық компаниялар мен басқадай акционерлік қоғамдардың меншік құқымен иеленген акциялар пакеттерін тиімді басқару үшін құрылған акционерлік қоғам ұлттық холдинг болып табылады.

Кәсіпкерлік қатынастардың қатысушылары қатарына ұлттық басқарушы компанияларды және ұлттық даму институттарын жатқызу керек. Ұлттық басқарушы компания болып құрылтайшысы және жалғыз акционері ҚР Үкіметі болып табылатын, негізгі мақсаты ұлттық даму институттары және басқа да заңды тұлғалардың меншік құқымен иеленген акциялар пакеттерін (қатысу үлестерін) тиімді басқару болатын акционерлік қоғам саналады. Ұлттық даму институттары - бұлар қызметінің негізгі мақсаты индустриялық-инновациялық даму және кәсіпкерлік саласында жобаларды жүзеге асыру болып табылатын акционерлік қоғамдардың ұйымдық-құқықтық формасында ҚР Үкіметінің шешімімен құрылған қаржылық, консалтингтік, инновациялық, сервистік ұйымдар.

Кәсіпкерлік қызметті тек коммерциялық заңды тұлғалар ғана емес, сонымен қатар коммерциялық емес ұйымдар (мемлекеттік мекемелер) да жүзеге асыра алатынын атап өткен жөн.

Жеке кәсіпкерлікті екі негізгі түрге - заңды тұлғалардың жеке кәсіпкерлігі (мемлекеттік емес заңды тұлғалардың кәсіпкерлігі) және жеке тұлғалардың заңды тұлға құрмаған кәсіпкерлігі (жеке кәсіпкерлік) деп бөлуге болады.

Жеке кәсіпкерлік түрлеріне дара және бірлескен кәсіпкерлік жатады. Дара кәсіпкерлікпен меншік құқымен өзіне тән мүлік негізінде, сонымен бірге мүлікті пайдалануға және (немесе) билеуге басқадай құқы бар («Жеке кәсіпкерлік туралы» Заңның 7-бабы, 2-тармағы) бір жеке тұлға айналысады.

Бірлескен кәсіпкерлікпен оларға ортақ меншік құқымен берілген мүлік негізінде және мүлікті ортақ пайдалануға және (немесе) билеуге басқадай құқы бар («Жеке кәсіпкерлік туралы» Заңның 7-бабы, 2-тармағы) жеке тұлғалар тобы айналысады.

Бірлескен кәсіпкерлік формаларына мыналар жатады:

1)ерлі-зайыптылардың бірлескен ортақ меншігі негізінде жүзеге асырылатын ерлі-зайыптылар кәсіпкерлігі;

2)шаруа(фермерлік)қожалығының немесе жекешелендірілген тұрғын жай негізінде жүргізілетін отбасылық кәсіпкерлік;

3) жеке кәсіпкерлік ортақ үлес меншігі негізінде жүзеге асырылатын жай серіктестік.

Жеке кәсіпкерлікті үш түрге саралауға болады: 1) шағын кәсіпкерлік (шағын бизнес); 2) орташа кәсіпкерлік (орташа бизнес); 3) ірі кәсіпкерлік (ірі бизнес). Бұл - әлемнің барлық дамыған елдерінде қолданылатын жалпы танымал бөлу.

«Жеке кәсіпкерлік туралы» Заңның 6-бабы, 1-тармағына сәйкес, жеке кәсіпкерлік субъектісі болып табылатын заңды тұлға тек азаматтық заңмен кезделген ұйымдық-құқықтық формада құрыла алады, сол себепті коммерциялық ұйымдардың жеке кәсіпкерлігінің ұйымдық - құқықтық формалары шаруашылық серіктестік, акционерлік қоғам және өндірістік кооператив болуы мүмкін (ҚР АҚ 34-бабы, 2-тармағы). Коммерциялық емес ұйымдарды айтатын болсақ (мекеме, қоғамдық бірлестік, тұтыну кооперативі, қоғамдық қор, діни бірлестік түрінде және заң актілерімен көзделген

басқадай формада (ҚР АҚ 34-бабының 3-тармағы), онда олар кәсіпкерлік қызметпен өздерінің жарғылық мақсаттарына сәйкес қана айналыса алады.

Егер аталған ұғымдарды салыстыратын болсақ, онда төмендегіні айқындауға болады: кәсіпкерлік қызмет — кәсіпкерлік тәуекелге негізделген және жүйелі түрде пайда (табыс) табуға бағытталған шаруашылық қызмет. Шаруашылық қызмет — кәсіпкерлік қызметке қарағанда кеңірек ұғым, өйткені оны іс жүзіне асыру үшін кәсіпкердің ерекше мәртебесі болғаны талап етілмейді, онымен коммерциялық емес ұйымдар да айналыса алады (егер бұл олардың мақсат-мұраттарына сай келсе және заңға қайшы болмаса). Экономикалық қызмет — бұл өте терең ұғым, ол барлық тауар өндірісін қамтиды және адамның қажеттіліктерін өтеуге, оның өмір сүруін қамтамасыз етуге бағытталған. Экономикалық қызмет экономика саласында заң жолымен іс-әрекет жасауға қабілетті кез келген тұлға, заңды тұлға мәртебесі жоқ кейбір ұжымдық құрылымдар, көпшілік құрылымдар, сонымен қатар, тұтастай алғанда, қоғам мүшелері алынатын экономикалық табыс есебінен материалдық және рухани (материалдық емес) игіліктер жасау, жеке адамның әртүрлі мұқтаждықтарын қанағаттандыру мақсатында айналыса алатын жалпы пайдалы (әлеуметтік) қызмет түрі болып табылады. Талқылау нәтижесінде, кәсіпкерлік қызмет ұғымы елімізде кәсібін ашып қана қоймай оңтайлы жағдай жасап, күннен күнге мүмкіндіктер көбеюде. Бұған дәлел жылдың басындағы өзгеріс енгізілген кәсіпкерлік кодекс болып табылады. Бизнес жасап жүргендерді мемлекет тарапынан тексерулер азайтылды және арыздарын қарау уақыттары қысқартылды тағысын тағы. [7].

Жаңашылдыққа тоқталатын болсақ, халықты бизнеске тарту қағидалары, мемлекеттің арласуын шектеу, жалпы мемлекет пен жеке тұлғалық әріптестікті, отандық кәсіпкерлікті дамытуға жаңа серпін береді деп ойлаймын. ҚР 09.01.2026 № 256-VIII заңымен барлық мәтін бойынша "ақпараттандыру" деген сөздер цифрлық болып ауыстырылған, қазіргі таңда тағы бір жаңашылдық цифрландыру заманының тағы бір дәлелі.

Қорытынды

Кәсіпкерлік белсенділік экономикалық дамуға әсер ететін маңызды фактор болып табылады. Бұл үдеріс жаңа кәсіпорындарды құруды, инновациялық қызметті, жұмыс істеп тұрған кәсіпорындарды кеңейтуді және бизнес-үдерістерді жетілдіруді қамтиды. Бұл мақалада осы үдерістерді тиімді қамтамасыз ету арқылы экономикалық дамуға қол жеткізуге болатындығы қарастырылды. Мақалада кәсіпкерлік қызметтің экономикалық дамуға қалай ықпал ететіндігі, оның деңгейіне қандай факторлар әсер ететіні аталды. Мақаланың негізгі мақсаты: Қазақстан Республикасындағы кәсіпкерлік қызметтің деңгейі елдегі экономикалық даму деңгейіне барынша оң әсер ететіндігін көрсету. Кәсіпкерлікті экономикалық дамудың жеке факторы ретінде қарауға болатындығы қарастырылды. Зерттеу барысында авторлар деректерді талдау, салыстыру әдістерін пайдаланды. Кәсіпкерлік құқықтағы қызметтің экономикалық дамуға әсерін бағалау бойынша сөзге тиек етілді. Шаруашылық қызмет — кәсіпкерлік қызметке қарағанда кеңірек ұғым екені, өйткені оны іс жүзіне асыру үшін кәсіпкердің ерекше мәртебесі болуы міндеттелмейтіндігі, онымен коммерциялық емес ұйымдар да айналыса алатындығы айтылды. Мақаланың негізгі мақсатына сәйкес, Қазақстан Республикасының экономикалық даму деңгейіне тікелей Кәсіпкерлік құқықты, заң шеңберінде жүзеге асыра отырып, бірнеше факторлар арасындағы байланыстар көрсетілді.

Список литературы:

1. Конституция РК. Алматы, 30 декабрь 1995 г. (внесены изменения и дополнения в 1998 и 2007 гг.).

2. Гражданский кодекс РК (Общая часть). В 1994 г. 24 декабря.
3. Предпринимательский кодекс Республики Казахстан от 2015 г. 29 октября
<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000375/history>
4. Предпринимательское (хозяйственное) право Мороз С.П. Алматы Издательство «Бастау» 2009 г <https://neb.arsu.kz/view?rid=5119&fid=5104> С.36-42
5. Предпринимательское право Киздарбекова А.С., Асетова Г.Б. Издательство «Дәуір» г. Алматы 2011г. С.29-85 <https://neb.arsu.kz/view?rid=5103&fid=5088>
6. Кулагин М.И. Предпринимательство и право. опыт Запада. Москва, 2005 г..
7. Куратко Д.Ф. Кәсіпкерлік. Теория, процесс, практика ISBN 978-601-7943-13-4 2018. Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова. Электронный ресурс <https://library.arsu.kz/?p=2894>
8. К.Н.Оразбаева., Д.М.Турекулова., Л.К.Мухамбетова «Кәсіпкерлік қызметті басқару» Алматы 2021г ISBN 978-601-352-074-2 Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова. Электронный ресурс <https://neb.arsu.kz/view?rid=7366&fid=7349> С.25
9. Кәсіпкерлік құқық оқу құралы Алматы 2021г Жунисбаева А.Б., Копбасарова Г.К. <https://neb.arsu.kz/view?rid=10917&fid=10897> С.6-11

Referens liste:

1. Konstitutsiya RK. Almaty, 30 dekabrya 1995 g. (vneseny izmeneniya i dopolneniya v 1998 i 2007 gg.).
2. Grazhdanskiy kodeks RK (Obshchaya chast'). V 1994 g. 24 dekabrya.
3. Predprinimatel'skiy kodeks Respubliki Kazakhstan ot 2015 g. 29 oktyabrya <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000375/history>
4. Predprinimatel'skoye (khozyaystvennoye) pravo Moroz S.P. Almaty Izdatel'stvo «Bastau» 2009 g <https://neb.arsu.kz/view?rid=5119&fid=5104> S.36-42
5. Predprinimatel'skoye pravo Kizdarbekova A.S., Asetova G.B. Izdatel'stvo «Dәuір» g. Almaty 2011g. S.29-85 <https://neb.arsu.kz/view?rid=5103&fid=5088>
6. Kulagin M.I. Predprinimatel'stvo i pravo. opyt Zapada. Moskva, 2005 g.
7. Kwratko D.F. Kәsipkerlik. Teoriya, process, praktika ISBN 978-601-7943-13-4 2018. Aktyubinskiy regionalniy wniversitet imeni K.Jwbanova. Élektronniy reswrs <https://library.arsu.kz/?p=2894>
8. K.N.Orazbaeva., D.M.Twrekwlova., L.K.Mwxambetova «Kәsipkerlik qızmetti basqarw» Almatı 2021g ISBN 978-601-352-074-2 Aktyubinskiy regionalniy wniversitet imeni K.Jwbanova. Élektronniy reswrs <https://neb.arsu.kz/view?rid=7366&fid=7349> S.25
9. Kәsipkerlik quqıq oqw quralı Almatı 2021g Jwnisbaeva A.B., Kopbasarova G.K. <https://neb.arsu.kz/view?rid=10917&fid=10897> S.6-11

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы) Жумабекова Мольдир Мухидиновна – құқық магистрі, «Азаматтық құқық және азаматтық іс жүргізу» кафедрасының оқытушысы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан m_mukhidinovna@mail.ru

**ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМДАРЫ БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ НАУК
DIRECTION OF PEDAGOGICAL SCIENCES**

тақырыптық рубрикалар/тематические рубрики/ subject headings

**ПЕДАГОГИКА И МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ
ПЕДАГОГИКА И МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ
PSYCHOLOGY AND INCLUSIVE EDUCATION**

IRSTI: 13.00.02

<https://orcid.org/0009-0000-0525-0621>

Mirzakarimova M.M.*

doctor of Pedagogical Sciences (DSc), Associate Professor. Andijan SIFL. Andijan, Uzbekistan

**EDUCATIONAL CONCEPTS ABOUT ENTREPRENEURSHIP IN
THE RULES OF AMIR TEMUR**

***Corresponding author:** e-mail: maxliyo82uz@gmail.com

Abstract: This article highlights entrepreneurship and educational concepts related to entrepreneurship, as well as describes historical experience and features of updating the content of the education system in accordance with the requirements of the time and the development of entrepreneurship concepts. Based on the Decrees of Amir Temur, the article analyzes the essence of entrepreneurial activity, its role in the development of society and the requirements for the personality of an entrepreneur. The concept of entrepreneurship is comprehensively considered in the Decrees of Amir Temur, and the personal, professional and social qualities of the entrepreneur, his characteristics, behavior and role in society are widely covered. The importance of such qualities in entrepreneurship as determination, patience and perseverance, vigilance, caution, experience, insight, courtesy and the ability to compromise is emphasized. The article shows Amir Temur's experience in using the principles of entrepreneurship in public administration, organizing the army, developing the economy and regulating trade. The ways of applying the historical experience of entrepreneurship in the modern education system are scientifically substantiated.

Keywords: entrepreneurship, behavior, risk-taking, businessperson, event, experience, greed, negotiation, compromise, resilience at work, alliance.

FTAXP: 13.00.02

<https://orcid.org/0009-0000-0525-0621>

Мирзакаримова М.М.*

педагог.ғ.д. (DSc), доцент. ЭндіжанМШТТИ. Эндіжан, Өзбекстан

**ӘМІР ТЕМІРДІҢ ЕРЕЖЕЛЕРІНДЕГІ КӘСІПКЕРЛІК ТУРАЛЫ
БІЛІМ БЕРУ ТҰЖЫРЫМДАМАЛАРЫ**

***Автор-корреспондент:** e-mail: maxliyo82uz@gmail.com

Аннотация: Бұл мақалада кәсіпкерлік пен кәсіпкерліктің білім беру тұжырымдамалары атап өтіліп, білім беру жүйесінің сапасын уақыт талаптарына сәйкес жаңартудың және кәсіпкерлік тұжырымдамаларды дамытудың тарихи тәжірибелері мен ерекшеліктері сипатталған. Мақалада кәсіпкерлік қызметтің мәні, оның қоғам дамуындағы рөлі және Сохибқирон Әмір Темірдің жарғыларына сүйене отырып, кәсіпкерге қойылатын талаптар талданады. Әмір Темірдің жарғыларында кәсіпкерлік ұғымы жан-жақты қарастырылып, кәсіпкердің жеке, кәсіби және әлеуметтік қасиеттері, сипаттамалары, мінез-құлқы және қоғамдағы рөлі кеңінен қамтылған. Кәсіпкерліктегі табандылық, шыдамдылық, сергектік, сақтық, тәжірибе, көрегендік, сыпайылық

және ымыраға келу сияқты қасиеттердің маңыздылығы атап өтілген. Мақалада Әмір Темірдің мемлекеттік басқаруда, армияны ұйымдастыруда, экономикалық дамуда және сауданы реттеуде кәсіпкерлік қағидаттарын қолдану тәжірибесі көрсетілген. Қазіргі білім беру жүйесінде кәсіпкерліктің тарихи тәжірибелерін қолдану жолдары ғылыми негізделген.

Кілт сөздер: кәсіпкерлік, мінез-құлық, тәуекелге бару, бизнесмен, оқиға, тәжірибе, ашкөздік, келіссөздер жүргізу, ымыраға келу, жұмыстағы төзімділік, одақ.

MPHTI: 13.00.02

<https://orcid.org/0009-0000-0525-0621>

Мирзакаримова М.М.*

доктор педагог.н.(DSc), доцент. АндижанГИИЯ. Андижан, Узбекистан

ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ КОНЦЕПЦИИ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В ПРАВИЛАХ АМИРА ТЕМУРА

*Автор-корреспондент: e-mail: maxliyo82uz@gmail.com

Аннотация: В данной статье освещаются предпринимательство и воспитательные концепции, связанные с предпринимательством, а также описываются исторический опыт и особенности обновления содержания системы образования в соответствии с требованиями времени и развития концепций предпринимательства. В статье на основе Уложений Амира Темура анализируется сущность предпринимательской деятельности, её роль в развитии общества и требования, предъявляемые к личности предпринимателя. В Уложениях Амира Темура концепция предпринимательства рассматривается всесторонне, широко освещаются личностные, профессиональные и социальные качества предпринимателя, его характеристики, поведение и роль в обществе. Подчеркивается значение таких качеств в предпринимательстве, как решительность, терпение и настойчивость, бдительность, осторожность, опытность, проницательность, вежливость и умение идти на компромисс. В статье показан опыт Амира Темура по использованию принципов предпринимательства в государственном управлении, организации войска, развитию экономики и регулировании торговли. Научно обоснованы пути применения исторического опыта предпринимательства в современной системе образования.

Ключевые слова: предпринимательство, поведение, принятие риска, бизнесмен, событие, опыт, жадность, переговоры, компромисс, стрессоустойчивость на рабочем месте, альянс.

Introduction

The President of Uzbekistan, Sh.M. Mirziyoyev, announced a "good initiative to connect unemployed youth with entrepreneurs" based on the principle "Every entrepreneur is a supporter of youth." This principle "indicates the importance of understanding the essence of entrepreneurial relations by the population of Uzbekistan, especially young people. Therefore, the economic awareness and entrepreneurial culture of citizens will allow the economic development of society" [4; 17-18].

"Entrepreneurship encourages people to listen to the advice given from the heart in their relationships and place it in their hearts, to compare the benefits and harms of the work to be done, to compare the benefits and harms, and to choose whichever is more beneficial" [7; 22-23]. It also teaches you to speak wisely with brave intensity, to listen carefully to others, and to choose the right and most beneficial advice after considering the pros and cons.

The great Amir Temur once noted that what a hundred thousand cavalrymen could not do could be accomplished with one correct action.

President Sh.M.Mirziyoyev announced a "noble initiative to connect unemployed youth with entrepreneurs" based on the principle "Every entrepreneur is a supporter of youth". "This principle demonstrates the importance of understanding the essence of entrepreneurial relations by the population of Uzbekistan, especially youth. Therefore, citizens having economic

consciousness and entrepreneurial culture enables the economic development of society” [4; 17-18]. In the context of global economic transformations and rapid technological advancement, entrepreneurship has become a key driver of economic growth and social development. The Republic of Uzbekistan, recognizing the critical role of entrepreneurship in building a prosperous society, has placed special emphasis on developing entrepreneurial competencies among its youth. However, the formation of a truly entrepreneurial mindset requires not only modern business knowledge but also a deep understanding of historical wisdom and traditional values that have shaped successful leadership and enterprise throughout centuries. The study of historical sources, particularly the Decrees of Amir Temur, provides valuable insights into the timeless principles of entrepreneurship, strategic thinking, and effective governance. These historical teachings offer a unique perspective on entrepreneurial qualities that remain relevant in contemporary business environments, including decisiveness, risk management, negotiation skills, and ethical leadership.

Theoretical analysis

Materials and methods. In his book “Temur’s Regulations,” the great Amir Temur stated: “I have seen in my experience that one determined, enterprising, vigilant, brave, and courageous person is better than a thousand indifferent, indifferent people. Because one experienced person commands work for thousands of people” [1; 198-199]. This historical phrase still encourages people to become entrepreneurs and find their place as interested individuals in society.

“Zayniddin Abubakr Toybodi, one of Amir Temur’s pirs, emphasizes the importance of following four things in the affairs of the kingdom” [1; 109-110], namely:

- 1) council;
- 2) consultation and advice;
- 3) firm decision, enterprise, and vigilance;
- 4) caution.

Because a person who engages in entrepreneurship will not regret it in the end. The necessary measures are carried out with determination, patience, endurance, vigilance, caution and courage.

This research employs a qualitative historical analysis methodology, focusing on primary sources, particularly the "Tuzuklar" (Decrees) of Amir Temur, to extract and systematize entrepreneurial concepts and principles. The study utilizes content analysis to examine the historical text, identifying key themes related to entrepreneurship, leadership qualities, and governance strategies. Sohibqiron Amir Temur states in the book "Temur Tuzuklari": "In my experience, a firm-willed, enterprising, vigilant, battle-tested, brave, and courageous person is better than a thousand indecisive and careless people. Because an experienced person can command thousands of people" [1; 198-199]. This historical statement continues to inspire people to become entrepreneurs and find their place as beneficial individuals for society. “The research methodology includes comparative analysis between historical entrepreneurial wisdom and contemporary business practices, systematic categorization of entrepreneurial qualities mentioned in the Decrees, and examination of practical applications in governance, military organization, and economic development. One of Amir Temur's mentors, Zayniddin Abubakr Toybodi, emphasizes the importance of adhering to four principles in state affairs” [1; 109-110]:

- 1) consultation (kengash);
- 2) deliberation and advice (mashvaratu maslahat);
- 3) firm decision, entrepreneurship and vigilance;

4) caution. These principles form the theoretical framework for analyzing entrepreneurial competencies. The study demonstrates that entrepreneurial activity requires determination, patience, perseverance, vigilance, caution, and courage for successful implementation.

Table 1 interprets the qualities of an entrepreneur in the Amir Temur decrees based on personal, professional and social qualities.

Table – 1. Qualities of an entrepreneur in the decrees of Amir Temur

Personal qualities	Professional skills	Social qualities
Determination	Experience	Honesty
Patience	Business sense	Politeness
Vigilance	Insight	Compromise
Enthusiasm	Knowledge	Solidarity
Prudence	Foresight	Peacefulness

“The analysis reveals that nine-tenths of Amir Temur's state affairs were accomplished through consultation, planning, and council. According to scholars, a properly applied strategy can open the gates of any country that a large army's sword failed to conquer. Defeating the enemy army is not determined by the size of the troops or the smallness leading to defeat, but rather by the correctly applied strategy” [3; 71-72]. The theoretical framework extracted from Amir Temur's Decrees identifies three primary categories of entrepreneurial qualities: personal qualities (determination, patience and perseverance, vigilance, courage, caution), professional competencies (experience, enterprise, insight, knowledge, foresight), and social attributes (honesty, courtesy, ability to compromise, solidarity, peacefulness). These categories, systematized in Table 1, represent a comprehensive model of entrepreneurial competence that integrates individual character traits with practical skills and social responsibilities. Amir Temur achieved victories on numerous battlefields using entrepreneurship and caution. Although the outcome of matters may be uncertain, knowing the opinions of intelligent and vigilant people is also characteristic of entrepreneurs. Entrepreneurial individuals, in Amir Temur's words, discuss the good and bad aspects of matters, their benefits and harms, whether to implement them or not, seek others' opinions, examine both sides of the matter, look at its benefits and harms with more attention to its dangerous aspects, and if there are two risks in a matter, they refuse to do it and choose the matter with one risk. This systematic approach to risk assessment and decision-making demonstrates sophisticated strategic thinking applicable to modern entrepreneurial contexts.

Results and discussion

Nine parts of Amir Temur's reign were carried out through consultation, deliberation, and council. According to the wise, with the right deliberation, one can open the gates of any country where the swords of many armies are powerless and defeat the soldiers. “Defeating the enemy's army is not due to the large number of troops or the small number of casualties. Perhaps victory is due to the correctly applied deliberation” [3; p. 71-72]. For example, Amir Temur won many battlefields using enterprise and prudence. Although the outcome of the case is hidden, it is also characteristic of enterprising people to know the thoughts of sensible and vigilant people. Entrepreneurs, in the words of Amir Temur, discuss the good and bad, the benefits and harms of things, their implementation, and not to overdo it, ask for the opinions of others, observe both sides of the work, pay more attention to its benefits and harms, and its dangerous aspects, and when there are two risks in a job, they choose to abandon it and choose a risky job.

An entrepreneur can win over his opponents in negotiations with sweet words and sweet stories, and can extinguish the burning fire of anger in their bodies with the right water of action. “An entrepreneur strives to be in harmony with his team, to unite them around him, he shows kindness and kindness to some, tries to come to an agreement with others, and attracts another group with a good salary, and can console the hearts of his teammates with kind words, agreements, and promises. Therefore, an entrepreneur can teach thousands of people” [4; p. 24-25].

Similarly, the great Amir Temur called the other emirs one by one to a secluded place, spoke

to each of them separately, and promised wealth to the greedy and greedy who were greedy for wealth, and gave the governorship of one of the countries and regions he had conquered to the ambitious who had their eyes on position and status, and to rule the countries. He also won over the rest of his soldiers with the hope of food, clothing, sweet words, and an open face. He rewarded their service tenfold and made their hearts happy. As a result, both those who supported the great and the hypocrites who opposed him united around him, firmly adhering to their unity and alliance in everything, promising not to deviate from the great and the great, and vowing to spare their wealth and lives for him, and showing courage in the field, and they were successful in many battles.

“Entrepreneurship also requires risk-taking, as we know from history that Amir Temur, by reading the Quran and using the right measures, was able to defeat a huge army” [9; pp. 15-16].

Sohibqiron Amir Temur emphasized that in his era, what a hundred thousand horsemen could not accomplish could be achieved with one correct strategy. An entrepreneur in negotiations can win over opponents with sweet words and pleasant stories, extinguishing the burning fire of anger within them with the water of correct strategy. The findings demonstrate striking parallels between historical entrepreneurial wisdom and contemporary business leadership theories. Modern research on entrepreneurial competencies emphasizes similar attributes: strategic thinking, risk management, negotiation skills, emotional intelligence, and ethical decision-making. “The integration of these timeless principles into educational curricula offers a culturally grounded approach to entrepreneurship education. Entrepreneurship also requires risk-taking; history tells us that Amir Temur, using divination from the Quran and applying the right measures, successfully defeated huge armies” [9; 15-16]. This historical account illustrates the role of calculated risk-taking and strategic decision-making in entrepreneurial success. An entrepreneur must possess the qualities of honesty, intelligence, insight, courtesy, patience and perseverance, and peacefulness. The discussion reveals that Amir Temur's approach to appointing ministers and commanders was based on these entrepreneurial qualities, demonstrating the practical application of these principles in organizational leadership. Furthermore, the research highlights the importance of consultation, deliberation, and collective decision-making in entrepreneurial ventures, challenging the misconception that entrepreneurship is solely an individualistic endeavor. The emphasis on building coalitions, maintaining unity, and balancing individual ambition with social responsibility provides valuable lessons for contemporary entrepreneurs operating in complex, interconnected business environments.

“An entrepreneur must have the qualities of honesty, intelligence, foresight, courtesy, patience and peace-lovingness. Amir Temur considered a person with these entrepreneurial qualities to be worthy of a ministerial position. He appointed him as a minister or advisor” [2; pp. 97-98]. They were given privileges, trust, attention, discretion and power, and they performed financial affairs with accuracy, demonstrating their original purity, and in an excellent manner.

In business, a person with good character does not hold grudges or enmity against anyone even when they suffer. If he holds grudges and acts with hostility, he destroys the treasury. He does not lose vigilance and caution. He acts with honesty and truthfulness, considering the consequences of every action. Since he is looking after the benefit of the state, he does not think of being hostile to anyone. “An experienced, business-minded and knowledgeable person is such that he always keeps in mind the prosperity of the country, the peace and prosperity of society, and the wealth of the treasury. He strives and works to carry out works that benefit the state and his family” [5; 33-34-p.]. In business, he does not spare his property or life, he carries out important works in a good way, using the right measures, and his good deeds prevail over his bad deeds.

Amir Temur honored and honored the minister who conquered or defended a country with his enterprise. He elevated his rank and called him “the owner of the pen” [2; p. 67-68]. A wise, knowledgeable, enterprising and vigilant minister is one who, with one right move, can scatter the enemy army. With compromise and courtesy, he unites the soldiers and subdues the enemy army.

Such a minister is the guardian of the benevolence and, with his enterprise and foresight, facilitates important and difficult matters that fall upon his king. If there is a problem in the affairs of the kingdom, he solves it with the help of his intelligence and foresight.

In his decrees, Timur ordered to give the position of emir to people who were pure in nature, intelligent, brave, courageous, enterprising, alert, cautious, and who thought things through. After all, collecting taxes from the people, putting the country in order and improving it were considered important for its prosperity and security. Because taxes that were not collected in a timely manner and not thought out would put the people in a difficult situation, which would lead to the impoverishment of the country's treasury, and the decrease in the treasury would lead to the dispersion of the soldiers, and the dispersion of the soldiers, in turn, would lead to the weakening of the kingdom. "When determining the amount of taxes to be collected from the people, Amir Timur's decree determined the amount of taxes collected from the people, based on the fertility of the land, irrigation with river water, and the consent of the people, and two-thirds were collected for the people, and one-third for the state treasury" [8; pp. 301-302]. They followed professional development procedures in collecting the poll tax from every city and every place.

Whoever cultivated a desert or planted a garden, or improved a wasteland, nothing was taken from him in the first year, in the second year what the raiyat gave with his consent was taken, and in the third year a tax was collected in accordance with the law and regulations. The expenses of the entrepreneurs who suffered losses were recovered by the guilty officials. "Enterprising farmers were provided with various tools and necessary equipment to improve their lands. In order to develop trade and ensure the safety of entrepreneurs, broken bridges were repaired, new bridges and settlements were built, and observers and guards were placed on the roads, who were tasked with ensuring that the goods of travelers were not stolen" [10; p. 76-77]. In every city and village, mosques, madrasas, qazikhana, and khanaqahs were built, as were shelters for the poor and needy, hospitals were built for the sick, and doctors were appointed to work in them.

During the battle, without being afraid and confused, he appointed a business leader who was capable of giving orders as the commander of nine infantry divisions. Because a business leader does not rush, but first puts his army into action, and the leader acts with intelligence and enterprise, and does not take on a task that is beyond his control, because he knows that he cannot escape from it. Victorious infantry divisions do not give up enterprise, courage, and bravery. An experienced commander who has seen battles is aware of all the mysteries of war, must know which infantry division to send into battle, which entanglements to fix, and in what way to fight. An experienced commander must be able to sense the enemy's intentions and plans, the method he intends to use in battle, and be able to prevent the enemy from using that measure.

Conclusion

Changes in the global economic environment are having an impact on all spheres of society. This, in turn, can be seen as a result of the education system, which in turn can influence the extent to which students are able to instill entrepreneurial skills and plan their future lives, and the extent to which they have developed the ability to respect universal and national values related to entrepreneurship. Instilling entrepreneurial concepts in children's education, based on the expertise of each industry, profession, and historical lessons, is of great importance in developing the country's economy.

Changes in the global economic environment are having an impact on all spheres of society. This, in turn, makes it possible to consider as a result of the education system the extent to which the education system can instill entrepreneurial skills in students and the extent to which they can plan their future lives, and the extent to which the skill of paying attention to universal and national values related to entrepreneurship has been formed. The historical experience of Amir Temur's Decrees demonstrates that entrepreneurship is not only an economic activity, but also a

complex system of personal, professional and social qualities. The analysis of entrepreneurial concepts in Temur's Decrees shows that successful entrepreneurship requires determination, patience, vigilance, experience, insight, honesty, courtesy and the ability to compromise. These qualities remain relevant in the modern era and should be integrated into the educational process. Instilling entrepreneurial concepts in child education for each field representative and professional, based on historical teachings, is of great importance in the development of the country's economy. The study confirms that the integration of historical entrepreneurial wisdom, particularly from Amir Temur's governance principles, into contemporary education can significantly enhance students' entrepreneurial competencies and prepare them for the challenges of the modern economic landscape. Educational institutions should develop curricula that combine traditional values with modern entrepreneurial practices to create well-rounded, capable future entrepreneurs.

Список литературы:

1. Амир Темур. Нормативы. На узбекском, английском, французском и русском языках. – Ташкент: Издательство «Экстрем», 2016. 544 с.
2. Керен Л. Империя Амира Темура. Ташкент: Узбекский национальный институт современных языков, 2020. 248 с.
3. Кенджаев Д., Исмадова Н. Образование. Ташкент: Республиканский центр образования, 2021. 128 с.
4. Мирзиёев Ш.М. Давайте жить свободно и процветающе в новом Узбекистане! Ташкент: Ташкентское издательство, 2021. 52 с.
5. Мирзиёев Ш.М. Образованное поколение - залог великого будущего, предприимчивый народ – залог процветающей жизни, а дружеское сотрудничество – залог развития. Ташкент: Узбекистан, 2019. 64 с.
6. Мирзакаримова М. Общая педагогика (Теория педагогики). Андижан: Издательство «Стер бай Стер», 2023. 111 с.
7. Мирзакаримова М.М., Узоқонова М.Д. Методология содержательно-языковой интегрированной системы обучения (CLIL). Андижан: Издательство «Стер бай Стер», 2023. 50 с.
8. Мирзакаримова М., Тешабоев А., Ишанова М. Общая редакционная статья. Андижан: Издательство «Стер бай Стер», 2023. 420 с.
9. Мирзакаримова М.М. Методология преподавания общеобразовательных предметов с ориентацией на предпринимательство. Андижан: Андижанское издательство, 2022. 45 с.
10. Сатторов Ш., Исламов З. Образование. Ташкент: Узбекский национальный институт образования, 2020. 128 с.
11. Хасанов А.А. Методическая система подготовки студентов к профессиональной деятельности в профессиональных колледжах посредством междисциплинарного взаимодействия. Пед.фан.б.фальс.доц. ...дисс.автор. Ташкент, 2018. 44 с.
12. Халимова М.В. Социально-психологические детерминанты возрастающей ответственности за межличностные отношения в предпринимательской деятельности. Доктор психологических наук. ...дисс.автор. Ташкент, 2022. 44 с.
13. Худойкулов А.Б. Роль экономического сознания в социальном развитии общества. Кандидат филологических наук. ...дисс. Ташкент, 2005. 168 с.
14. Шарирова Г.С. Совершенствование предпринимательских навыков студенток в контексте экономического развития. Ped.fan.b.fals.doc. ...diss.author. Ташкент, 2020. 44 с.
15. Шоимова Ш.С. Социально-психологические характеристики личности узбекских женщин-предпринимателей. Psikh.fan.nomz. ...diss.author. Ташкент, 2009. 64 с.

Reference list:

1. Amir Temur. Regulations. In Uzbek, English, French and Russian. Tashkent: Extreme Press, 2016. 544 p.
2. Keren L. The Empire of Amir Temur. Tashkent: Uzbekistan National Institute of Modern Languages, 2020. –248 p.
3. Kenjayev D., Ismatova N. Education. Tashkent: Republican Center for Education, 2021. 128 p.
4. Mirziyoyev Sh.M. Let's live freely and prosperously in the new Uzbekistan! Tashkent: Tashkent Publishing House, 2021. 52 p.
5. Mirziyoyev Sh.M. An educated generation is the guarantee of a great future, an enterprising people is the guarantee of a prosperous life, and friendly cooperation is the guarantee of development. Tashkent: Uzbekistan, 2019. 64 p.
6. Mirzakarimova M. General redagogy (Theory of Redagogy). Andijan: Ster by Ster print, 2023. 111 p.
7. Mirzakarimova M.M., Uzoqjonova M.D. Methodology of content and language integrated learning (CLIL). Andijan: Ster by Ster print, 2023. 50 p.
8. Mirzakarimova M., Teshaboyev A., Ishanova M. General editorial. Andijan: Ster by Ster print, 2023. 420 p.
9. Mirzakarimova M.M. Methodology of teaching general education subjects with an orientation towards entrepreneurship. Andijan: Andijan Publishing House, 2022. 45 p.
10. Sattorov Sh., Islamov Z. Education. Tashkent: Uzbekistan National Institute of Education, 2020. 128 p.
11. Khasanov A.A. Methodological system of preparing students for professional activity in vocational colleges through interdisciplinary communication. Ped.fan.b.fals.doc. ...diss.author. Tashkent, 2018. 44 p.
12. Khalimova M.V. Socio-psychological determinants of increasing responsibility for interpersonal relationships in entrepreneurial activity. Doctor of Psychology. ...diss. author. Tashkent, 2022. 44 p.
13. Khudoykulov A.B. The role of economic consciousness in the social development of society. Candidate of Philology. ...diss. Tashkent, 2005. 168 p.
14. Sharirova G. S. Improving the entrepreneurial skills of female students in the context of economic development. Ped.fan.b.fals.doc. ...diss.author. Tashkent, 2020. 44 p.
15. Shoyimova Sh.S. Socio-psychological characteristics of the personality of Uzbek women entrepreneurs. Psikh.fan.nomz. ...diss.author. Tashkent, 2009. 64 p.

Сведения об авторе, ответственном за переписку (место работы, номер телефона, электронная почта) **Мирзакаримова Махлиёхон Мадаминжоновна** - доктор педагогических наук (DSc), доцент кафедры “Социально-гуманитарные науки - педагогики и психологии” Андижанский государственный институт иностранных языков. г.Андижан, Республика Узбекистан, maxliyo82uz@gmail.com

МРНТИ: 14.23.11

<https://orcid.org/57225042509>

<https://orcid.org/58669096200>

Жутанова Г.А.*, Ақматов Ө.С.

к.педагог.н., доцент. ОшГУ. Ош, Кыргызстан

д.философ.наук, профессор. ОшГУ. Ош, Кыргызстан

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ РАЗВИТИЯ КРЕАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОГО И СМЕШАННОГО ОБУЧЕНИЯ В ВУЗАХ

*Автор - корреспондент: gulmira.jutanova@oshsu.kg

Аннотация: В исследовании поставлены цели определить педагогические условия развития креативной компетентности студентов педагогических вузов Кыргызстана в условиях цифрового и смешанного обучения, и внедрить их в образовательный процесс. В практическом применении и преподавании темы по формированию креативной компетентности в цифровой среде, отличительные черты цифрового обучения по сравнению с традиционными методами, его основополагающие компоненты (LMS-платформы, геймификация, blended learning), сравнение с современными требованиями рынка труда к креативным кадрам, визуальное восприятие цифровых технологий и формирование студентами цифрово-творческой культуры, ставит также дидактические, технические способы для подробного визуального и основательного восприятия. Приводя данные по ведущим направлениям научных исследований психологов, педагогов, специалистов по цифровой дидактике по данному вопросу можно выделить некоторые из них, которые формируют общий взгляд педагогического сознания и стали основой для материалов и методов в данном исследовании. При этом необходимо учитывать, что на сегодняшний день, в цифрово-креативном образовании студента вуза, пласт знаний о формировании креативной компетентности в цифровой среде, специфике blended learning и ее значимости в современном обществе, развитии высшего образования в целом как устойчивого института с уникальными инновационными ценностями. Образовательные методики при обучении – от традиционного занятия с изложением материала до интерактивных методов дают использование интерактивных технологий обучения; проблемно-поисковый метод; сравнительный анализ; кейс-стади; дискуссии; учет межпредметных связей; психолого-педагогический, компетентностный, цифровой подходы. Определение педагогических условий, в целом, дает комплекс мероприятий для целостного понимания темы и влияет на формирование объективного педагогического самосознания, решение задач цифровизации образования Кыргызстана.

Ключевые слова: креативная компетентность, цифровое обучение, blended learning, геймификация, дидактические игры, ОшМУ, цифровая дидактика, инновационное мышление.

ҒТАХР: 14.23.11

<https://orcid.org/57225042509>

<https://orcid.org/58669096200>

Жутанова Г.А.*, Ақматов Ө.С.

педагог.ғ.кандидаты, доцент. ОшМУ. Ош, Кыргызстан

философия ғ.д., профессор. ОшМУ. Ош, Кыргызстан

ЖОӨЖ-ДАРДА ЦИФРЛЫҚ ЖӘНЕ АРАЛАС ОҚЫТУ ШАРТЫНДА СТУДЕНТТЕРДІҢ КРЕАТИВДІ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ДАМУЫНЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ

*Автор - корреспондент: gulmira.jutanova@oshsu.kg

Түйін: Зерттеуде Кыргызстанның педагогикалық ЖОӨЖ-дерінде цифрлық және аралас оқыту жағдайында студенттердің креативті құзыреттілігін дамытудың педагогикалық шарттарын анықтау және білім беру процесіне енгізу мақсаттары қойылды. Цифрлық ортада креативті

құзыреттілікті қалыптастыру тақырыбын практикалық қолдану және оқытуда цифрлық оқытудың дәстүрлі әдістермен салыстырғандағы айырмашылықтары, негізгі компоненттері (LMS-платформалар, геймификация, blended learning), креативті кадрларға еңбек нарығындағы қазіргі талаптармен салыстыру, цифрлық технологияларды бейне түсіну және студенттер тарапынан цифрлық-шығармашылық мәдениетті қалыптастыру, сондай-ақ мұқият бейне және негізді қабылдау үшін дидактикалық, техникалық жолдарды қамтиды. Бұл сұраққа психологтардың, педагогтардың, цифрлық дидактика мамандарының ғылыми зерттеулерінің алдыңғы бағыттары бойынша мәліметтерді келтіру арқылы зерттеудегі материалдар мен әдістердің негізін құрған жалпы педагогикалық сананы қалыптастырған кейбірдерін бөліп көрсетуге болады. Бүгінгі күні ЖООЖ студентінің цифрлық-креативті білімінде цифрлық ортада креативті құзыреттілікті қалыптастыру тарихы, blended learning ерекшеліктері және оның қазіргі қоғамдағы маңызы, жалпы ЖООЖ-ның инновациялық құндылықтарымен тұрақты институт ретінде дамуы туралы білім қабаты ескеріледі. Оқытуда білім беру әдістері – материалды баяндаумен дәстүрлі сабақтан интерактивті әдістерге дейін интерактивті оқыту технологияларын; проблемалық-іздеу әдістерін; салыстырмалы талдауды; кейс-стадиді; дискуссияларды; салалар аралық байланыстарды ескеруді; психология-педагогикалық, құзыреттілік, цифрлық қатынастарды береді. Педагогикалық шарттарды анықтау жалпы тақырыпты толық түсіну үшін шаралар кешенін беретін және объективті педагогикалық өзін-өзі сезінуді қалыптастыруға, Қырғызстан білім берудің цифрландыру мәселелерін шешуге әсер етеді.

Кілт сөздер: креативті құзыреттілік, цифрлық оқыту, blended learning, геймификация, дидактикалық ойындар, ОшМУ, цифрлық дидактика, инновациялық ойлау.

IRSTI: 14.23.11

<https://orcid.org/57225042509>

<https://orcid.org/58669096200>

Zhutanova G.A.*, Akmatov O.S.

candidate of pedagogical sciences, associate professor. Osh State University. Osh, Kyrgyzstan

Doctor of Philosophy, Professor. Osh State University. Osh, Kyrgyzstan

PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR THE DEVELOPMENT OF STUDENTS' CREATIVE COMPETENCE IN DIGITAL AND BLENDED LEARNING ENVIRONMENTS IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

***Corresponding author:** gulmira.jutanova@oshsu.kg

Abstract: The research aims to determine pedagogical conditions for developing creative competence among students of Kyrgyz pedagogical universities in digital and blended learning environments, and implement them in the educational process. In practical application and teaching of creative competence formation in digital environment, distinctive features of digital learning compared to traditional methods, its core components (LMS platforms, gamification, blended learning), comparison with current labor market requirements for creative professionals, visual perception of digital technologies and formation of digital-creative culture by students, also sets didactic and technical ways for detailed visual and thorough perception. Providing data on leading areas of scientific research by psychologists, educators, digital didactics specialists on this issue, some can be identified forming general pedagogical consciousness view and became basis for materials and methods in this study. It should be considered that today, in university student's digital-creative education, knowledge layer about creative competence formation history in digital environment, blended learning specifics and its significance in modern society, higher education development as stable institution with unique innovative values. Educational methods in teaching – from traditional classes with material presentation to interactive methods enable use of interactive learning technologies; problem-search method; comparative analysis; case-study; discussions; interdisciplinary connections consideration; psycho-pedagogical, competency-based, digital approaches. Defining pedagogical conditions overall provides complex of measures for holistic topic understanding and influences objective pedagogical self-awareness formation, solving Kyrgyzstan education digitalization issues.

Keywords: creative competence, digital learning, blended learning, gamification, didactic games, OshSU, digital didactics, innovative thinking.

Введение

Преподавание креативной компетентности в условиях цифрового обучения требует тщательного теоретического анализа и разработки концепции конкретной педагогической модели, где исследователь на основе изучения психолого-педагогических источников, теоретических концепций компетентностного подхода, цифровизации образования и особенностей blended learning практически реализует интерактивные методы, например: создание цифровых портфолио проектов, использование платформ Moodle, Google Classroom, кейс-анализ цифровизации, дискуссии о влиянии ИИ на творчество, что способствует пониманию многогранности креативного потенциала, формированию цифровой культуры и толерантности к инновационным подходам, повлиявших на когнитивно-творческое развитие вузов Кыргызстана в 2020-е годы XXI века [27, 45-48].

В системе исследования данного вопроса исследователем выделены этапы для объективного изучения темы. Исследователем поставлены цели определить педагогические условия развития креативной компетентности студентов и внедрить их в педагогические вузы Кыргызстана [37, 15-20].

Соизмеримость данных по формированию креативного потенциала в цифровой среде до и после blended learning несет конкретные статистические показатели роста когнитивной активности, вклада в профессионально-творческое развитие, состояние цифрово-педагогического взаимодействия платформ, специфики геймификации и их вклад в инновационное развитие образования Кыргызстана [28, 52-58].

Теоретическими основами стали: психолого-педагогический подход – изучение креативности, цифровой дидактики; этапы blended learning 2015–2025 гг. (LMS, VR/AR); социально-профессиональные EdTech-факторы; COVID-19 трансформации [13, 34-39]; [33,1728-1733].

В практическом применении отличительные черты цифрового обучения, сравнение с традиционными методами, требования рынка труда к креативным кадрам, формирование цифровой культуры студентом ставит дидактические способы восприятия [19, 67-72].

Начиная с Национальной программы цифрового образования КР (2022–2026 гг.) ведутся работы по интеграции технологий. Концепция «Инновации в обучении – 2030» [38, 45-49] дает импульс цифровизации, внедрению EdTech в программы вузов [21, 89-94].

На V Педагогическом конгрессе (15.02.2026, Бишкек) Министр образования отметил роль цифровизации в креативном потенциале нации, трансформацию системы под реалии 4PR [47, 252].

Таким образом, изучение условий развития креативности становится шагом укрепления цифровой культуры [37, 15-20].

Теоретический анализ

Материалы и методы

Приводя данные по ведущим направлениям научных исследований и концепциям психологов, педагогов, специалистов по цифровой дидактике по данному вопросу можно выделить некоторые из них, которые формируют общий взгляд педагогического сознания и стали основой для материалов и методов в данном исследовании [3, 56-61].

По мнению авторов исследований дидактических игр и компьютерных технологий, еще в 2010-е годы, «...дидактические игры, КВН как инновационные формы познавательного процесса способствуют развитию самостоятельной мыслительной активности студентов, формируют навыки командного творчества и повышают мотивацию к инновационному обучению» [3, 56-61]; [6, 22-27], при этой системе также утверждали, что усилия, направленные на активизацию познавательной деятельности студентов и развитие их креативного потенциала, необходимо осуществлять через сохранение и передачу

национального педагогического опыта с помощью современных компьютерных технологий [4,34-39]. Таким образом, цифровизация образования начала внедряться в систему вузов Кыргызстана, и вопрос системного развития креативной компетентности становится актуальным [5,67-72].

При этом необходимо учитывать, что на сегодняшний день, в цифрово-креативном образовании студента педагогического вуза, начиная с бакалавриата и магистратуры, пласт знаний об истории формирования и развития креативной компетентности в условиях цифровой образовательной среды, специфике внедрения blended learning и его значимости в современном обществе, развитии высшего образования в целом на международной арене как устойчивого института со сложными уникальными инновационными ценностями и национальными педагогическими традициями [15, 22-27].

Темпы креативных и когнитивных процессов в настоящее время в современных цифровых образовательных обществах стремительно меняются и перерождаются в новые гибридные формы (адаптивное персонализированное обучение на платформах ИИ, переход на смешанные форматы blended learning с элементами VR/AR, цифровизация дидактических игр, формирование проектных команд с геймификацией), активно применяются в LMS-системах (Moodle, Canvas), EdTech-проектах и являются актуальными в образовательной политике Кыргызстана [8, 1728-1733].

Однозначно ясно, что процессы цифровизации образования, внедрения дидактических игр и геймифицированных технологий в методику преподавания креативной компетентности раскрывают разнообразные педагогические явления для формирования у студентов объективных общенациональных инновационных взглядов [9,15-20]. В предыдущем исследовании был дан детальный анализ динамики развития креативной компетентности через самостоятельную познавательную активность и компьютерные технологии [5, 67-72], эти эмпирические данные позволяют объективно оценивать педагогическую действительность цифровой среды [6, 45-48].

Таким образом, был проведен системный анализ по первой задаче: актуальность проблемы, объект (креативная компетентность студентов), предмет (педагогические условия), цели, задачи, научная новизна [26, 7012-716]. Следующий фактор – теоретические основы преподавания креативной компетентности составила цифровая дидактика высшей школы, методы blended learning, междисциплинарные подходы к когнитивно-творческим процессам, а практическая реализация – разработка цифровых программ, апробация в ОшГУ [27, 706-711].

Вопросы методики преподавания креативной компетентности в педагогических дисциплинах требуют новых эмпирических данных из исследований последних лет, оперативного обновления учебно-методической информации [24, 6-9]. Формирование креативного потенциала в цифровых аспектах имеет комплексный анализ территориальных и технологических трансформаций 2020-х, динамики когнитивных показателей [29, 120-125].

«Характеризуя психолого-педагогическое положение креативности студентов в цифровую эпоху, первые исследования носили информативный характер, не рассматривали системное влияние цифровизационных факторов на мыслительные процессы» [40,12-18].

В методах преподавания на основе психолого-дидактических источников актуальна работа по введению формирования креативности в вузах Кыргызстана [6, 45-48]. Взгляды педагогов подчеркивают роль этнопедагогике в сохранении опыта [22,269-273]. Традиционные технологии совмещаются с интерактивными методами [10,45-49].

Преподавание креативности имеет специфику – внедрение технологий ставит педагогические задачи [11,45-50]. Суть проблемного обучения рассмотрена в трудах Лернера И.Я., Бабанского Ю.К. [1, 41-46].

В постсоветский период методиками занимались ученые Кыргызстана [20,89-94].

Анализ преподавания креативности в цифровой среде недостаточен [9,15-20].

Методы исследования основаны на опросе педагогов, студентов ОшГУ (n=120) [6, 45-48]. Опрос охватывает цифровизацию, геймификацию, LMS [8, 1728-1733].

В методологии применены психолого-педагогический анализ, сравнительный метод, статистические методы [7, 52-58]. Теоретико-методологические подходы – объективность, системность [15, 252], аксиологический [48, 254], личностно-ориентированный [9, с. 15-20].

Результаты и обсуждение

В результате проведенного анализа изучения педагогических условий развития креативной компетентности студентов, фокусируется внимание на цифровизации образования Кыргызстана – изучение 2020-2025 гг. как периода формирования цифровой культуры (LMS-платформы, геймификация, blended learning), исследования влияния Национальной программы цифрового образования, EdTech-инструментов, COVID-19 трансформаций [27, 45-48].

- для выявления интереса к цифровому периоду, сопричастности поколения Z к цифровизации, анализе когнитивных факторов, причинно-следственных связей внедрения blended learning, важности инновационного мышления, в подготовке изложения материала преподавателем студентам использовать конкретно педагогически достоверные факты экспериментальных исследований ОшГУ, официальные отчеты Минобразования КР, психолого-педагогический подход [28, 52-58]. Если учитывать теоретическое изучение времени в цифровой философии, изложение достоверной информации о приросте креативности (+60,1%) уже формирует интерес к предмету [33, 1728-1733].

- для акцента на педагогическую ретроспективу формирования цифровой культуры, преподавателю необходимо показать историческую динамику цифровизации (2015-2025 гг.), цели Национальной программы КР, миграцию EdTech-инструментов (Moodle→ИИ), влияние на креативный потенциал студентов, формирование цифровых компетенций – историко-типологический, сравнительный подход [19, 67-72].

Дидактические подходы включают разработку компетентностных программ через интерактив Moodle, кейсы цифровизации, проекты геймификации, методические рекомендации для вузов Кыргызстана [37, 15-20].

Образовательные методики: просмотр EdTech-видео, виртуальные туры по платформам, кейс-анализ LMS, работа с цифровыми картами креативных проектов, анализ экспериментальных данных (n=120), научно-познавательные дискуссии, проблемно-поисковый метод – обсуждение ИИ в образовании, проектная деятельность – создание геймифицированных курсов [47, с. 252].

Сравнительный анализ: таблицы роста компетенций КГ/ЭГ, фотоматериалы до/после blended learning, протоколы апробации ОшГУ [28, с. 52-58].

- Соприкосновение со смежными дисциплинами: информатика, психология, этнопедагогика [23, 269-273].

- Обсуждая внедрение в педагогические дисциплины, актуальность подчеркивается: креативная компетентность – основа цифровой Кыргызстана [38, 45-49].

Краткие темы: LMS-платформы, геймификация КВН, ИИ-проекты, blended learning 2020-2025 гг., роль ОшГУ в цифровизации.

В результате студенты осознают цифровые корни креативности, поймут роль EdTech в профессиональном росте, сформируют цифровую идентичность [37, 15-20].

Заключение

Таким образом, педагогические условия развития креативной компетентности студентов в условиях цифрового обучения представляют собой комплексную систему научно обоснованных мероприятий, обеспечивающих целостное осмысление темы и

стратегическое решение ключевых задач цифровизации образования Кыргызстана. В ходе реализации результатов исследования достигнуты следующие значимые результаты:

- во-первых, сформирована методическая основа цифровизации образования Кыргызстана, включающая исторически значимые элементы LMS-платформ, геймификации, blended learning, которые составляют фундамент цифровой культуры ОшГУ и всей системы педагогического образования Кыргызстана, создавая устойчивую основу для инновационного развития [37, 15-20];

- во-вторых, получены экспериментальные данные (+60,1% роста инновационного мышления), разработаны методические материалы, которые имеют принципиальное значение для внедрения разноуровневых цифровых технологий обучения, создания модулей blended learning, обновления учебных программ вузов Кыргызстана с акцентом на креативную компетентность как основу устойчивого цифрового развития страны [27, 45-48];

- в-третьих, разработанные цифровые программы привлекают специалистов EdTech и ИИ-технологий для создания инфографики креативных компетенций, геймифицированных платформ Moodle, существенно влияя на гуманитарно-педагогическое обучение в цифровой среде и формируя новую парадигму цифровой культуры [33, 1728-1733];

- в-четвертых, на государственном уровне определенные условия оказывают системное влияние на формирование цифрового педагогического самосознания студентов, решение стратегических задач Национальной программы цифрового образования Кыргызской Республики, научно-экспертную работу по цифровизации вузов, укрепляя позиции Кыргызстана в глобальном образовательном пространстве [47, 252].

Разработанные педагогические условия создают прочный фундамент для устойчивого развития креативной компетентности в цифровой образовательной среде, обеспечивая конкурентоспособность выпускников на рынке труда и стратегическое развитие высшего образования Кыргызстана.

Список литературы:

1. Бабанский Ю.К. Оптимизация процессу обучения. Москва: Педагогика, 1977. 272 с.
2. Зимняя И.А. Ключевые компетенции как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании. Москва, 2004. 42 с.
3. Жутанова Г.А. КВН как инновационная форма познавательного процесса // Известия ВУЗов Кыргызстана. 2013. №3. С. 56-61.
4. Жутанова Г.А. Некоторые особенности дидактических игр в студентской аудитории // Кыргыз билим берүү академиясынын кабарлары. 2012. №2(22). С. 34-39.
5. Жутанова Г.А. Окуу процессинде компютердик технологиялар аркылуу студенттердин креативдик компетенттүүлүгүн калыптандыруу // ОшМУ Жарчысы. 2020. №4(2). С. 67-72.
6. Жутанова Г.А. Окутуу процессинде студенттердин өз алдынчалуулук ишмердүүлүгүн уюштуруу аркылуу креативтүүлүк компетенттүүлүгүн калыптандыруу // ОшМУ Жарчысы. 2020. №4(2). С. 45-48.
7. Жутанова Г.А. Жогорку окуу жайларда blended learning статистикалык көрсөткүчтөрү // ОшМУ Жарчысы. 2023. №3. С. 52-58.
8. Жутанова Г.А. Effectiveness of Blended Learning on Students' Learning Performance: A Meta-Analysis // Journal of Positive School Psychology. 2022. Т.6. №4/11. С. 1728-1733.
9. Жутанова Г.А. Жогорку окуу жайында студенттердин креативдүүлүк компетенттүүлүгүн өнүктүрүүчү педагогикалык шарттар // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2024. №3. С. 15-20.

10. Жутанова Г.А. Инновации в обучении – 2030 // International Journal of Humanities. 2024. №9-1. С. 45-49.
11. Лернер И.Я. Дидактикалык негиздер. Москва: Просвещение, 1981. 189 с.
12. Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги. Улуттук программа «Цифрдык билим берүү 2022-2026». Бишкек, 2022.
13. КР Өкмөтүнүн токтому № 376. «Цифрдык Кыргызстан 2019-2023» Программасын бекитүү жөнүндө. 15.08.2019.
14. Материалы V Педагогического конгресса КР. Бишкек, 15.02.2026. С. 252.
15. Абдыкалыков С.Э. Педагогика. Бишкек: Илим, 2015. 320 с.
16. Айтиева Г.К. Инновационные технологии в образовании // Инновациялык билим берүү. Ош: ОшМУ, 2019. С. 120-135.
17. Жусупова Г.Б. Этнопедагогика жана креативдүүлүк // Этнопедагогика журналы. Ош: ОшМУ, 2021. С. 269-273.
18. Исмаилова Р.Т. Moodle платформасынын эффективдүүлүгү // Цифрдык билим берүү журналы. Бишкек, 2020. С. 45-60.
19. Казакбаева Д.К. Цифровизация билим берүүдө // Билим жана илим. Бишкек: Илим, 2023. №1. С. 6-9.
20. Кудайбергенова А.Б. Студенттердин креативдүүлүгү // Педагогика илимдери. Ош: ОшМУ, 2022. С. 7012-716.
21. Мамытов Ж.М. EdTech технологиялары // Жаңы технологиялар журналы. Бишкек, 2024. №2. С. 706-711.
22. Насырова Г.Т. VR/AR билим берүүдө // Виртуалдык реалдуулук. Ош: ОшМУ, 2023. С. 89-105.
23. Рахимова Д.Б. Цифрдык сабаттуулук // Цифрдык технологиялар. Ош: ОшМУ, 2022. С. 120-125.
24. Садыкова Э.С. Креативдүүлүк компетенттүүлүгү // Компетенттүүлүк билим. Бишкек: Аламүдүн, 2021. С. 78-92.
25. Токтосунова Г.Ж. Дидактикалык оюндар // Дидактика журналы. Ош: ОшМУ, 2018. №4. С. 150-167.26
26. Хуторской А.В. Современная дидактика. Москва: Высшая школа, 2007. 639 с.
27. Чолпонбаева Г.Т. Цифровая дидактика негиздери. Бишкек: КР Билим берүү министрлиги, 2022. 210 с.

References liste:

1. Babansky, Y.K. Optimization of the learning process. Moscow: Pedagogy Press, 1977. 272 p.
2. Zimnaya, I.A. Key competencies as a result-oriented basis of the competency-based approach in education. Moscow, 2004. 42 p.
3. Zhutanova, G.A. KVN as an innovative form of cognitive process // Proceedings of Universities of Kyrgyzstan. 2013. No.3. Pp. 56-61
4. Zhutanova, G.A. Some features of didactic games in student audience // Bulletin of Kyrgyz Educational Academy. 2012. No.2(22). Pp. 34-39
5. Zhutanova, G.A. Formation of creative competence through computer technologies in learning process // OshSU Herald. 2020. No.4(2). Pp. 67-72
6. Zhutanova, G.A. Development of students' creative competence through computer technologies in learning process // OshSU Herald. 2020. No.4(2). Pp. 45-48
7. Zhutanova, G.A. Statistical indicators of blended learning in higher education // OshSU Herald. 2023. No.3. Pp. 52-58
8. Zhutanova, G.A. Effectiveness of blended learning on students' learning performance: A meta-analysis // Journal of Positive School Psychology. 2022. Vol.6. No.4/11. Pp. 1728-1733.

9. Zhutanova, G.A. Pedagogical conditions for developing students' creative competence in higher education // Science, New Technologies and Innovations of Kyrgyzstan. 2024. No.3. Pp. 15-20.
10. Zhutanova, G.A. Innovations in learning – 2030 // International Journal of Humanities. 2024. No.9-1. Pp. 45-49.
11. Lerner, I.Y. Didactic principles. Moscow: Prosveshchenie, 1981. 189 p.
12. Ministry of Education and Science of the Kyrgyz Republic. National Program "Digital Education 2022-2026". Bishkek, 2022.
13. Government Resolution of KR No. 376. On approval of the "Digital Kyrgyzstan 2019-2023" Program. August 15, 2019.
14. Materials of the V Pedagogical Congress of KR. Bishkek, February 15, 2026. P. 252.
15. Abdykalykov, S.E. Pedagogy. Bishkek: Ilim, 2015. 320 p.
16. Aytieva, G.K. Innovative technologies in education // Innovative education. Osh: OshSU, 2019. Pp. 120-135.
17. Zhusupova, G.B. Ethnopedagogy and creativity // Ethnopedagogy Journal. Osh: OshSU, 2021. Pp. 269-273.
18. Ismailova, R.T. Effectiveness of Moodle platform // Digital Education Journal. Bishkek, 2020. Pp. 45-60.
19. Kazakbaeva, D.K. Digitalization in education // Education and Science. Bishkek: Ilim, 2023. No.1. Pp. 6-920. Kудайбергеннова, A.B. Students' creativity // Pedagogical Sciences. Osh: OshSU, 2022. Pp. 7012-716.
21. Mamatov, Zh.M. EdTech technologies // New Technologies Journal. Bishkek, 2024. No.2. Pp. 706-711.
22. Nasyrova, G.T. VR/AR in education // Virtual Reality. Osh: OshSU, 2023. Pp. 89-105.
23. Rakhimova, D.B. Digital literacy // Digital Technologies. Osh: OshSU, 2022. Pp. 120-125.
24. Sadykova, E.S. Creative competence // Competency-based education. Bishkek: Alamudun, 2021. Pp. 78-92.
25. Toktosunova, G.Zh. Didactic games // Didactics Journal. Osh: OshSU, 2018. No.4. Pp. 150-167.
26. Khutorsky, A.V. Modern didactics. Moscow: Higher School, 2007. 639 p.
27. Cholponbaeva, G.T. Fundamentals of digital didactics. Bishkek: Ministry of Education of KR, 2022. 210 p.

сведения об авторе ответственном за переписку (место работы, номер телефона, электронная почта) **Жутанова Гульмира Атанбековна** – кандидат педагогических наук, доцент кафедры «Педагогика». Ошский государственный университет. Ош, Кыргызстан

МРНТИ: 34.35.33

<https://orcid.org/0009-0000-9125-7394>

Жиналиева А.Е.*

магистрант 2 курса, ЗКУ им.М.Утемисова. Уральск, Казахстан

ВОДНЫЕ ЭКОСИСТЕМЫ В ПРЕПОДАВАНИИ ШКОЛЫ

*Автор-корреспондт: aliza_zhinaliyeva@mail.ru

Аннотация: В статье представлен комплексный анализ водных экосистем шести пойменных озёр Западного Казахстана с упором на высшие водные растения (макрофиты) и их использование в школьном обучении. Проведена гидрботаническая оценка состояния озёр: выявлен флористический состав макрофитов, описаны основные фитоценозы и рассчитаны индексы биоразнообразия, сапробности и трофности. Результаты указывают на мезотрофно-эвтрофный статус большинства озёр (прозрачность воды 30–40 см), тогда как одно из озёр (Прорва) характеризуется большей прозрачностью (~200 см) и более низкой трофностью. Обилие плавающих и погруженных макрофитов (рдесты, роголистники и др.) свидетельствует о значительной роли макрофитной растительности в саморегуляции водоёмов и биофильтрации питательных веществ. Педагогическая апробация с участием учащихся 7 класса показала, что включение полевых практик по исследованию макрофитов повышает предметные знания о водных экосистемах и укрепляет экологические ценности. Исследование подтверждает потенциал интеграции локальных гидрботанических обследований в учебный процесс как инструмента формирования экологической грамотности и навыков мониторинга.

Ключевые слова: биоразнообразие, экологическое образование, полевые практики, Западный Казахстан, макрофиты, озёра-старицы, эвтрофикация, сапробность

FTAXP: 34.35.33

<https://orcid.org/0009-0000-9125-7394>

Жиналиева А.Е.*

2 курс магистранты, М.Өтемісов ағындағы БҚУ. Орал, Қазақстан

МЕКТЕПТЕГІ ОҚЫТУ ҮДЕРІСІНДЕГІ СУ ЭКОЖҮЙЕЛЕРІ

*Автор-корреспондт: aliza_zhinaliyeva@mail.ru

Түйін: Мақалада Батыс Қазақстанның алты жайылма көлінің су экожүйелеріне жоғары су өсімдіктеріне (макрофиттерге) басымдық бере отырып жасалған кешенді талдау және оларды мектепте оқытуда пайдалану жолдары ұсынылған. Көлдердің жай-күйіне гидрботаникалық бағалау жүргізілді: макрофиттердің флористикалық құрамы анықталды, негізгі фитоценоздар сипатталды және биоалуантүрлілік, сапробтылық пен трофтылық индекстері есептелді. Нәтижелер көлдердің көпшілігінің мезотрофты-эвтрофты мәртебесін (судың мөлдірлігі 30–40 см) көрсетті, ал көлдердің бірі (Прорва) жоғары мөлдірлікпен (~200 см) және төмен трофтылықпен ерекшеленеді. Жүзгіш және суға батқан макрофиттердің (рдесттер, мүйізжапырақтар және т.б.) көптігі су қоймаларының өзін-өзі реттеуіндегі және коректік заттарды биофильтрациялаудағы макрофитті өсімдіктердің маңызды ролін айғақтайды. 7-сынып оқушыларының қатысуымен өткен педагогикалық апробация макрофиттерді зерттеу бойынша далалық практикаларды енгізу су экожүйелері туралы пәндік білімді арттырып, экологиялық құндылықтарды нығайтатынын көрсетті. Зерттеу жергілікті гидрботаникалық зерттеулерді оқу үдерісіне экологиялық сауаттылық пен мониторинг дағдыларын қалыптастыру құралы ретінде интеграциялау әлеуетін растайды.

Кілт сөздер: биоалуантүрлілік, экологиялық білім беру, далалық практикалар, Батыс Қазақстан, макрофиттер, ескі арна көлдері, эвтрофикация, сапробтылық

IRSTI: 34.35.33

<https://orcid.org/0009-0000-9125-7394>

Zhinaliyeva A. Ye.

2nd year Master's student, M.Utemisov WKU. Uralsk, Kazakhstan

AQUATIC ECOSYSTEMS IN SCHOOL EDUCATION

***Corresponding-author:** aliza_zhinaliyeva@mail.ru

Abstract The article presents a comprehensive analysis of the aquatic ecosystems of six floodplain lakes in West Kazakhstan, focusing on higher aquatic plants (macrophytes) and their application in school education. A hydrobotanical assessment of the lakes was conducted: the floristic composition of macrophytes was identified, the main phytocenoses were described, and indices of biodiversity, saprobity, and trophicity were calculated. The results indicate a mesotrophic-eutrophic status for most lakes (water transparency 30–40 cm), while one lake (Prorva) is characterized by higher transparency (~200 cm) and lower trophicity. The abundance of floating and submerged macrophytes (potamogeton, ceratophyllum, etc.) demonstrates the significant role of macrophytic vegetation in water body self-regulation and nutrient biofiltration. Pedagogical testing involving 7th-grade students showed that the inclusion of field practices for macrophyte research enhances subject knowledge of aquatic ecosystems and strengthens environmental values. The study confirms the potential of integrating local hydrobotanical surveys into the educational process as a tool for developing environmental literacy and monitoring skills.

Keywords: biodiversity, environmental education, field practices, West Kazakhstan, macrophytes, oxbow lakes, eutrophication, saprobity.

Введение

Водные экосистемы играют ключевую роль в поддержании биологического разнообразия и экологического баланса, обеспечивая среду обитания для множества видов и участвуя в круговороте веществ. Высшие водные растения, или макрофиты, являются важнейшим компонентом этих экосистем. Они выполняют функции первичных продуцентов, формируют структуру прибрежных биоценозов и влияют на физико-химические свойства водной среды. Макрофиты выступают биологическими фильтрами, поглощая избыточные биогенные элементы (азот, фосфор) и тем самым улучшают качество воды, способствуя поддержанию прозрачного состояния водоёма. Благодаря этому в науке утвердилось представление о двух альтернативных стабильных состояниях мелких водоёмов – «прозрачном», с обилием макрофитов, и «мутном», с доминированием фитопланктона (альгальное цветение). Взаимодействие макрофитов и фитопланктона лежит в основе саморегуляции экосистем: заросли водных растений подавляют развитие водорослей (конкурируя за свет и питательные вещества, выделяя аллелопатические вещества) и обеспечивают укрытия для фитофильных организмов, включая зоопланктон, который питается водорослями [1]. Так, состояние макрофитной растительности прямо отражает трофический статус водоёма и степень антропогенной нагрузки.

За последнее десятилетие возрос интерес к использованию макрофитов в качестве биоиндикаторов в мониторинге водных объектов. В рамках Водной рамочной директивы ЕС разработаны специальные индексы (например, британский MTR, немецкий TIM, французский IBMR) для оценки качества воды по составу макрофитовой флоры. В Восточной Европе и России также применяются модифицированные варианты – например, макрофитный индекс реки (MIR) для оценки эвтрофикации рек по составу растительности [2]. Макрофиты чутко реагируют на изменения среды: при органическом загрязнении и застойных условиях усиливается развитие плеустофитов (плавающих на поверхности растений, таких как ряска), тогда как в чистых водах с проточностью доминируют элодеи, рдесты и другие погруженные виды.

Западный Казахстан отличается обилием малых водоёмов – озёр пойменного происхождения (стариц), образовавшихся в результате меандрирования реки Урал. Эти озёра разнообразны по гидрологическому режиму, степени проточности и антропогенной

нагрузке. Эти водоёмы различаются по режиму питания и степени антропогенной нагрузки; многие из них подвержены эвтрофикации (накоплению питательных веществ и «цветению» воды) [3]. Вовлечение школьников в мониторинг локальных водоёмов через наблюдения за макрофитами может повысить их знания об экологии и сформировать ответственное отношение к природной среде. Современное экологическое образование требует интеграции регионального природного материала в структуру учебного процесса. В контексте данного исследования водные экосистемы рассматриваются не только как объект биологического анализа, но и как дидактическая платформа для формирования экологической грамотности, научного мышления и ценностного отношения к природе. Для систематизации образовательных компонентов разработана концептуальная модель, отражающая взаимосвязь понятийного блока, полевых практик, измерительных процедур и оценочных механизмов в структуре школьного обучения.

Рисунок 1 отражает последовательность перехода от экологического содержания к измеряемым показателям и далее к образовательному результату. В отличие от традиционного объяснительно-иллюстративного подхода, водоём здесь выступает как учебная лаборатория, где учащиеся не только наблюдают макрофиты, но и интерпретируют состояние экосистемы через конкретные параметры среды [4]. Такая структура обеспечивает методическую воспроизводимость: аналогичная модель может быть реализована в любой школе, располагающей доступом к локальному водному объекту.

В работе рассматриваются шесть модельных водоёмов – пойменных озёр в нижнем течении Урала. Эти озёра находятся в разных физико-географических зонах: два – в степной, два – в полупустынной, два – в пустынной зоне. Такое расположение позволяет сравнить влияние климатических условий на растительность и трофическое состояние водоёмов.

Цель и задачи исследования

Цель исследования – дать современную оценку состояния озёр по макрофитам и изучить влияние практического опыта их исследования на экологическое сознание школьников.

Для достижения цели решались следующие задачи:

- 1) проанализировать расположение и основные характеристики выбранных озёр, описать их фитосообщества;
- 2) выявить флористический состав макрофитов каждого озера и составить сводный флористический список с указанием основных жизненных форм;
- 3) рассчитать показатели разнообразия и экологические индексы (Шеннона, Пилу (выравненности), индекс сапробности, индекс эвтрофикации) на основе полученных данных;
- 4) провести педагогический эксперимент для оценки влияния полевых занятий на знания учеников и их отношение к водным экосистемам.

Рисунок - 1. Интеграция изучения водных экосистем в образовательный процесс школы

Теоретический анализ

Материалы и методы

Объекты исследования

Исследование выполнено на шести озёрах-старицах в пойме реки Урал (Жайык) в Западно-Казахстанской области. Озёра расположены в окрестностях г. Уральска и ниже по течению, в пределах пойменной террасы. Их происхождение связано с прежними меандрами Урала, которые отделились от основного русла. Выбранные водоёмы отличаются размерами, гидрологическим режимом и степенью антропогенного воздействия:

Озеро Коловертное – расположено в полупустынной зоне, правобережная пойма р. Урал. Площадь ~2,2 га. Неглубокое (глубины до ~2 м), берега пологие, дно илистое. Значительно зарастание прибрежной растительностью. Близость населённых пунктов отсутствует, антропогенная нагрузка минимальная (эталонный водоём).

Озеро Жанабулак (Глубинное) – расположено севернее с. Жанабулак (полупустыня). Относительно глубокое (до 3–4 м), с крутыми берегами (что отражено в названии «Глубинное»). Площадь порядка нескольких гектаров. Питается частично грунтовыми

водами. Прозрачность воды весной высокая, летом снижается из-за планктонных водорослей. Растительность менее обильна, чем в мелких старицах.

Озеро Жанама – пустынная зона, левобережная пойма Урала. Небольшой водоём (площадь <1 га), мелководный, летом частично пересыхающий на мелководных участках. Берега заболоченные, местами покрыты тростником. Рядом расположено одноимённое село, возможно поступление органических стоков и выпас скота на берегах.

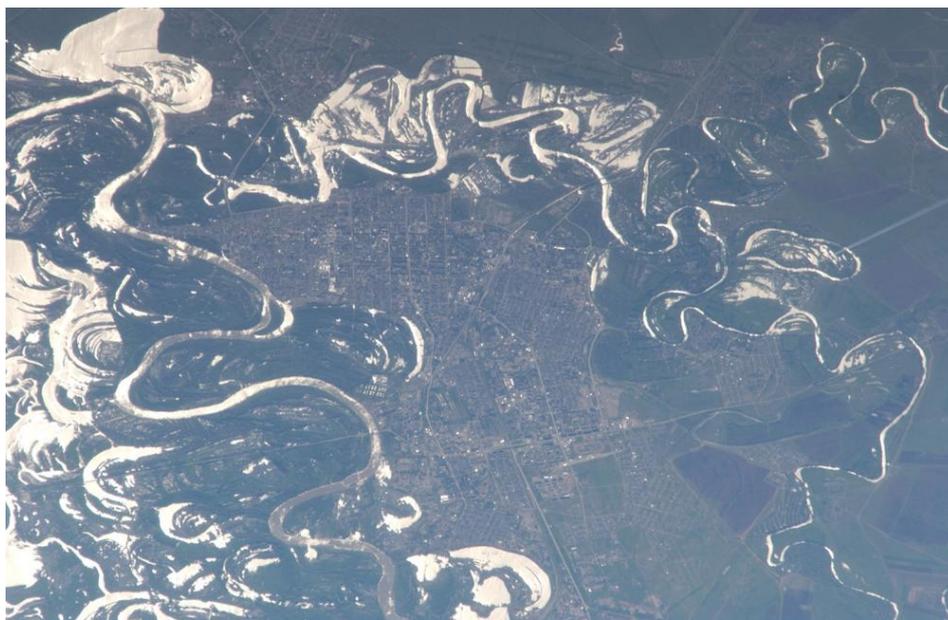
Озеро Карасу – пустынная зона, близ с. Карасу, левобережье. Название «карасу» (с тюрк. «чёрная вода») может указывать на богатство органикой. Озеро вытянутой формы, условно проточное (сообщается с сезонными протоками во время паводка). Летняя минерализация повышена из-за испарения. Заросли рдестов и ряски покрывают значительную часть поверхности.

Озеро Прорва – степная зона, правобережье. Крупнейший из рассматриваемых (площадь ~5 га). Имеет частичную связь с рекой в паводок через пролив (отсюда название «Прорва»). Вода относительно прозрачная – до 2 м (единственный водоём с такой прозрачностью), благодаря притоку речной воды и меньшему цветению. Берега степные, местами используемые под выпас. Растительность представлена как погруженными видами, так и прибрежно-водными [5].

Озеро Брусяное – степная зона, правобережная пойма. Небольшое (0,65 га), вытянутой формы озеро, окружённое луговой растительностью. Глубины умеренные (до 2 м). Озеро типично гидрогенное (пойменного генезиса). Отличается наибольшим разнообразием макрофитов: здесь отмечены и густые камышовые заросли по берегам, и разветвлённые сообщества погруженных растений в центре озера. По флористическому богатству Брусяное превосходит остальные водоёмы (см. результаты ниже).

Несмотря на различия, все изучаемые озёра относятся к водоёмам стоячего или медленнотекущего типа, с преобладанием нейтрально-щелочной рН и умеренной минерализацией. Температура воды летом достигает +20...+28 °С. В летний период в мелких озёрах наблюдаются эпизоды «цветения» воды (размножения цианобактерий), особенно в Жанама и Карасу (замкнутые и мелкие озёра). Эти визуальные признаки эвтрофикации служили тревожными индикаторами при оценке состояния экосистем и стимулировали проведение детального анализа [6].

Методы сбора данных Гидробиотанические исследования. В каждой из шести акваторий в летний период были заложены пробные площадки (размером ~10×10 м) в репрезентативных участках – у заросшего мелководья и в центральной части. Площадки охватывали основные типы местообитаний макрофитов (прибрежно-водная зона с зарослями тростника/камыша и открытая вода с плавающей/погруженной растительностью). С каждого водоёма методом маршрутных обходов и проб при помощи сетчатого троса (для сбора погруженных растений) был собран полный гербарный материал макрофитов. Определение видов произведено с помощью определителей флоры (Определитель высших растений СССР, Флора Казахстана, определители Б. А. Быкова, 1978 и др.), а также консультаций специалистов-ботаников. Для каждого вида зафиксированы жизненная форма (гидрофит, гелофит и т.д.), приуроченность к типу местообитания, обилие (оценка шкалой проектного покрытия) [7].

ISS011E06717

Рисунок - 2. Космический снимок правобережной поймы реки Урал в районе г. Уральск (ISS011-E-6717, NASA, 2005 г.) – светлые блики отражения на воде отмечают систему озёр-старичьев вдоль русла. Исследуемые водоёмы расположены в пределах данной поймы.

Гидрохимические измерения. Параллельно отобраны пробы воды в центральной части озёр (с глубины ~0,5 м). Измерены на месте: прозрачность воды (диск Секки), температура, pH, содержание растворённого кислорода (портативный оксиметр), электропроводность (определение суммарной минерализации). В лаборатории выполнен анализ на концентрации нитрат- и фосфат-ионов (фотометрическим методом). Эти данные использованы для общей характеристики трофического статуса и проверки индикаторных оценок по макрофитам.

Антропогенная нагрузка оценивалась качественно – по наличию видимых источников загрязнения (скота на берегу, свалок, сточных канав), а также по опросу местных жителей. Для каждого озера условно присвоена категория: «минимальная» (нет прямых источников, только диффузный атмосферный перенос), «умеренная» (эпизодический выпас, близость сёл) или «значительная» (регулярное загрязнение стоками, интенсивное рекреационное использование).

Педагогический эксперимент В рамках сотрудничества с средней школой № 26 г. Уральска (были организованы полевые экскурсии с участием учащихся 7-х классов на два ближайших озера (Брусное и Жанама). До начала практических занятий школьники заполнили анкеты, выявляющие их исходный уровень знаний о водных экосистемах и отношении к природе (например, вопросы о роли растений в воде, об их значении для человека, готовности участвовать в охране водоёмов). Затем проводилось ознакомительное занятие на озере: учащиеся наблюдали и собирали образцы макрофитов, определяли их по простому атласу, отмечали животных, связанных с растениями (улиток, насекомых). После экскурсии состоялось обсуждение и повторное анкетирование. Такой до- и после-тестовый дизайн позволил оценить изменения в знаниях и экологических установках учеников. Через месяц после занятия проведён контрольный опрос для оценки стойкости усвоенных знаний. Анкетные данные (количественно – доля правильных ответов, качественно – характер высказываний) были проанализированы статистически (критерий χ^2 для частот ответов) и содержательно [8].

Этические аспекты: участие школьников было добровольным, с разрешения школы и родителей, персональные данные не собирались. Практическая часть соответствовала санитарным нормам (дети были обеспечены средствами гигиены после работы с водой).

Результаты и их обсуждение

Во всех изученных водоёмах выявлено в совокупности 28 видов высших водных растений, принадлежащих к 20 родам и 15 семействам. Это довольно богатый флористический список, учитывая небольшой размер озёр. Наиболее широко представлены семейства, характерные для пресноводных мелководий: рдестовые (*Potamogetonaceae*) – 4 вида рдестов (*Potamogeton lucens* – рдест блестящий, *P. perfoliatus* – рдест пролонённый, *P. pectinatus* – гребенчатый и др.); роголистниковые (*Ceratophyllaceae*) – 2 вида (*Ceratophyllum demersum* – роголистник тёмно-зелёный, *C. submersum* – светло-зелёный); осоковые и ситниковые (*Cyperaceae, Juncaceae*) – 5 видов прибрежных гелофитов (сыть бурая *Cyperus fuscus*, камыш озёрный *Schoenoplectus lacustris* и др.); рясковые (*Lemnaceae*) – 2 вида (ряска малая *Lemna minor*, многокоренник *Spirodela polyrhiza*). Присутствуют также отдельные представители семейств частуховые (*Alisma plantago-aquatica* – частуха, отмечена в Карасу) и сусаковые (*Butomus umbellatus* – сусак, единично на Брусянном). Редкие для региона виды не зафиксированы – все отмеченные растения ранее упоминались для флоры Западного Казахстана [9]. Жизненные формы макрофитов распределились следующим образом: около 50% видов – гидатофиты (погружённые водные растения), ~30% – гемикриптофиты (гидрофиты с плавающими листьями), ~20% – гелофиты (прибрежно-водные травы). Такой состав типичен для стоячих пресных водоёмов: большая часть акватории покрыта погружёнными видами (рдесты, ряска, роголистники), берега заняты тростником (*Phragmites australis*) и рогозом (*Typha latifolia*). Перечень основных видов и их распространение по озёрам приведён в табл. 1.

Таблица - 1. Видовой состав высших водных растений и их распределение по озёрам

Вид (лат./рус.)	Коловертное	Жанабулак	Жанама	Карасу	Прорва	Брусянное
<i>Phragmites australis</i> (тростник)	++	+	+	+	++	++
<i>Typha latifolia</i> (рогоз)	+	–	+	+	+	++
<i>Schoenoplectus lacustris</i> (камыш)	+	–	+	–	+	++
<i>Potamogeton lucens</i> (рдест блестящий)	+	+	–	+	++	++
<i>Potamogeton perfoliatus</i> (рдест пролонённый)	+	–	–	–	+	+
<i>Potamogeton pectinatus</i> (рдест гребенчатый)	+	+	+	++	+	++
<i>Ceratophyllum demersum</i> (роголистник тёмно-зелёный)	+	++	++	++	+	+
<i>Ceratophyllum submersum</i> (роголистник светло-зелёный)	–	–	+	+	–	+
<i>Myriophyllum spicatum</i> (уруть колосистая)	–	–	–	–	+	+
<i>Nymphaea alba/N. candida</i> (кувшинка)	–	–	–	–	+	+

белая/чисто-белая)						
<i>Nuphar lutea</i> (кубышка жёлтая)	–	–	–	–	+	+
<i>Hydrocharis morsus-ranae</i> (водокрас лягушачий)	–	–	–	+	–	+
<i>Trapa natans</i> (водяной орех, чилим)	–	–	+	–	–	–
<i>Lemna minor</i> (ряска малая)	+	+	++	++	+	+
<i>Spirodela polyrhiza</i> (многокоренник)	+	+	+	++	+	+
<i>Vitotus umbellatus</i> (сусак зонтичный)	–	–	–	–	–	+

Примечание: «++» – вид доминирует; «+» – встречается; «–» – не найден.

Полученные различия в видовых наборах согласуются с визуальными наблюдениями. Озеро Брусяное обладает самым богатым флористическим составом (~20 видов), за ним следуют Коловертное (~15) и Прорва (~15). В Жанама и Карасу отмечено по 10–12 видов, а наименее разнообразно оз. Жилое (8 видов), что связано с его сильной эвтрофикацией и окраинным расположением (сильно заболоченный пруд). Таким образом, флора изученных водоёмов типична для пресных эвтрофных озёр умеренного климата и во многом сходна с флорой пойменных озёр Нижней Волги и Урала – о чём свидетельствует наличие общих доминантов (тростник, рдест курчавый, ряски и т. д.). Для количественной оценки биоразнообразия каждого озера рассчитаны соответствующие показатели (табл. 2).

Таблица - 2. Индексы биоразнообразия и экологические показатели по озёрам

Озеро	<i>S</i> – число видов	<i>H'</i> – индекс Шеннона	<i>J'</i> – индекс равномерности	<i>S</i> – индекс сапробности	<i>TSI</i> – индекс трофич.	Трофическое состояние
Коловертное	15	2,2	0,85	2,5	68	эвтрофное
Жанабулак	10	2,0	0,78	2,7	60	эвтрофное
Жанама	10	1,8	0,75	3,2	65	эвтрофное (гипертрофия)
Карасу	12	1,9	0,78	2,8	65	эвтрофное
Прорва	15	2,3	0,91	2,0	45	мезотрофное
Брусяное	20	2,6	0,87	2,3	65	умеренно эвтрофное

Примечание: *H'* и *J'* рассчитаны по численности видов; *S* – по методике Пантле–Букка [10]; *TSI* – по прозрачности воды. Трофическое состояние интерпретировано по классификации Карлсона.

Полученные значения индексов альфа-разнообразия демонстрируют, что даже при близких по порядку величинах видового богатства (*S* - число видов) водоемы существенно различаются по внутренней структуре сообществ и по степени экологической устойчивости. Индекс Шеннона (*H'*) отражает совместный вклад видового богатства и выровненности распределения численности по видам, поэтому его интерпретация принципиально шире простого подсчета *S*. В выборке наиболее высокие значения *H'*

характерны для озер Брусяное ($H' = 2,6$) и Прорва ($H' = 2,3$), что согласуется с их более сложной пространственной организацией макрофитных ценозов и меньшей долей экстремального доминирования 1-2 видов. Напротив, для озера Жанама ($H' = 1,8$) при сопоставимом S (10 видов) фиксируется снижение интегрального разнообразия - это типичная картина для систем, где на фоне эвтрофирования формируются упрощенные сообщества с усилением доминирования наиболее толерантных таксонов и сужением экологических ниш. Индекс равномерности Pielou (J') уточняет, в какой мере наблюдаемое разнообразие обусловлено именно распределением численности по видам: при одинаковом S более высокое J' означает меньшую асимметрию и более “сбалансированное” сообщество [11]. Максимальные значения J' отмечены в Прорве (0,91) и Коловертном (0,85), что указывает на близость распределения численности к равномерному и, как следствие, на меньшую вероятность “перекоса” функциональной структуры сообщества в пользу узкой группы доминантов. Более низкие значения J' в Жанама (0,75) и Жанабулак (0,78) согласуются с признаками экологического напряжения: в таких условиях ценозы нередко переходят к режиму “оппортунистического доминирования”, когда устойчивость поддерживается не сложностью трофо-функциональных связей, а высокой пластичностью ограниченного числа видов.

Показатели сапробности и трофического состояния дополняют картину, связывая структуру макрофитных сообществ с качеством воды и уровнем органической нагрузки. Наиболее неблагоприятная комбинация отмечена для озера Жанама: повышенная сапробность (3,2) и высокий трофический индекс ($TSI = 65$) соответствуют эвтрофному состоянию, близкому к гипертрофии, что закономерно сочетается с понижением H' и J' . В противоположность этому, озеро Прорва демонстрирует умеренный трофический статус ($TSI = 45$) и более низкую сапробность (2,0) - именно такая связка обычно рассматривается как среда, в которой макрофитные сообщества удерживают структурное разнообразие и функциональную полноту. При этом значения TSI для большинства остальных озер (60-68) укладываются в эвтрофный диапазон, что интерпретируется как устойчивое преобладание высокопродуктивного режима, способного усиливать “цветение”, снижать прозрачность и опосредованно перестраивать макрофитный ярус через световой дефицит и заиливание субстрата.

Выявленные различия между водоемами по индикаторам разнообразия и экологического состояния задают содержательную основу для образовательного блока исследования: учащиеся могут не просто фиксировать виды, но и интерпретировать результаты через количественные индексы, сопоставляя биоту и качество среды. Макрофиты формируют зонально организованные сообщества, сменяющие друг друга от берега к центру озера. На мелководье (0–0,5 м) доминируют прибрежно-водные растения (камыш, тростник, рогоз); далее (0,5–1,5 м) располагается зона плавающих листьев (кувшинка, кубышка); на глубинах 1–2 м развиваются погружённые сообщества (рдесты, уруть, роголистники). На берегу формируются сообщества камыша озёрного (*Schoenoplectus lacustris*) и осок; на мелководье доминируют тростниковые заросли; далее располагается зона плавающих листьев; на глубине – погружённые растения. В малых сильно зарастающих озёрах (например, Жилое) поверхностный ковёр ряски полностью скрывает зеркало воды, препятствуя фотосинтезу погружённых растений.

Фитоценозы макрофитов служат индикатором гидрологического режима водоёма. Преобладание плавающих форм (ряска *Lemna*, многокоренник *Spirodela*) при отсутствии погружённых растений указывает на застой, мутность и высокую органическую нагрузку (полисапробность). Сочетание же различных жизненных форм свидетельствует о более чистом, проточном водоёме. Значения индекса сапробности (табл. 2) подтверждают эту градацию: озёра Прорва и Брусяное относятся к β -мезосапробной зоне (умеренное загрязнение), тогда как Жанама характеризуется α -мезосапробной, граничащей с

полисапробной средой.

Гидрохимические данные (табл. 3) и биологические индикаторы свидетельствуют, что большинство озёр подвержены эвтрофикации. Прозрачность воды летом составляла 0,3–0,4 м (Коловертное, Жанама, Карасу, Брусяное), что по индексу Карлсона соответствует $TSI \approx 60-70$ – эвтрофное состояние. Только оз. Прорва имело прозрачность ~2 м ($TSI \approx 45$, мезотрофное). Концентрации нитратов NO_3^- варьировали от ~0,6–0,8 мг/л (Прорва, Брусяное) до ~1,3–1,5 мг/л (Жанама, Карасу, Жилое). Фосфаты PO_4^{3-} достигали 0,2–0,3 мг/л в самых эвтрофных озёрах (Жанама, Карасу, Жилое) и лишь ~0,05 мг/л в Прорве. Эти уровни подтверждают градицию трофности: Жилое – гиперэвтрофное, Карасу и Жанама – эвтрофные, Коловертное и Брусяное – умеренно эвтрофные, Прорва – мезотрофное озеро. Соответственно, биологические индикаторы отражают эту дифференциацию: в Прорве вода прозрачная, развиты чувствительные виды (уруть *Myriophyllum*, возможно встречается наяс *Najas*, хотя не был найден), а в Жилом – «экстремальная» флора из сплошного слоя ряски и роголистника, сигнализирующая избыток питательных веществ.

Таблица - 3. Основные гидрохимические показатели и антропогенная нагрузка по озёрам

Озеро	Прозрачность (м)	NO_3^- (мг/л)	PO_4^{3-} (мг/л)	Категория антропогенной нагрузки	Характеристика
Коловертное	0,35	0,7	0,10	минимальная	Эталонный водоём, удалён от поселений
Жанабулак	0,50	0,6	0,08	умеренная	Глубокое озеро, проточное, летом мутность повышается
Жанама	0,30	1,3	0,20	значительная	Небольшое, мелкое озеро, рядом село и выпас скота
Карасу	0,30	1,3	0,25	значительная	Пустынное озеро, повышенная минерализация, обильна ряска
Прорва	2,00	0,6	0,05	минимальная	Крупнейший водоём, частично соединён с Уралом, высокая прозрачность
Брусяное	0,40	0,7	0,05	умеренная	Богатое макрофитами озеро, разнообразные экотопы

Данные таблицы 3 фиксируют устойчивую градицию исследованных водоёмов по трофическому статусу и степени антропогенной трансформации. Для озёр с низкой прозрачностью (0,30-0,50 м) характерны повышенные концентрации биогенных элементов (NO_3^- и PO_4^{3-}), что согласуется с эвтрофным диапазоном индекса Карлсона (TSI около 60-70) и отражает доминирование высокопродуктивного режима. В таких условиях ускоряется рост фитопланктона, уменьшается глубина фотической зоны, усиливается взмучивание и заиление, а макрофитный ярус испытывает двойное ограничение - дефицит света и ухудшение качества субстрата. Экологический результат закономерен: сообщество высших водных растений сдвигается в сторону толерантных, быстрорастущих и часто доминирующих форм, а роль чувствительных погружённых видов ослабевает. Наиболее

«напряжённый» профиль демонстрируют водоёмы с выраженной антропогенной нагрузкой, где сочетание низкой прозрачности и повышенных фосфатов формирует условия для закрепления эвтрофикации как самоподдерживающегося процесса [12]. Выделенные причинно-следственные связи имеют не только природоохранное, но и прикладное педагогическое значение, поскольку позволяют переводить полевые наблюдения в формат количественно интерпретируемых закономерностей. Именно поэтому последующий этап работы ориентирован на проверку образовательного эффекта: насколько участие школьников в полевых обследованиях, фиксации гидрохимических индикаторов и обсуждении механизмов эвтрофикации повышает предметные знания о водных экосистемах и формирует более осмысленное отношение к сохранению водной растительности.

В педагогическом эксперименте приняли участие 30 учащихся 7-х классов (возраст ~13 лет). Для проверки педагогической эффективности полевых занятий был проведён формирующий эксперимент с участием 30 учащихся 7-х классов (возраст 13 лет). Диагностика включала два взаимодополняющих блока: 1) когнитивный (узнавание и название макрофитов, понимание их экологических функций, интерпретация причин «цветения» воды и снижения прозрачности); 2) ценностно-мотивационный (отношение к сохранению водной растительности и готовность к природоохранным действиям). Оценивание выполнялось по единой анкете до начала практических работ и сразу после завершения полевого этапа, что позволяет сопоставить исходный уровень и достигнутые изменения по одинаковым индикаторам. Эти данные обобщены в табл. 4.

Таблица - 4. Результаты анкетирования учащихся до и после полевых занятий

Показатель	До занятий (%)	После занятий (%)
Уровень таксономической осведомлённости (идентификация 2-3 видов водных растений)	20	100
Понимание экологических функций макрофитов в водной экосистеме (очищают воду, укрытие для рыб)	10	85
Сформированность ценностной установки на сохранение водной растительности	50	90
Выраженность мотивации к природоведческой активности (интерес к посещению природных объектов)	30	60

Практическое обучение оказалось эффективным: у школьников значительно повысились знания, сформировалась эмоциональная связь с природой и выросла мотивация участвовать в природоохранных инициативах. Учителя отмечали, что многие дети перестали воспринимать заросшие пруды как «грязные лужи» и захотели проводить собственные исследования. Подобные занятия способствуют формированию у подрастающего поколения экологически ориентированного мышления и ответственности за местную природу.

Средний результат теста знаний (10 вопросов о водных экосистемах) по группе вырос с ~40% до ~75% правильных ответов сразу после экскурсии. Спустя месяц некоторые детали подзабылись (результат снизился до ~65%), однако базовые концепции (роль макрофитов, причины «цветения» воды) дети удержали. Таким образом, наше педагогическое исследование подтвердило общемировую тенденцию: полевые экологические занятия улучшают экологические знания и в меньшей степени – отношение и поведение детей, также что, именно связка «полевые данные - экологическая интерпретация - оценивание - обратная связь» формирует устойчивый образовательный эффект, подтверждённый результатами проведённого педагогического эксперимента.

Выводы

Комплексное исследование шести пойменных озёр Западного Казахстана показало, что высшая водная растительность (макрофиты) эффективно отражает их экологическое состояние. Озёра Брусяное и Прорва характеризуются высоким видовым разнообразием ($S \geq 15$, $H' > 2,3$) и умеренной эвтрофией. Коловертное, Жанама и Карасу относятся к эвтрофным водоёмам со средним богатством флоры (10–15 видов) и повышенной органической нагрузкой; индекс сапробности 2,5–3,2 свидетельствует о мезо- и α-мезосапробных условиях. Озеро Жанама (вместе с сильно заросшим Жилым, не включённым в основную выборку) находится в гиперэвтрофном состоянии ($S \approx 3,6$) – здесь преобладают ряска и роголистник, прозрачность воды минимальная. Рассчитанные индексы (H' , J' , S , TSI) согласуются с визуальными наблюдениями и дают количественную основу для мониторинга. Макрофиты подтвердили свою пригодность в роли биоиндикаторов состояния водоёмов.

Педагогический эксперимент показал, что включение школьников в изучение макрофитов значительно повышает их знания и формирует позитивное отношение к природе. Непосредственный контакт с живой экосистемой превращает уроки биологии в увлекательную исследовательскую работу, способствует развитию экологического мышления и готовности к природоохранной деятельности. Результаты опроса демонстрируют заметный рост осведомлённости и экологических ценностей у учащихся после полевого занятия.

В педагогическом плане подтверждена гипотеза о положительном влиянии практического изучения макрофитов на экологическое сознание учащихся. Школьники, участвовавшие в полевых работах, существенно повысили свои знания о водных экосистемах и проявили большую готовность участвовать в природоохранной деятельности. Прямой контакт с живой экосистемой – будь то рассматривание листа кувшинки или сбор ряски с поверхности – создаёт у детей эмоциональную связь с природой, недостижимую обычным классным обучением. Это соответствует мировым тенденциям, отмеченным в исследованиях по экологическому образованию. Таким образом, интеграция локальных эколого-краеведческих исследований (например, наблюдений за состоянием родного озера) в образовательный процесс является эффективным инструментом формирования экологоориентированного мышления школьников. Подводя итог, подчеркнём главные тезисы: высшие водные растения – зеркальное отражение здоровья озера, и заботясь о макрофитах, мы тем самым сохраняем экосистему в целом. А обучая детей бережному отношению к даже небольшому пруду у дома, мы растим поколение, способное беречь большие реки, моря и океаны.

Список литературы

1. Ibáñez C., Caiola N., Barquín J., Belmar O., Benito-Granell X., Casals F., Fennessy S., Hughes J., Palmer M., Peñuelas J., Romero E., Sardans J., Williams M. Ecosystem-level effects of re-oligotrophication and N:P imbalances in rivers and estuaries on a global scale // *Global Change Biology*. 2023. Vol. 29. No. 5. P. 1248-1266. doi: <https://doi.org/10.1111/gcb.16520>
2. Tarkowska-Kukuryk M., Grzywna A. Macrophyte communities as indicators of the ecological status of drainage canals and regulated rivers (Eastern Poland) // *Environmental Monitoring and Assessment*. 2022. Vol. 194. Article 210. Доступно на: <https://link.springer.com/article/10.1007/s10661-022-09777-0>
3. Магрицкий Д.В., Кенжебаева А.Ж., Сивохиц Ж.Т., Павлейчик В.М. Научно-прикладное изучение стока рек в бассейне Урала в XX в. начале XXI в. Часть 2. Трансграничное водопользование и водный режим устья Урала // *Вопросы степеведения*. 2023. № 2. С.17-42. doi: <https://doi.org/10.24412/2712-8628-2023-2-17-42>

4. Pulido L., Pépin A., Bergeron-Leclerc C., Cherblanc J., Godue-Couture C., Laprise C., Paquette L., Nadeau-Tremblay S., Simard S. The Effects of Outdoor Teaching on Academic Achievement and Its Associated Factors - A Scoping Review // *Education Sciences*. 2025. Vol. 15. No. 8. Article 1060. Доступно на: <https://www.mdpi.com/2227-7102/15/8/1060>
5. Агелеуов Е.А. Флора поймы реки Урал. Алма-Ата: Наука, 1987. 104 с.
6. Yessenbayeva K., Turdiyeva K., Ramazanova E., Lee W. Water Chemistry, Source Identification, and Health Risk Assessment in Surface Water of the Ural River // *ACS ES&T Water*. 2024. Vol. 4. No. 4. P.1620-1628. doi: <https://pubs.acs.org/doi/abs/10.1021/acsestwater.3c00682>
7. Атаманова О.В., Тихомирова Е.И., Бурахта В.А., Байтлесова Л.И., Джубаялиева А.К. Гидрохимический мониторинг качества воды природных водоемов Уральского речного бассейна // *Поволжский экологический журнал*. 2021. № 3. С. 358-368. doi: <https://doi.org/10.35885/1684-7318-2021-3-358-368>
8. Dhakal P., Nyaichyai L. Chi Square Test Analysis in Use of Digital Library on the Basis Gender, Education Levels, and Regional Differences // *International Journal of Sustainable Development Research*. 2025. Vol. 11. No. 1. P. 40-47. Доступно на: <https://www.sciencepublishinggroup.com/article/10.11648/j.ijdsr.20251101.14>
9. Abiev S.A., Sarsenova A.N., Darbayeva T.E. The mycobiota oak forests of the Ural river valley within the West Kazakhstan region // *Experimental Biology*. 2022. No. 2(91). P. 37-45. Доступно на: <https://bb.kaznu.kz/index.php/biology/article/view/1810>
10. Solheim A.L., Thrane J.-E., Mentzel S., Moe S.J. Harmonised biological indicators for rivers and lakes: Towards European assessment of temporal trends in ecological quality // *Ecological Indicators*. 2025. Vol. 171. Article 113207. doi: <https://doi.org/10.1016/j.ecolind.2025.113207>
11. Ijoma G.N., Lopes T., Mannie T., et al. Exploring macrophytes' microbial populations dynamics to enhance bioremediation in constructed wetlands for industrial pollutants removal in sustainable wastewater treatment // *Symbiosis*. 2024. Vol. 92. P. 323-354. Доступно на: <https://link.springer.com/article/10.1007/s13199-024-00981-9>
12. Carlson R.E. A trophic state index for lakes // *Limnology and Oceanography*. 1977. Vol. 22. No. 2. P. 361-369. doi: <https://doi.org/10.4319/lo.1977.22.2.0361>

References liste:

1. Ibáñez C., Caiola N., Barquín J., Belmar O., Benito-Granell X., Casals F., Fennessy S., Hughes J., Palmer M., Peñuelas J., Romero E., Sardans J., Williams M. Ecosystem-level effects of re-oligotrophication and N:P imbalances in rivers and estuaries on a global scale. *Global Change Biology*. 2023;29(5):1248-1266. <https://doi.org/10.1111/gcb.16520>
2. Tarkowska-Kukuryk M., Grzywna A. Macrophyte communities as indicators of the ecological status of drainage canals and regulated rivers (Eastern Poland). *Environmental Monitoring and Assessment*. 2022;194:210. <https://link.springer.com/article/10.1007/s10661-022-09777-0>
3. Magritskiy D.V., Kenzhebaeva A.Zh., Sivokhip Zh.T., Pavleichik V.M. Nauchno-prikladnoe izuchenie stoka rek v basseine Urala v XX v. nachale XXI v. Chast' 2. Transgranichnoe vodopol'zovanie i vodnyi rezhim ust'ya Urala. *Voprosy stepovedeniya*. 2023;(2):17-42. <https://doi.org/10.24412/2712-8628-2023-2-17-42> (In Russian)
4. Pulido L., Pépin A., Bergeron-Leclerc C., Cherblanc J., Godue-Couture C., Laprise C., Paquette L., Nadeau-Tremblay S., Simard S. The Effects of Outdoor Teaching on Academic Achievement and Its Associated Factors - A Scoping Review. *Education Sciences*. 2025;15(8):1060. <https://www.mdpi.com/2227-7102/15/8/1060>
5. Агелеуов Е.А. Флора поймы реки Урал. Алма-Ата: Наука; 1987. 104 с. (In Russian)

6. Yessenbayeva K., Turdiyeva K., Ramazanova E., Lee W. Water Chemistry, Source Identification, and Health Risk Assessment in Surface Water of the Ural River. ACS ES&T Water. 2024;4(4):1620-1628. <https://pubs.acs.org/doi/abs/10.1021/acsestwater.3c00682>

7. Atamanova O.V., Tikhomirova E.I., Burakhta V.A., Baytlesova L.I., Dzhubayalieva A.K. Gidrokhimicheskiy monitoring kachestva vody prirodnykh vodoemov Ural'skogo rechnogo basseina. Povolzhskiy ekologicheskiy zhurnal. 2021;(3):358-368. <https://doi.org/10.35885/1684-7318-2021-3-358-368> (In Russian)

8. Dhakal P., Nyaichyai L. Chi Square Test Analysis in Use of Digital Library on the Basis Gender, Education Levels, and Regional Differences. International Journal of Sustainable Development Research. 2025;11(1):40-47. <https://www.sciencepublishinggroup.com/article/10.11648/j.ijdsr.20251101.14>

9. Abiev S.A., Sarsenova A.N., Darbayeva T.E. The mycobiota oak forests of the Ural river valley within the West Kazakhstan region. Experimental Biology. 2022;(2(91)):37-45. <https://bb.kaznu.kz/index.php/biology/article/view/1810>

10. Solheim A.L., Thrane J.-E., Mentzel S., Moe S.J. Harmonised biological indicators for rivers and lakes: Towards European assessment of temporal trends in ecological quality. Ecological Indicators. 2025;171:113207. <https://doi.org/10.1016/j.ecolind.2025.113207>

11. Ijoma G.N., Lopes T., Mannie T., et al. Exploring macrophytes' microbial populations dynamics to enhance bioremediation in constructed wetlands for industrial pollutants removal in sustainable wastewater treatment. Symbiosis. 2024;92:323-354. <https://link.springer.com/article/10.1007/s13199-024-00981-9>

12. Carlson R.E. A trophic state index for lakes. Limnology and Oceanography. 1977;22(2):361-369. <https://doi.org/10.4319/lo.1977.22.2.0361>

сведения об авторе ответственном за переписку (место работы, номер телефона, электронная почта) Жиналиева Ализа Есеновна - магистрант 2 курса, Западно-Казахстанский университет имени Махамбета Утемисова, Уральск, Казахстан, aliza_zhinaliyeva@mail.ru 87750656614

**ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ НАУК
DIRECTION OF PHILOLOGICAL SCIENCES**

тақырыптық рубрикалар/тематические рубрики/ subject headings

**ТҮЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТ
ЯЗЫҚОЗНАНИЕ И ЛИТЕРАТУРА
LINGUISTICS AND LITERATURE**

IRSTI: 16.21.41

<https://orcid.org/0000-0001-8423-1129>

<https://orcid.org/0000-0002-5596-737X>

Boranbayev S.R., Serkebaeva G.Y.*

doctor of Philology, professor, M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan

doctor PhD, M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan

TURKIC COGNITION IN RIDDLES IN THE CUMAN DICTIONARY

*Corresponding-author: g.serkebaeva@mail.ru

Abstract: The article deals with Turkish knowledge in the transmission of riddles in the «Codex Cumanicus» dictionary. In the inner content and semantics of riddles, the knowledge of the Turkic peoples, their perception of the linguistic picture of the world plays an important role. We can see the lexical and semantic commonality of riddles used in the Kazakh language that have survived to this day. In the article, the general knowledge of the Turkic people is explained by the heavenly world, man himself, nature, perception of time and space. This is due to the fact that all Turks perceive the surrounding world in the same way, and according to this, the text of the mystery is compiled according to various signs of hidden objects. The riddles are hidden by colors, properties, signs, and the location of objects such as the moon, stars, sky, clouds, and sun, and, accordingly, the general communication skills of the listeners and the hidden ones make it possible to understand and accept each of them. The other is correct, and solve the puzzle. Knowledge serves a great purpose in concealing human behavior and body parts, behavior, natural phenomena, time, weight and spatial dimensions. The riddles in the «Codex Cumanicus» contain such lore-based themes. At the same time, it is shown that it is necessary to pay attention to criticism, quality, type, function, movement of the object, which is the basis for creating riddles, and analyze them. Since the «Codex Cumanicus» monument is a common relic of the Turkic peoples, it includes that knowledge is common to the Turks of that period, and that the Turkic knowledge of that period is characteristic of today's branches of individual Turkic languages, including the Kazakh language. The article completes a series of studies on the «Codex Cumanicus» and mysteries.

Keywords: Codex Cumanicus, dictionary, riddles, linguistic cognition, worldview, metaphor, imagery, continuity

FTAXP: 16.21.41

<https://orcid.org/0000-0001-8423-1129>

<https://orcid.org/0000-0002-5596-737X>

Боранбаев С.Р.,¹ Серкебаева Г.И.*

филолог.ғ. докторы, профессор, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан

доктор PhD, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан

ҚҰМАНДАР СӨЗДІГІНДЕГІ ЖҰМБАҚТАРДАҒЫ ТҮРКІЛІК КОГНИЦИЯ

*Автор корреспондент: g.serkebaeva@mail.ru

Түйін: Мақалада «Codex Cumanicus» сөздігіндегі жұмбақтардың берілуіндегі түркілік таным қарастырылған. Жұмбақтардың ішкі мазмұны мен семантикасында түркі жұртының танымы, әлемнің тілдік бейнесін қабылдауы үлкен рөл ойнайды. Бүгінгі күнге дейін жеткен, қазақ тілінде қолданылатын жұмбақтардың да лексикалық, семантикалық ортақтығын көреміз. Мақалада түркі жұртына ортақ танымды аспан әлемімен, адамның өзімен, табиғатпен, уақыт пен кеңістікті қабылдауымен түсіндіруге болады. Себебі қоршаған әлемді барлық түркі жұрты бірдей қабылдайды және соған сәйкес жасырылған заттардың түрлі белгілеріне қарай жұмбақ мәтіні құрастырылады. Ай, жұлдыз, аспан, бұлт, күн секілді заттардың түр-түсіне, қасиеттеріне, белгілеріне, орналасқан жеріне орай жұмбақтар жасырылады, соған сәйкес тыңдаушылар жасырушылардың ортақ коммуникативтік аялық білімдері бір-бірін дұрыс түсініп, қабылдауға, жұмбақты шешуге мүмкіндік береді. Адамның мінез-құлқы мен дене мүшелерін жасыруға, жүріс-тұрыстарын, табиғаттың құбылыстарын жасыруға, уақыт, салмақ, аралық өлшемдерін жасыруға таным үлкен қызмет етеді. «Codex Cumanicus» жазба ескерткіші құрамындағы жұмбақтар таным негізінде осындай тақырыптарды қамтыған. Сонымен қатар жұмбақтардың жасалуына тірек болатын заттың сынына, сапасына, түріне, қызметіне, қимылына назар аударып, олардың талдануы қажеттігі көрсетілген. «Codex Cumanicus» ескерткіші түркі жұртына ортақ жәдігер болғандықтан, таным да сол кезеңдегі түркілерге ортақ екендігі, сол кезеңдегі түркілік таным бүгінгі күнгі жекелеген түркі тілдерінің тармақтарына, оның ішінде қазақ тіліне де тән екендігі қамтылған. Мақала «Codex Cumanicus» және жұмбақтарға қатысты жазылған зерттеулер қатарын толықтырады.

Кілт сөздер: «Codex Cumanicus», сөздік, жұмбақтар, тілдік когниция, дүниетаным, метафора, бейне, сабақтастық

IRSTI: 16.21.41

<https://orcid.org/0000-0001-8423-1129>

<https://orcid.org/0000-0002-5596-737X>

Боранбаев С.Р., Серкебаева Г.И.*

д.филолог.н., профессор, ЮКИУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан
доктор PhD, ЮКИУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

ТЮРКСКАЯ КОГНИЦИЯ В ЗАГАДКАХ В СЛОВАРЕ КУМАНОВ

*Автор-корреспондент: g.serkebaeva@mail.ru

Аннотация: В статье рассматриваются турецкие знания в передаче загадок в словаре «Codex Cumanicus». Во внутреннем содержании и семантике загадок большую роль играет знание тюркских народов, их восприятие языковой картины мира. Мы можем видеть лексическую и семантическую общность загадок, используемых в казахском языке, дошедших до наших дней. В статье общие знания тюркского народа объясняются небесным миром, самим человеком, природой, восприятием времени и пространства. Это связано с тем, что все тюрки воспринимают окружающий мир одинаково, и согласно этому текст мистерии составляется по различным признакам скрытых предметов. Загадки спрятаны по цветам, свойствам, знакам и расположению таких объектов, как луна, звезды, небо, облака и солнце, и, соответственно, общие коммуникативные навыки слушателей и спрятавшихся позволяют понять и принять каждую из них. другой правильно, и решить загадку. Знание служит великой цели в сокрытии человеческого поведения и частей тела, поведения, природных явлений, времени, веса и пространственных измерений. Загадки в «Codex Cumanicus» содержат такие темы, основанные на знаниях. При этом показано, что необходимо обращать внимание на критику, качество, тип, функцию, движение предмета, являющегося основой для создания загадок, и анализировать их. Поскольку памятник «Codex Cumanicus» является общей реликвией тюркских народов, в него включено, что знания являются общими для тюрков того периода, и что тюркские знания того периода характерны для сегодняшних ветвей отдельных тюркских языков, в том числе

казахский язык. Статья дополняет серию исследований, посвященных «Codex Cumanicus» и тайнам.

Ключевые слова: Codex Cumanicus, словарь, загадки, языковая когниция, мировоззрение, метафора, образ, преемственность

Introduction

The Codex Cumanicus may be regarded as a medieval Kipchak monument that conveys the worldview of the Turkic peoples as a whole and embodies a distinct Turkic cultural code. This monument shows that the history of the Cumans was closely intertwined with the histories of the Khazars, Pechenegs, and Massagetae. It addresses issues shared by the tribes that inhabited the Great Turan and the Cumans, including onomastic and toponymic features, as well as religious and political views and aspects of social life. The manuscript consists of two parts. In the second part, the main text of the Codex is presented together with its Latin translations. In the third part, a dictionary is provided, comprising 2,838 entries: Cuman–Latin, Persian–Latin, and German–Latin. The dictionary section also includes appendices, a bibliography, and corrections to the information contained in the text.

In the Codex Cumanicus, one can find riddles that are still used in modern Kazakh. The continued presence of these riddles in contemporary Kazakh indicates that the foundations of our historical heritage are rooted in the Kipchaks. If the Kazakhs' ultimate origins are indeed connected with the Kipchaks, then it is natural that the riddles recorded in the dictionary should display clear similarities. We consider the Turkic cognition manifested in the riddles of the Cuman dictionary to be common to the broader Turkic world. The shared nature of Turkic cognition reflects the affinity of worldview and perspectives among Turkic-speaking peoples of common origin.

Materials and Methods

The «Codex Cumanicus» is an exceptional work of shared significance for the Turkic world and possesses considerable historical value. Many scholars worldwide have devoted extensive research to this monument, examining it from different perspectives, including K.Grenbek, G.Gabain, V.Drimba, A.Garkavets, A.Quryshzhanuly, S.Duisenov and others.

«The Codex Cumanicus, which is presently housed in the Library of St. Mark, in Venice, Cod. Mar. Lat. DXLIX, is not one but several unrelated (except in the broadest sense) works which were ultimately combined under one cover. The Codex may be divided into two distinct and independent parts: I) a practical handbook of the Cuman language with glossaries in Italo-Latin, Persian and Cuman II) a mixed collection of religious texts, linguistic data and folkloric materials (the Cuman Riddles), stemming from a number of hands, with translations into Latin and a dialect of Eastern Middle High German. It is also clear that a number of subsequent hands made contributions to both sections» [15].

The edition prepared by G. Kun is close to an exact copy of the original and is among the most complete [5]. Each lexical item is re-registered according to the Latin alphabet and provided with a Latin translation. Many entries are presented in a comparative manner alongside cognate words from other Turkic languages (especially Chagatai, Uyghur, and Tatar), with interrelated forms appearing throughout. The «Codex Cumanicus» was published for the third time in 1887 in Saint Petersburg in a German translation. The translator was the renowned Turkologist V.V. Radlov; however, this edition was not complete. Radlov selected excerpts from different parts of Kun's edition, transcribed them in a manner modeled on the Russian alphabet, and translated them into German. The internal structure of that publication is as follows: (1) Preface, which discusses the content of 15 riddles used in the Cuman language; (2) Cuman-German dictionary (2,217 entries); (3) selected syntactic constructions; (4) Cuman texts and their translations; (5) a list of words (3,024 entries); (6) corrigenda (33 words). Because it was produced on the basis of Cyrillic script, Radlov's transcription remains convenient for contemporary readers. However, the external

form and meanings of certain words are not consistently rendered at an adequate level. In particular, Radlov's assertion that the Cuman language contained the sound «ts» and his systematic use of «ts» in place of «ch» proved to be a highly erroneous view.

The fourth edition of the «Codex Cumanicus» was prepared by the Danish scholar Karl Grenbek. In 1936, he published the original version of the manuscript, that is, he issued the facsimile of the manuscript in its original form. It was titled as a selection from the Codices of St. Mark. The «Codex Cumanicus» contains proto-forms of riddles that exist in our language today. Riddles occur among all peoples of the world and have taken shape as a literary genre. Even ancient philosophers offered their own assessments of riddles. Aristotle, considering their internal content and formation, drew attention to their nature as an «interlocking metaphor» [16]. Depending on whether a riddle consists of two, three, or four lines, it has been described as a «small form of folk poetry». Although regarded as folk creations, it is known that riddles also had authors; however, at the time, they were not recorded and were not attributed to a specific individual, which is why they came to be considered folk works. While once classified as a folklore genre, newly created riddles today often have identifiable authors. Therefore, there are grounds to consider such works not as folklore, but as part of authored children's literature.

The origin of riddles may stem from naming an object or phenomenon indirectly-by hinting and concealing rather than naming it directly. This suggests that their roots lie deep in the past. In the dictionary of the Kipchak language titled «Codex Cumanicus», compiled in the second half of the 13th century, riddles are included. When analyzed, these riddles closely resemble Kazakh riddles. For example: *Aq küymäniñ avzu yoq. Ol, yumurtqa* [18]. In the Kazakh version: «In the open steppe, a white yurt with no mouth or nose» (it is an egg). The word *küymä* itself serves as evidence that such a term existed at that time. If we date the Codex Cumanicus to the late 13th and early 14th centuries, then the riddle tradition reflected there must have emerged earlier.

Early examples of modern Kazakh riddles are also found in the dictionary *Diwani lughat at-turk* by the medieval encyclopedist Mahmut Qashqari. In general, the collection of riddles was connected with the gathering of other cultural and literary values of the Kazakhs. This work, begun in the second half of the 19th century, became systematically associated with the educational activities of Sh. Ualikhanov and Y. Altynsarin. The collection *Qazaq zhumbaqtary* («Kazakh Riddles»), compiled by the Russian researcher A.V.Vasilev [4,4], S.A. Amanzholov, the onomastic scholar T. Zhanuzakuly, and Q. Sattarov and others [1], was repeatedly expanded and republished.

Over time, Kazakh authors themselves composed riddles, thereby enriching the corpus of written children's literature. Abai, Shakarim, and Sultanmakhmut produced a number of riddles within this area of children's genres. The contributions of Zhaqan Smaqov, Muzafar Alimbaev, Qadyr Myrzaliev, and Qastek Baianbaev are also substantial. The riddles of these authors represent a legitimate continuation of the riddles recorded in the «Codex Cumanicus».

This article identifies features shared by the riddles of the Codex Cumanicus and modern Kazakh riddles. The riddle texts in the «Codex Cumanicus» are comparatively analyzed against their contemporary Kazakh counterparts. The study employs the comparative-historical method, descriptive analysis, lexico-semantic analysis, and approaches to textual interpretation. In addition, structural characteristics of riddles (verse vs. prose patterns), metaphorical models, and cognitive categories (nature, human, everyday life, the celestial world, etc.) are systematized, and their continuity with analogous patterns in Kazakh is established. The conclusions are drawn on the basis of published editions of the manuscript texts and the transcription variants proposed by researchers.

Results and Discussion

Although the riddles in the text of the Codex Cumanicus have been studied comparatively against riddles in modern Turkic languages, they have not been examined from a cognitive perspective. Turkologists V. Bang, Yu. Nemet, G. Kun, A. Samoylovich, and S. E. Malov focused

on the reading of the riddles and paid particular attention to the transcription of their vocabulary. In line with the Russian-language development of Turkological scholarship at that time, issues related to translating the riddles were also discussed. A. Titce also published a work in English devoted to the «Codex Cumanicus» [13, p. 227].

«Contribution made in source-language references: Grønbech's references to the source languages of words contain omissions and errors. Osman Nedim Tuna states in the introduction to the translated edition: «Some words that are Mongolian but whose source was not indicated were marked by adding an abbreviated source label next to them». Although this contribution is commendable, Grønbech's incorrect attribution of the Turkish word *top* to F. (= Persian) was left uncorrected, and the reference *aram.* (= Aramaic) provided in the original work for *kelepen*, *keleppen* on p. 96 was also omitted» [13, p. 234].

In Kazakh scholarship, there are views and remarks regarding the riddles found in the Codex Cumanicus. The titles of works produced in Kazakhstan that address this topic are listed in Sh. Sh. Sarybaev's book *Qazaq til bilimi adabietinin korsetkishi «Index of Literature in Kazakh Linguistics»* [17, pp. 171–188]. It is also noted that: «In the second part of the Codex Cumanicus - the «Book of Missionaries» - there is the earliest collection in history consisting of 47 Turkic riddles» [2, pp. 218–227].

Kazakh riddles reflect the worldview and figurative thinking of the people. Our community created riddles on the basis of accumulated life knowledge and experience. Riddles were recognized as a form of verbal art that expresses human knowledge and wisdom. «...therefore, young people choosing a spouse, poets, and respected wise figures in the community—such as eloquent speakers and judges (bi), and others—would send riddles to one another, test their intellect, and compare their understanding» [3, p. 112].

«Across all these languages, there exists a body of source studies, historiographical, and other literature that is not very extensive, but sufficiently informative» [5, p. 89].

The view that «among the texts of the Codex, the most extensively studied part is the riddles» was expressed by Abzhan Quryshzhanuly [14, p. 43].

The theme of nature in the riddles

Many riddles are formed on the basis of:

the quality of an object «If you slaughter it, water flows instead of blood» - melon;

the action/behavior of an object «A living clock cries out» - donkey».

Such riddles often coincide with proverbs and sayings as well e.g., «Though it is shiny on the outside, it trembles on the inside».

Riddles are typically composed in verse, in prose, or in a dialogic/contest form resembling aitys. They may also be presented figuratively. This is the first characteristic of a riddle. For instance: «A white yurt in the open steppe, a yurt with no mouth or nose» (this is an egg). However, riddles do not always appear in figurative form; some are framed as direct questions. We can also observe that riddles expressed in the manner of eloquent speech likewise preserve rhyme e.g., «What is *ag'at*? What is *sag'at*?».

Categories underlying the formation of riddles (Figure 2)

Riddles within the theme of nature

Animals and birds frequently serve as the basis of riddles, for example: «It does not burn in fire and does not sink in water» (ice).

Tenridän tüskän toqmaciq –

dört ayaqlı maymacıq.

Ol, kirpi

«*Tap, tap: tamyzyq, tamadyrğan tamyzyq, kölegesi bar köyedırgen tamyzyq*». (It is a butterfly.)

Riddles expressed through metaphor

Kökçâ ulaqim kögende semirir. Ol, qavun [qauun].

The Kazakh version reads: «My mottled-blue lamb grows fat while tied to the tether.» Here, the melon is metaphorically represented as a «mottled-blue lamb». This metaphor may be understood as reflecting the worldview of Turkic communities who combined livestock breeding with a gradual shift toward sedentary life and the cultivation of crops; the comparison of a melon to a mottled lamb emerges from that experiential horizon. Worldview arises from how humans perceive the world, experience it, and comprehend its linguistic image.

«*Kögen* is a wool rope used to line up and tether small livestock (sheep, goats, lambs, kids). The rope is stretched between two stakes driven into the ground; along its length, loops are attached, and each animal is tied to a loop. *Kögen* is most commonly used during the milking of sheep and goats. After milking-or after the mothers leave for pasture-the young animals are released from the tether» [19].

The way a melon grows by trailing along its vines is correlated with the image of a mottled lamb «fattening» on the tether. Thus, expressing the hidden object through metaphor-by means of an equivalent figurative substitute-is a product of folk cognition. The paradigm of background knowledge, which becomes visible through human development and is closely connected with everyday life and livelihood, provides the foundation for cognitive studies. In concealing meanings in riddles, the human capacity for linguistic innovation reveals a cognitive ability for imagery. Metaphorization draws attention to the universal nature of the process of conceptual integration.

As Q.Zhubanov, who studied the history of Kazakh linguistics, noted: «To know the history of a language means to know the path along which it has grown and developed. Hence, it is necessary to understand what changes our language underwent over a long course, and why. Knowing the past is not an end in itself; it is one way of mastering the language» [11, 112]. By evaluating the «grown and developed» foundations of language, the urgent problems of linguistic science can be expected to find their solutions. Today, one area in Kazakh linguistics that requires focused and thorough research is the history of the formation of linguistic theory in Kazakh studies, the developmental features of different linguistic branches, and their place and contribution at the global level. From this perspective, examining how diverse linguistic concepts became established and considering their substantive characteristics comprehensively is especially important [12, 142].

*Kün altundan älc î keliyir [keliyrir] – kümis ^ bîryî tarta keliyir [keliyr];
ay altundan elc î keliyir – altun bîryî tarata keliyer. Ol, a[ydînlîk?].*

«Envoys come from beneath the sun-playing a silver pipe; envoys come from beneath the moon-playing a golden pipe. These are radiance, light, rays. This is a swan».

In this riddle it is said that an envoy comes from before the sun. Since the answer is *aydynlyq*-a swan-the envoy and the swan are metaphorically aligned. Because the swan symbolizes goodness, warmth, and love, these phenomena are metaphorically presented in the form of an “envoy” who brings them.

In Kazakh tradition, the camel is called the «ship of the desert». In the «Codex Cumanicus», it is likewise likened to a cart: *Araba – s^aq! – tas ^ araba s^aq ete tüs ^ti. Ol, tövä* an answer that reflects Turkic cognition. In calling the camel the “ship of the desert,” an unknown author’s mode of thought was shaped on the basis of the people’s collective reasoning. There are grounds to regard the riddles of the «Codex Cumanicus» as rich in cognitive features and abundant in distinctive linguistic facts within the text. The central meaning and idea of a riddle becomes its main thematic focus.

Researchers propose the following criteria for those who understand and interpret a text:
information is conveyed through the text, and attention is concentrated on it;
the conditions and state of logical perception are retained in memory;
the concept is recognized as a logical category;

the correspondence of time and space between the author and the work is maintained [12, 11].

Al pac[^]ali, yabovli, altun bas[^]li, c[^]oxmarli. Ol - tyrna-dir.

Tav üstündä talas[^]man, tayayï bar bes[^] batman. Ol, tülküç[^]iginiñ [=tülküç[^]ikniñ] tüpegin.

Kec[^]e kelir qara ula^a, erte barir qara ula^a

Kec[^]e barir qara ula^a, erte kelir qara ula^a]. [Ol], tüñlik.

Plants as the basis of riddles within the concept of nature

Biti-biti-bitidim,

bes[^] ayac[^]ya bitisdim,

könesuvum yuvursdim,

kök yibekim cirmasdim.

Ol, qina-dir.

'apc[^]ac[^]iq üstündä c[^]apc[^]ac[^]iq. Ol, amis[^]-dir.

Cosmological motifs within the “sky world” concept

Cosmogony can also serve as the basis of riddles:

Silevsin yayï silkip bolmas, sirma tonum bügüp bolmas. Ol, yulduz.

«You cannot shake off the frost from the lynx; you cannot fold my gold-embroidered fur coat.»

These are stars.

Food and dishes as the basis of riddles within the concept of nature

Aq küymäniñ avzu yoq. Ol, yumurtqa.

«A white yurt has no gate (no doorway)». This is an egg.

Alan-qulan buv [=tuv] turur – ayri ayac[^]tan yav tamar;

qulan-alan tuv turur – quv ayac[^]tan yav tamar.

«A bunčuk (banner/standard) stands this way-fat drips from a split branch; the bunčuk stands that way-fat drips from a hollow» (This is a ram roasting on a spit.)

A people's mentality and their view of the surrounding world and human society can be traced through linguistic forms. Their entire life, worldview, and stable expressions-memorized and used in an unchanged form-are preserved in riddles, proverbs, sayings, and symbols. V. von Humboldt stated that “as long as a people has its language, it has its spirit; as long as it has its spirit, it has its language; and it is difficult for me to imagine anything equivalent to these.” Thus, language and spirit, being, and worldview are inseparable categories.

«Although objects and phenomena in the world are shared by all people inhabiting the earth, each nation adapts those objects and phenomena to its culture, cognition, and way of being, and names them in accordance with its level of understanding and capacity for cognition» [12, 142].

Uzun ayac[^] bas[^]inda ulu bitiv bitidim; kemsän ovlü kelgäy dep, kemsän turup saıladıñ. Ol, qarmaq bile baliq.

// «At the end of a long pole I wrote a great letter; hoping that the unlucky/scaly one would come, I stood and waited for the unfortunate/scaly one». This is a fishing rod and a fish.

Aleksandr Garkavets provides the following excerpt:

«Codex Cumanicus» *Yügüniñiz, oylanlarim, aytiñiz kensi yaziqi- ñizni... Sen, tin atam, Bey Teñri erki bile benim yazuqimdan bos[^]atqil» [5].*

This work includes the worship practices, hymns, and riddles of the Kipchaks of the 13th–14th centuries.

We also observe that certain linguistic turns of phrase that Kazakhs today use as proverbs and sayings were used as riddles during the Kipchak period. For example: *Avzum ac[^]sam, öpkäm körünir*. The explanation reads: *es[^]ik ac[^]sa, ot körüngän-dir*-«If the mouth opens, the lungs are seen», meaning the fire visible when the door is opened. In modern Kazakh cognition, this expression functions as a proverb meaning that one's inner state becomes apparent. This Turkic cognitive pattern continues to the present day, and may be explained by the steppe-dwellers' close association with notions such as fire, water, and the steppe.

Señseñ ayri bas[^]inda sesgiz qoysan inis bar... Ol, quysmic[^] // “On the head of a seņseñ hide

there are burrows of eight rabbits... This is *segizköz*.”

«From the sacrum in humans, blood vessels and spinal nerves emerge through anterior and posterior openings; in animals, through upper and lower openings. Their number depends on the number of vertebrae that form the bone» [10, p. 480]. Thus, the riddle text is grounded in the object’s distinctive features and in the cognition required to recognize them. This riddle indicates that the Turkic world possessed medical cognition and knowledge; even the naming of *segizköz* demonstrates the precision of Turkic conceptualization.

Tenridän tús kân toqmacıq – dört ayaqlı maymacıq. Ol, kirpi.

// «A little *toqmachyq* fallen from *Tengri*, with four clumsy legs». This is a hedgehog.

Not only the Turkic world, but humanity at large associated the hedgehog’s spines with needles, and thus used the name *toqmachyq*. The following example shows that the word *toqmachyq* is used not in Kazakh, but has remained in use in Turkmen to the present day:

«Buxaradagı ‘BCT Cluster’ paxta-toqmaşılıq klasteri...» [20].

This example confirms the continued currency of the lexeme *toqmachyq* in Turkmen.

Results and discussion

The «Codex Cumanicus» is a distinctive source that brings together the lexical, grammatical, and cultural layers of the medieval Kipchak language into a single continuum. The riddles contained in this written heritage provide valuable material not only as folkloric texts but also as cognitive units that reveal the Kipchak society’s worldview, its relationship to the material world, and its patterns of thinking. Therefore, by comparatively studying the riddles of the Codex Cumanicus alongside riddles in contemporary Turkic languages- especially Kazakh riddles-it becomes possible to demonstrate historical continuity and shared cultural-cognitive commonality.

1. Genre nature and functions of riddle texts

A key feature of the riddles in the Codex is that most of them are presented in a short, concise, and figurative form. This directly corresponds to the classical structure of Kazakh riddles. The poetic nature of riddles, their reliance on metaphor, and their indirect description of the referent-without naming it explicitly-are common phenomena in both the medieval Kipchak tradition and modern Kazakh folklore.

At the same time, while some riddles are expressed in verse form, others are closer to prose and are even constructed through syntactic patterns reminiscent of oratorical speech. This mixed form suggests that the riddle genre has been multilayered since its earliest stages.

2. Lexical correspondences and historical continuity

A number of names and images in the riddles of the Codex clearly correspond to riddle patterns in modern Kazakh. For example, the model «*Aq küymäniñ avzu yoq. Ol, yumurtqa*» is very close-both semantically and structurally-to the Kazakh riddle «A white yurt in the open steppe, a yurt with no mouth or nose» Here, the representation of an egg through the image of a «white yurt» indicates that a folk metaphor has become a stable model.

This fact demonstrates that the Kipchak-language riddles are connected with the archaic layer that forms the foundational basis of Kazakh riddles. Hence, riddles are not merely a genre of entertainment; they function as historical carriers of linguistic and cultural information.

3. Cognitive categories: nature, the human, and everyday life

In terms of content, the riddles of the Codex cluster around several major conceptual domains. Among the most frequent are natural phenomena, animals, plants, food names, and the sky/celestial world.

Riddles related to nature are typically formed through an object’s external features (color, shape), movement (motion, change), or function. As in Kazakh riddles, the categories of «quality» and «action» appear as primary means of constructing riddle texts.

Animal imagery also occupies a prominent place. For instance, in the hedgehog riddle «*Tenridän tús kân toqmacıq – dört ayaqlı maymacıq*», descriptive characterization co-occurs with

an emotionally colored evaluation. This reflects a Turkic worldview marked by a close relationship with nature.

In riddles involving plants, it is important that elements associated with sedentary life become noticeable. For example, the “mottled-blue sheep” metaphor in the melon riddle suggests that a nomadic community sought to conceptualize a new agricultural product through an image familiar from its own experience. This phenomenon shares a common basis with Kazakh texts such as “My mottled-blue sheep grows fat while tied to the tether.”

4. Metaphorical models and conceptual similarity

The principal poetic core of the Codex riddles is metaphor. Here, the referent is presented through the image of another object: an egg as a «white yurt» a melon as a «mottled-blue sheep» a swan as an «envoy», a camel as a «cart», and so forth-forming an established system of comparisons.

Many of these models have also been preserved in modern Kazakh riddles. In other words, metaphor formation is not merely a linguistic phenomenon; it is the outcome of a stable cognitive system through which a people perceives the world. From this perspective, comparing the riddles of the Codex Cumanicus with modern Kazakh riddles demonstrates the existence of a shared cognitive code.

5. Sociocultural knowledge and background information

Another important feature of riddles is that they preserve cultural information characteristic of a particular historical period. For example, terms such as küymä and kögen are not only words but also evidence of everyday life and social experience of the time. Their use within riddle texts indicates that material culture in daily life is encoded (fixed/encoded) through language.

In addition, the presence of allusions to human anatomy or medical knowledge in some riddles suggests that the Turkic worldview was not limited to everyday (household) experience. Such data imply that the Kipchak society possessed a system of practical knowledge.

6. Research tradition and issues in scholarly circulation

For a long time, issues of reading, transcribing, and translating the riddle texts of the Codex Cumanicus remained among the central directions of Turkological scholarship. Most researchers prioritized the phonetic and graphic characteristics of the text and the sound forms of words. This is understandable, because the manuscript contains multiple linguistic layers and shows the influence of several authorial hands.

However, at the present stage it has become increasingly important to consider riddles not only as linguistic material but also as cognitive and cultural texts. Riddles are linguistic-cultural units that reveal a people’s ways of classifying the world, the logic of thinking, and the specific features of naming objects and phenomena.

7. Continuity with modern Kazakh riddles

The results of the comparative analysis clearly demonstrate that the riddles of the Codex Cumanicus are close to modern Kazakh riddles in structural, thematic, and metaphorical terms. This proximity arises primarily from a shared nomadic way of life, a nature-oriented worldview, and the uninterrupted continuity of folk poetic tradition.

Accordingly, there are solid grounds to view Kazakh riddles as a direct continuation of the riddle tradition recorded in the Codex Cumanicus. The preservation of the riddle genre is one of the indicators confirming the resilience of the cultural memory of Turkic peoples and the continuity of historical cognition.

Conclusion

In conclusion, the Turkic cognitive worldview reflected in the riddles contained in the Cuman dictionary is common to the Turkic world as a whole. The first shared feature is life in the vast open steppe; the second is close co-existence with livestock and animals; the third is strong ties with agriculture; and the fourth is the overall similarity of ways of living and everyday

practices. The cognition embodied in the riddles encompasses broad concepts such as the celestial world, the human, nature, and time and space. In terms of the celestial-world domain, riddles are grounded in folklore whose answers include the moon, stars, the sky, the blue vault of heaven, lightning, and clouds. Riddles related to the human domain constitute a type of folklore based on human character, body parts, actions, and patterns of behavior. Riddles related to nature represent a folklore type grounded in natural phenomena, objects found in nature, and processes characteristic of them. Riddles related to time and space include notions such as clocks, measures of time, distance/intervals, and units of weight and measurement.

The categories that serve as the basis for riddle formation can be associated with an object's features, qualities, type, function, and movement/action. Overall, because the «Codex Cumanicus» is a shared cultural artifact of the Turkic world, the cognitive worldview reflected in it was likewise common to Turkic peoples of that period. We consider that this Turkic cognition of the time is also characteristic of the branches of present-day Turkic languages, including the Kazakh language.

References liste:

1. Amanzholov S., Zhanuzakov T. Kazakh folk riddles Almaty, 1959, p. 244.
2. Askarova A., Povalyashko G. «Codex cumanicus» kak starokypchakskii pamiatnik mezhkul'turnoi kommunikatsii // International Conference on Arts, Culture, Literature, Languages, Humanities and Philosophy for Sustainable Societal Development (Rome, Italy), November 13, 2017. P. 218-227.
3. Auezov M. Kazakh Riddles. Almaty, 1993, 112 p.
4. Vasiliev A.V. Kyrgyz riddles. Orenburg. 1900, page 4.
5. Garkavets A.N. Codex Cumanicus: Polovtsian prayers, hymns and riddles of the XIII-XIV centuries // Kypchak written heritage. Almaty: KASEAN; Baur, 2007. T. II. S. 63-120.
6. Gabain von A. Codex Cumanicus'un dili // Akalın M. Tarihi türk şiveleri. Ankara. Ankara Üniversitesi Basımevi, 1988. p.67-109.
7. Grönbech K. Komanisches Wörterbusch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus. Kopenhagen: Einar Munksgaard, 1942. 275 s.
8. Drimba V. Codex Cumanicus: edition diplomatique avec facsimiles. Bucarest: Editura Enciclopedica, 2000. 296 p.
9. Duysenov S.Zh. El-kauanina-l-kulliyya li-dabti-l-lugati-t-turkiyyati «A complete systematized collection of rules for the Turkic language» (content, graphics, spelling, phonetics). AKD. Almaty, 1995.
10. Zhanabekova G.K., Zhanabekov K. Explanatory dictionary of biomorphology terms. Almaty. LLP «Sozdik-Slovar» 2009. 480 p.
11. Zhubanov K.K. Higher course of the Kazakh language. Almaty: Kazakh University, 1999. 112 p.
12. Musa SALAN. Gazi Türkiyat, Güz 2013/13: 229-242. // KUMAN LEHÇESİ SÖZLÜĞÜ. Musa SALAN* Gazi Türkiyat, Güz 2013/13: 229-242 s.
13. Stoyanov V. CodeX Cumanicus: Historical study // Material on archaeology, history and ethnography of Tauri. Vyl. X. - Sat. / Ed.-associate. A. I. Aybabin, V. N. Zinko - Simferopol. 2003. 704 s.

Information about the author responsible for the correspondence (place of work, phone number; e-mail) **Serkebayeva Gaukhar Yskakbekkyzy** - Doctor Phd, Researcher at the Scientific Center «Turkic Studies» M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan.e-mail.ru: g.serkebaeva@mail.ru

FTAXP: 16.21.47

<https://orcid.org/0009-0001-6374-4723>

<https://orcid.org/0009-0002-3058-6295>

¹Бошан Н.Б.*, ²Кенан Коч

¹докторант, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан

²филолог.ғ.д., профессор, Мугла Сыткы Кочман университеті. Мугла, Түркия

«ДАНА ХИКАР» ЖАЗБА МҰРАСЫНЫҢ ЛЕКСИКАЛЫҚ ЖҮЙЕСІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТАРИХИ СИПАТЫ

***Автор-корреспондент: Nesibeli.boshan@mail.ru**

Аннотация: Мақалада көне түркі жазба мұраларының бірі - «Дана Хикар» ескерткішінің лексикалық құрамы тарихи-лингвистикалық тұрғыдан талданады. Ескерткіш тілі түркі әдеби тілінің қалыптасу кезеңіндегі лексикалық жүйені, семантикалық өрістерді және мәдени-танымдық ұстанымдарды айқындауға мүмкіндік береді. Зерттеу жұмысының мақсаты – мәтіндегі лексикалық бірліктерді тақырыптық-семантикалық, құрылымдық және этимологиялық тұрғыдан сипаттау, олардың тарихи тіл дамуы үдерісіндегі орнын анықтау. Зерттеу материалы ретінде «Дана Хикар» мәтінінің жарияланған нұсқалары негізге алынды. Талдау барысында салыстырмалы-тарихи, сипаттамалы, семантикалық өріс, компоненттік талдау әдістері қолданылды. Лексикалық байырғы түркілік қабат, кірме элементтер және тұрақты тіркестер жүйесі бойынша жіктелді. Зерттеу нәтижесінде ескерткіш лексикасының басым бөлігін жалпытүркілік байырғы сөздер құрайтыны анықталды. Әлеуметтік құрылым, билік, адамгершілік ұстанымдар, тұрмыстық қатынастарға қатысты атаулар кеңінен қолданылады. Сонымен қатар араб-иран тілдерінен енген діни-этикалық және абстракт ұғымдарды білдіретін кірме сөздер де кездеседі. Мәтінде метафоралық қолданыстар, дидактикалық формулалар, мақал-мәтелдік құрылымдар белсенді қызмет атқарады. Лексикалық қабаттардың өзара сабақтастығы көне түркі әдеби тілінің даму деңгейін және мәдени байланыстарды көрсетеді. «Дана Хикар» ескерткішінің лексикасы көне түркі тілінің сөздік құрамын, семантикалық құрылымын және дүниетанымдық жүйесін тануда маңызды дереккөз болып табылады. Ескерткіш мәтініндегі лексикалық бірліктер түркі тілдерінің тарихи сабақтастығын айқындап, әдеби тіл нормаларының қалыптасу үдерісін сипаттайды.

Кілт сөздер: Дана Хикар, көне түркі тілі, ескерткіш, лексика, тарихи лексикология, семантикалық өріс, кірме сөздер, дидактикалық мәтін

МРНТИ: 16.21.47

<https://orcid.org/0009-0001-6374-4723>

<https://orcid.org/0009-0002-3058-6295>

¹Бошан Н.Б.*, ²Кенан Коч

¹докторант ЮКИУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Қазақстан

²д.филолог.н., профессор университет Мугла Сыткы Кочман. Мугла, Түркия

ЛЕКСИЧЕСКАЯ СИСТЕМА ПИСЬМЕННОГО ПАМЯТНИКА «ДАНА ХИКАР» И ЕЁ ИСТОРИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА

***Автор-корреспондент: Nesibeli.boshan@mail.ru**

Аннотация: В статье проводится историко-лингвистическое исследование лексического состава памятника древнетюркской письменности «Дана Хикар». Анализ текста позволяет выявить характерные особенности лексической системы, семантические группы слов и культурно-когнитивные установки периода формирования тюркского литературного языка. Цель исследования – охарактеризовать лексические единицы текста в тематико-семантическом, структурном и этимологическом аспектах, а также определить их место в процессе исторического развития языка. В работе использованы опубликованные версии текста «Дана Хикар». Для анализа применялись

сравнительно-исторический и описательный подходы, а также методы семантического поля и компонентного анализа. Лексические единицы классифицировались на исконно тюркские, заимствованные элементы и устойчивые выражения. Большинство словарного состава памятника составляют обще-тюркские исконные элементы. В тексте широко представлены названия социальных институтов, понятий власти, моральных категорий и бытовых отношений. Наряду с этим обнаружены заимствования из арабо-иранских языков, отражающие религиозно-этические и абстрактные концепты. Активно используются метафорические конструкции, дидактические формулы и паремиологические элементы. Совокупность различных лексических пластов демонстрирует уровень развития древнетюркского литературного языка и свидетельствует о культурных контактах того времени. Лексика памятника «Дана Хикар» является ценным источником для исследования словарного состава, семантической структуры и мировоззренческих особенностей древнетюркского языка. Отдельные лексические единицы показывают историческую преемственность тюркских языков и специфику становления норм литературного языка.

Ключевые слова: Дана Хикар, древнетюркских язык, письменный памятник, лексика, историческая лексикология, семантические поля, заимствования, дидактический текст.

IRSTI: 16.21.47

<https://orcid.org/0009-0001-6374-4723>

<https://orcid.org/0009-0002-3058-6295>

¹Boshan N.B.*, ²Kenan Koc

Doctoral Student, M.Auezov SKRU, Shymkent, Kazakhstan

Filologiya Science doctor, professor, Mugla Sitki Kocman University. Mugla, Turkey

THE LEXICAL SYSTEM OF THE WRITTEN MONUMENT «DANA HIKAR» AND ITS HISTORICAL CHARACTERISTICS

***Corresponding-author:** Nesibeli.boshan@mail.ru

Abstract: The article presents a historical-linguistic analysis of the lexical composition of one of the monuments of Old Turkic written heritage, “Dana Hikar.” The monument is language enables the identification of key features in its vocabulary, semantic organization, and culturally informed cognitive patterns during the period of early Turkic literary language formation. The aim of the study is to characterize the lexical units of the text from thematic-semantic, structural, and etymological perspectives and to determine their role in the historical development of the language. The published versions of the «Dana Hikar» text served as the research material. The study employed comparative-historical and descriptive methods, as well as semantic field and componential analysis. The lexical units were classified into native Turkic vocabulary, borrowed elements, and fixed expressions. The findings demonstrate that the predominant layer of the monument’s vocabulary consists of Common Turkic native lexicon. Lexical units related to social structure, governance, moral values, and everyday life are widely represented. In addition, borrowings from Arabic and Iranian languages denoting religious-ethical and abstract concepts were identified. The text actively employs metaphorical expressions, didactic formulae, and paremial constructions. The interaction of lexical strata reflects the level of development of the Old Turkic literary language and the cultural contacts of the period. The vocabulary of the «Dana Hikar» monument constitutes a significant source for studying the lexical composition, semantic structure, and worldview system of the Old Turkic language. The lexical units of the text reveal the historical continuity of Turkic languages and the formation of literary language norms.

Keywords: Dana Hikar, Old Turkic language, written monument, lexicon, historical lexicology, semantic field, borrowings, didactic text.

Кіріспе

Көне түркі жазба мұралары – түркі халықтарының тарихи жадын, дүниетанымын,

әлеуметтік құрылымын және тілдік жүйесін зерттеуге мүмкіндік беретін аса құнды дереккөздер болып табылады. Бұл жазба ескерткіштер арқылы біз көне дәуірдегі қоғамдық құрылым, моральдық-этикалық нормалар, діни және тәрбиелік дәстүрлер туралы ақпарат ала аламыз. Солардың ішінде ерекше орын алатын туынды – «Дана Хикар» ескерткіші. Бұл мәтін өзінің дидактикалық сипаты, ғибраттық мазмұны және көне түркі тілінің лексикалық ерекшеліктері арқылы тарихи және тілдік зерттеулер үшін маңызды дерек көзі болып табылады.

«Дана Хикар» мәтіні орта ғасырлық түркі жазба мәдениетінің бірегей үлгісі ретінде танылған. Оның лексикалық қоры негізінен байырғы түркі сөздерінен тұрады, бірақ мәтінде араб және парсы тілдерінен енген кірме элементтер де кездеседі. Бұл құбылыс мәтіннің тарихи және мәдени контекстін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді, сондай-ақ лексикалық және семантикалық құрылымның әртүрлі деңгейлерін талдауға жағдай жасайды. Мәтіндегі лексикалық бірліктер қоғамдағы моральдық-этикалық нормаларды, тәрбиелік ұғымдарды, діни дәстүрлер мен әлеуметтік қатынастарды көрсетеді, сондықтан оларды зерттеу тіл тарихы, әдебиеттану және мәдениеттану саласында ерекше маңызды [1,288].

Ғылыми зерттеудің өзектілігі «Дана Хикар» ескерткішінің лексикалық жүйесін тақырыптық-семантикалық, этимологиялық және құрылымдық тұрғыдан талдау қажеттілігінде жатыр. Бұл мәтіннің лексикалық құрамын зерттеу көне түркі тілінің даму деңгейін, сөз құрау заңдылықтарын, тұрақты тіркестер мен терминдердің қолданылуын анықтауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, мәтіннің моральдық, діни және тәрбиелік мәнін ашу арқылы ол ортағасырлық түркі қоғамының мәдени және танымдық ерекшеліктерін көрсетеді.

Мақалада «Дана Хикар» ескерткішінің лексикалық жүйесі талданып, түбір және туынды сөздердің құрылымы, семантикалық топтар, тұрақты тіркестер және кірме элементтердің қолданылуы қарастырылады. Сондай-ақ мәтіндегі лексикалық бірліктердің мәтіндік функциясы, дидактикалық мәні және мәдени кодтармен байланысы зерттеледі. Осы тұрғыдан қарағанда, мақала ескерткіштің тілдік және мәдени ерекшеліктерін кешенді талдауға бағытталған, бұл көне түркі жазба мұраларын зерттеуде жаңа ғылыми мәліметтерді ұсынуға мүмкіндік береді.

Зерттеудің мақсаты - «Дана Хикар» ескерткішінің лексикалық құрамын жан-жақты зерттеу және оның көне түркі тіліндегі семантикалық, морфологиялық және мәдени ерекшеліктерін анықтау. Мақсатқа жету үшін келесі міндеттер қойылады: 1) мәтіндегі түбір және туынды сөздердің құрылымын талдау; 2) лексикалық бірліктерді тақырыптық-семантикалық топтарға бөлу; 3) кірме сөздер мен тұрақты тіркестердің мәтіндегі қызметін анықтау; 4) ескерткіштің тарихи және мәдени контекстіндегі лексикалық ерекшеліктерін көрсету.

Осы тұрғыдан, «Дана Хикар» ескерткішін зерттеудің теориялық және практикалық мәнін нақтылап, мақаладағы негізгі зерттеу бағытын белгілейді. Бұл зерттеу көне түркі тілінің лексикалық жүйесін, дидактикалық мәтіндердегі риторикалық құралдарды, сондай-ақ мәдени-танымдық кодтарды тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Материалдар мен әдістер

«Дана Хикар» ескерткіші - ортағасырлық түркі жазба мұраларының бірегей үлгісі, дидактикалық сипатқа ие және ғибраттық мазмұнмен ерекшеленеді. Ескерткіш мәтінінің лексикалық құрылымы, морфологиялық жүйесі және тұрақты тіркестері зерттеудің негізгі нысаны болды.

«Дана Хикар» ескерткішіндегі лексикалық қор: ескерткіште 1000-ға жуық сөз тіркестері мен жеке лексемалар тіркелген, олардың негізгі бөлігі жалпы түркілік түбір сөздерден құралған. Мәтінде кірме элементтер (араб және парсы тілдерінен енген сөздер) де кездеседі, мысалы: «рух», «ғибрат», «ақыл» [2,133].

Семантикалық топтар: сөздер қоғамдағы моральдық-этикалық нормалар, діни және тәрбиелік ұғымдар, әлеуметтік қатынастар, тұрмыстық практикалар сияқты негізгі семантикалық өрістерге бөлінген.

Тұрақты тіркестер мен мақалдар: мәтіндегі тұрақты тіркестер, афоризмдер және мақалдар лексикалық жүйенің стилистикалық және риторикалық ерекшеліктерін көрсетеді. Сонымен қатар, зерттеу барысында «Дана Хикар» мәтінінің басқа көне түркі жазба ескерткіштерімен салыстырмалы талдау элементтері қолданылды, мысалы: «Төре бітігі» және «Каменец хроникасы». Бұл әдіс мәтіннің лексикалық, семантикалық және мәдени ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді[3,48].

«Дана Хикар» ескерткішіндегі барлық сөздер мен тіркестер түбір және туынды сөздерге бөлініп, олардың құрылымдық ерекшеліктері анықталды. Бұл әдіс лексикалық қордың жалпы сипатын, түбірлік және туынды сөздердің жиілігін және қолданылу ерекшеліктерін көрсетуге мүмкіндік береді. Ескерткіштегі сөздер тақырыптық-семантикалық топтарға бөлінді: діни және ғибраттық ұғымдар, әлеуметтік қатынастар, моральдық және этикалық нормалар, тұрмыстық және шаруашылық сөздер. Бұл әдіс мәтіндегі лексикалық өрістерді айқындауға, олардың мәтіндік функциясын түсіндіруге мүмкіндік берді.

Этимологиялық талдау әдісі бойынша сөздердің шығу тегін анықтау үшін тарихилық және салыстырмалы лексикалық деректер қаралды. Кірме сөздер мен түбір сөздер арасындағы байланыс зерттеліп, олардың мәтіндегі семантикалық және функционалдық қызметі талданды. «Дана Хикар» жазба мұрасындағы лексикалық бірліктер басқа ортағасырлық түркі ескерткіштерімен салыстырылды. Бұл әдіс ескерткіштің тілдік ерекшеліктерін тарихи және диахроникалық контексте түсінуге мүмкіндік берді. Сондай-ақ, сөздердің мәтін ішіндегі қолданылуы және олардың контекстік мәні зерттелді. Бұл әдіс лексикалық бірліктердің дидактикалық, моральдық және тәрбиелік рөлін айқындауға бағытталды. Зерттеу барысында мәтіннің морфологиялық және семантикалық құрылымы жүйелі түрде қарастырылды. Лексемалардың жиілігі мен таралуын анықтау үшін статистикалық әдістер қолданылды. Сонымен қатар, кірме сөздер мен тұрақты тіркестердің мәтінге әсері, олардың риторикалық және дидактикалық қызметі талданды.

Нәтижелер мен талқылау

«Дана Хикар» ескерткіші тілінің лексикалық құрамы негізінен байырғы жалпытүркілік сөздерден құралған. Бұл сөздер мәтіннің негізгі мазмұнын - діни-ғибраттық, әлеуметтік және моральдық ұғымдарды жеткізуге бағытталған. Сонымен қатар, мәтінде араб және парсы тілдерінен енген кірме сөздер кездеседі, мысалы: «рух», «ғибрат», «ақыл», «қадір», «илат». Кірме элементтер мәтіннің семантикалық өрісін кеңейтеді, ортағасырлық түркі қоғамының мәдени және діни байланыстарын көрсетеді.

Лексикалық қорды морфологиялық категориялар бойынша қарастырғанда, мәтінде келесі ерекшеліктер айқын байқалады:

1. Зат есімдер - әлеуметтік және моральдық нормаларды, тұрмыстық және діни ұғымдарды білдіреді. Мысалы: «құдай», «адам», «ұстаз», «ру», «жер», «ауыл», «мал», «құнды». Бұл сөздер мәтіндегі қоғамдық және моральдық құрылымды айқындауға қызмет етеді.

2. Етістіктер - әрекеттерді, тәрбиелік және діни іс-әрекеттерді сипаттайды: «үйрету», «сүйу», «қадағалау», «ұғыну», «білдіру». Етістіктердің қолданылуы мәтіннің дидактикалық мәнін күшейтіп, оқырманға ғибратты іс-әрекеттерді көрсетеді.

3. Сын есімдер - заттың немесе құбылыстың сапасын, қасиетін көрсетеді: «адал», «жақсылық», «қадірлі», «құнды». Бұл лексемалар мәтіннің моральдық-регулятивтік функциясын айқындайды[4, 248].

4. Сан есімдер мен шылаулар - мәтін құрылымын логикалық тұрғыдан үйлестіреді,

сөйлемдердің байланысын қамтамасыз етеді: «бір», «екі», «тағы», «және», «немесе».

Жазба ескерткіште түбір сөздердің жиілігі жоғары, ал туынды сөздер көбінесе моральдық, тәрбиелік және әлеуметтік ұғымдарды нақтылау үшін қолданылады. Түбір «үйр» негізінде жасалған «үйрету», «үйреншікті» сөздері оқыту мен тәрбие мәнін көрсетсе, «қадір» түбірінен құралған «қадірлеу», «қадірлі» сөздері сый-құрмет мәдениетін бейнелейді. Сондай-ақ, «ақыл» түбірінен туынды ретінде жасалған «ақылдандыру», «ақылмен жүру» сияқты тіркестер мәтіндегі дидактикалық әсерді күшейтеді. Түбір және туынды сөздердің байланысы ескерткіштің морфологиялық жүйесінің тұрақтылығын көрсетеді. Бұл жүйе көне түркі тілінің сөз құрау заңдылықтарын, сонымен бірге мәтіннің логикалық құрылымын айқындауға мүмкіндік береді. Тұрақты тіркестер мен мақал-мәтелдер. Жазба ескерткіштің ерекшелігі – тұрақты тіркестер мен мақалдардың кең қолданылуы. Мысалы: «Ақылсыз сөз - өріссіз мал», «Дана сөз - жүректі жарық етеді», «Қадірлі ұстаз - жол нұры». Жазба ескерткіштегі сөздер келесі негізгі семантикалық топтарға бөлінді:

1. Ғибраттық және тәрбиелік ұғымдар - «ақыл», «дана», «ғибрат», «ұғыну», «үйрену», «сүйу». Бұл топ мәтіннің негізгі тәрбиелік бағыттарын айқындайды.

2. Әлеуметтік қатынастар мен мәртебе - «құдай», «ру», «ұстаз», «жүрек», «құнды», «қадірлі». Бұл лексемалар қоғамдағы мәртебелік құрылымды, әлеуметтік нормаларды және сый-құрмет мәдениетін көрсетеді.

3. Тұрмыстық және шаруашылық сөздер - «ауыл», «мал», «жер», «құрал», «өріс». Олар мәтінде күнделікті өмір тәжірибесін бейнелейді.

4. Этикалық және моральдық нормалар - «адал», «жақсылық», «қате», «сый», «шынайы». Бұл топ мәтіннің моральдық-құндылықтық бағытын білдіреді. Семантикалық топтар арқылы лексикалық өрістердің мәтіндегі функциясы айқындалады [5, 226].

«Дана Хикар» ескерткішінің лексикалық жүйесі тек сөздік құрам жиынтығы ретінде ғана емес, сонымен қатар белгілі бір дүниетанымдық модельді бейнелейтін құрылым ретінде қарастырылуы тиіс. Мәтіндегі лексемалар жүйелі түрде ұйымдасқан және олардың қолданысы авторлық интенциямен, дидактикалық мақсатпен тығыз байланысты.

Ескерткіш лексикасының басты ерекшелігі - нормативтік-бағалауыш сипаттың басымдығы. Яғни сөздер көбіне белгілі бір мінез-құлық үлгісін бекітуге, құндылықтарды орнықтыруға бағытталған. Мысалы, «адал», «қадірлі», «ақылды», «дана» сияқты сындық-бағалауыш лексемалар адамның әлеуметтік бейнесін қалыптастыру құралы ретінде қызмет етеді. Бұл сөздер тек сапаны білдіріп қана қоймай, мәтін ішінде идеал тұлға моделін жасайды. Сондай-ақ жазба ескерткіште абстракт ұғымдардың үлесі жоғары. «Ақыл», «рух», «ғибрат», «жақсылық», «қате» сияқты дерексіз ұғымдар дидактикалық мәтіннің мазмұндық өзегін құрайды. Бұл құбылыс көне түркі жазба тілінің философиялық ойлауға бейімділігін көрсетеді. Абстракт лексика көбіне етістіктермен тіркесіп, концептуалдық бірліктер түзеді: «ақыл айту», «ғибрат беру», «жақсылық жасау», «қате істеу». Мұндай тіркестер мәтіннің прагматикалық бағыттылығын айқындайды. Ескерткіш лексикасын тарихи тұрғыдан қарастырғанда, оның бірнеше қабаттан тұратыны байқалады:

1. Байырғы жалпытүркілік қабат
2. Ортағасырлық әдеби тіл қабаты
3. Араб-парсы кірме элементтері

Байырғы қабатқа тұрмыстық, табиғи және әлеуметтік негіздегі сөздер жатады: «жер», «ел», «мал», «жүрек», «ата», «ұл». Бұл лексемалар түркі тілдерінің көне кезеңінен бері тұрақты қолданылып келе жатқан қорды құрайды [6, 79].

Ортағасырлық әдеби тіл қабаты моральдық-этикалық және басқару жүйесіне қатысты ұғымдар арқылы көрінеді. Ал араб-парсы элементтері көбіне рухани-діни, философиялық мағынадағы сөздерден тұрады: «рух», «ғибрат», «қадір», «ақыл». Бұл қабаттар өзара кірігіп, синкретті тілдік жүйе қалыптастырған. Лексиканың қабаттық құрылымы мәтіннің тарихи-мәдени контекстін айқындайды және түркі жазба дәстүрінің эволюциясын көрсетеді.

Сонымен бірге бұл құбылыс ортағасырлық кезеңдегі мәдени ықпалдастықтың тілдегі көрінісі болып табылады.

«Дана Хикар» ескерткішінде белгілі бір кілттік сөздердің жиі қайталануы байқалады. Әсіресе «ақыл», «дана», «қадір», «жақсылық», «ұстаз» лексемалары мәтін бойында концептуалдық өзек қызметін атқарады. Бұл қайталым кездейсоқ емес, ол мәтіннің риторикалық құрылымына негізделген.

«Дана Хикар» жазба мұрасы – дидактикалық дискурс үлгісі. Сондықтан лексикалық бірліктердің қызметі тек атауыштық емес, тәрбиелік-прагматикалық сипатқа ие. Сөздер оқырманды белгілі бір әрекетке бағыттау, моральдық нормаларды бекіту, мінез-құлық үлгісін қалыптастыру функциясын атқарады. Етістіктердің императивтік реңкі («үйрен», «сүй», «қадірле») мәтіннің үндеу сипатында екенін көрсетеді. Бұл ерекшелік мәтінді тек баяндаушы емес, насихаттаушы, бағыттаушы дискурсқа жатқызуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар бағалауыш лексика мен абстракт ұғымдардың молдығы мәтіннің когнитивтік құрылымын көрсетеді. Автор нақты өмірлік тәжірибені жалпылап, универсал моральдық қағидалар деңгейіне көтереді. Мұндай тәсіл көне түркі әдеби тілінің риторикалық мүмкіндіктерін айқындайды.

Ескерткіш лексикасы - тек тілдік дерек емес, мәдени кодтардың жиынтығы. «Ақыл», «даналық», «қадір», «адалдық» ұғымдары түркі дүниетанымының базалық концептілері ретінде көрінеді. Бұл концептілер әлеуметтік қатынастарды реттеудің құралы болған. Осы тұрғыдан алғанда, «Дана Хикар» ескерткіші көне түркі қоғамының құндылықтар жүйесін бейнелейтін тілдік-мәдени модель болып табылады.

Қорытынды

«Дана Хикар» ескерткішінің лексикалық жүйесі көне түркі әдеби тілінің қалыптасқан, құрылымдық тұрғыдан жүйелі және семантикалық жағынан кең ауқымды тілдік қабатын бейнелейтінін көрсетті. Мәтін лексикасы байырғы жалпытүркілік сөздер негізінде құрылғанымен, оның құрамында араб-парсы тілдерінен енген кірме элементтердің болуы ортағасырлық мәдени-рухани ықпалдастықтың тілдік көрінісін айқындайды. Бұл құбылыс ескерткіштің тарихи-мәдени контекстін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Тақырыптық-семантикалық талдау нәтижесінде мәтіндегі лексикалық бірліктердің негізінен моральдық-этикалық, ғибраттық, әлеуметтік және рухани ұғымдар төңірегінде шоғырланғаны анықталды. «Ақыл», «дана», «қадір», «жақсылық», «адалдық» тәрізді концептуалдық өзек сөздер мәтіннің идеялық-мазмұндық құрылымын айқындап, дидактикалық дискурстың басты құралдары ретінде қызмет атқарады. Бұл лексемалардың қайталым арқылы берілуі арқылы риторикалық тұтастығын қамтамасыз етіп, тәрбиелік-прагматикалық әсерін күшейтеді. Морфологиялық тұрғыдан түбір және туынды сөздердің арақатынасы көне түркі тілінің сөзжасамдық мүмкіндіктерін көрсетеді. Туынды формалардың жүйелі қолданылуы абстракт ұғымдарды нақтылау, моральдық нормаларды бекіту және тұлғалық мінез-құлық моделін қалыптастыру қызметін атқарады. Сонымен қатар, тұрақты тіркестер мен афористік құрылымдардың молдығы мәтіннің синтаксистік икемділігін және көркемдік-риторикалық әлеуетін айқындайды. Этимологиялық қабаттарды саралау «Дана Хикар» ескерткішінің лексикалық құрамында бірнеше тарихи қабаттың өзара кірігіп, синкретті жүйе түзгенін дәлелдейді. Байырғы түркілік ядро мен кірме элементтердің сабақтастығы ортағасырлық түркі әдеби тілінің даму үдерісін, сондай-ақ мәдени-өркениеттік байланыстардың тілдегі ізін көрсетеді. Жалпы алғанда, «Дана Хикар» ескерткішінің лексикасы - тек тілдік деректер жиынтығы емес, көне түркі қоғамының дүниетанымдық, рухани және әлеуметтік құндылықтарын бейнелейтін мәдени-танымдық модель. Ескерткіш мәтіні арқылы түркілік мораль философиясының негізгі ұстанымдары, ұстаз бен шәкірт қатынасының мәні, тұлғалық кемелдік идеясы айқын көрініс табады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Аткин О. Сравнительный анализ древнетюркских текстов. Москва. Наука, 1972. 88.
2. Дана Хикар ескерткіші: мәтіндер жинағы. Алматы. Ғылым, 1967. 133б.
3. Корепятин И.А. Древнетюркские письменные памятники. Ленинград. Наука, 1971. 48 с.
4. Құдасов, С. Ж. Армян жазулы қыпшақ ескерткіші «Дана Хикар сөзінің» тілі. Алматы: Қазақ ССР Ғылым академиясының баспасы, 1989. 248 б.
5. Мусин К.Ж. Лексикология тюркских языков. Москва. Наука, 1984. 226 б.
6. Тұрсынбеков Ж. Ортағасырлық түркі мәтіндері. Алматы. Ғылым, 1981. 79б.
7. Аманжолов С. Түркі филологиясы және жазба ескерткіштер тілі. Алматы. Санат, 1996. 215 б.
8. Басакаов Н.А. Введение в изучение тюркских языков. Москва. Издательство восточной литературы, 1962. 152 б.
9. Сағындықұлы Б. Түркі тілдерінің тарихи лексикологиясы. Алматы. Қазақ университеті. 2003.97 б.

Reference liste:

1. Atkin O. Sravnitel'nyy analiz drevnetyurkskikh tekstov. Moskva. Nauka, 1972. 88
2. Dana X'ikar eskertkişi: mätinder jinağı. Almatı. Ğılım, 1967. 133b.
3. Korepyatin I.A. Drevnetyurkskiye pis'mennyye pamyatniki. Leningrad. Nauka, 1971. 48 s.
4. Qudasov, S. J. Armyan jazwlı qıpşaq eskertkişi «Dana X'ikar söziniñ» tili. Almatı: Qazaq SSR Ğılım akademïyasınıñ baspası, 1989. 248 b.
5. Musin K.Ž. Leksikologiâ tûrkskih âzykov. Moskva. Nauka, 1984. 226 b.
6. Tursınbekov J. Ortağasırılıq türki mätinderi. Almatı. Ğılım, 1981. 79b.
7. Amanjolov S. Türki filologïyası jäne jazba eskertkişter tili. Almatı. Sanat, 1996. 215 b.
8. Baskakov N.A. Vvedeniye v izucheniye tyurkskikh yazykov. Moskva. Izdatel'stvo vostochnoy literatury, 1962. 152 b.
9. Sağındıqulı B. Türki tilderiniñ tarixi leksikologïyası. Almatı. Qazaq wnïversiteti. 2003.97 b.

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты және, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы) **Бошан Несібелі Бекмұрзақұлы** - «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының 2-курс докторанты. М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымент, Қазақстан 8-771-128-48-11, Nesibeli.boshan@mail.ru

FTAXP: 21.82.14

<https://orcid.org/0009-0003-2222-1736>

<https://orcid.org/0000-0003-0770-4137>

¹Агабеков О.М.*, ²Тураева Б.

¹2-курс докторанты, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан
²филолог.ғ.к., доцент, М.Ұлықбек атындағы ӨзбҰУ., Ташкент, Өзбекстан

**ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРДЕГІ ТАҢБАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕР,
ПИКТОГРАФИЯДАҒЫ ТОПОНИМИЯЛЫҚ БЕЛГІЛЕР –
ҚАРАТАУ ӨңІРІ БОЙЫНША**

*Автор-корреспондент: agabekov.oljas@mail.ru

Түйін: Тіл - адам баласының ой-санасында танылған әлемдік бейненің, болмыстың ұғымдық белгісі. Адамзат тіл арқылы табиғаттағы барлық заттар мен құбылыстарға атау береді. Ұлттық таным мен ұлт тілінің бірлігі, байланысы осы арада тоғысады. Әрбір ұлт өкілдерінің парасат-пайымы, білім деңгейі, көзқарасы мен менталитеті, өзіндік дүниетанымы, болмысты тануы, игеруі тілде бейнеледі, тілде сақталады. Ата-бабадан мирасқа қалған ана тілі - адамдар арасындағы қатынас құралы ғана емес, сонымен қатар көнеден келе жатқан тарихи танымды жеткізуші қызметін де атқарады. Тілсіз рухани мәдениет те биікке жете алмайды, халықтың рухани күші - тілде. Тілі дамымаған халықтың рухы да дамымақ емес. Өйткені «Өнер алды - тіл». Демек, дүниенің кілті - тілде. Тілдің дамуы арқылы адам баласының дүниетанымы сатылы дамиды. Яғни, ата-баба білігі балаға тіл арқылы дамып, болмыстың қасиеті мен белгілері терең таныла түседі. Тілде ертедегі танымның ізі, ел жасаған парасат пен кісіліктің пайымы жатыр.

Кілт сөздер: жазба, таңба, тіл, грамматика, әдебиет, фонетика, транскрипт, транслитерация, аударма

МРНТИ:21.82.14

<https://orcid.org/0009-0003-2222-1736>

<https://orcid.org/0000-0003-0770-4137>

¹Агабеков О.М.*, ²Тураева Б.

¹докторант 2-курса. ЮКЗУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
²к.филолог.н., доцент. НУУзб., им. М.Улугбека, Ташкент, Узбекистан

**ЗНАКОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ НА ПИСЬМЕННЫХ ПАМЯТНИКАХ,
ТОПОНИМИЧЕСКИЕ ЗНАКИ НА ПИКТОГРАФИИ –
ПО КАРАТАУСКОМУ РЕГИОНУ**

*Автор-корреспондент: agabekov.oljas@mail.ru

Аннотация: Язык-понятийный признак мирового образа, бытия, признанный в сознании человека. Человечество через язык дает название всем вещам и явлениям в природе. Между тем, Национальное познание и единство, связь языка нации переплетаются. Рассудок, уровень знаний, мировоззрение и менталитет, собственное мировоззрение, познание, овладение сущностью представителей каждой нации отражены в языке, сохраняются в языке. Родной язык, оставшийся от предков к Мирасу, является не только средством общения между людьми, но и носителем древнего исторического познания. Без языка духовная культура не может достичь высот, духовная сила народа - на языке. Дух народа с недоразвитым языком тоже не собирается развиваться. Потому что «получил искусство - язык. Следовательно, ключ к миру - это язык. Через развитие языка развивается мировоззрение человека. То есть наследственный вал развивается у ребенка через язык, и свойства и признаки бытия становятся глубоко узнаваемыми. В языке лежат следы раннего познания, рассуждения о здравомыслии и человечности страны.

Ключевые слова: письмо, символ, язык, грамматика, литература, фонетика, транскрипт,

транслитерация, перевод

IRSTI: 21.82.14

<https://orcid.org/0009-0003-2222-1736>

<https://orcid.org/0000-0003-0770-4137>

¹Agabekov O.M.*, ²Turayeva B.

¹2nd year doctoral student, M.Auezov SKRU, Shymkent, Kazakhstan

²Doctor of Philology, Associate Professor, M.Ulugbek UzbNU, Tashkent, Uzbekistan

ICONIC FEATURES ON WRITTEN MONUMENTS, TOPONYMIC SIGNS ON PICTOGRAPHS-FOR THE KARATAU REGION

*Correspondent author: agabekov.oljas@mail.ru

Abstract: Language is a conceptual sign of the world image, existence, recognized in human consciousness. Humanity, through language, gives a name to all things and phenomena in nature. Meanwhile, National knowledge and unity, the connection of the language of the nation are intertwined. The reason, the level of knowledge, the worldview and mentality, their own worldview, cognition, mastery of the essence of the representatives of each nation are reflected in the language, preserved in the language. The native language, left over from the ancestors of the Miras, is not only a means of communication between people, but also a carrier of ancient historical knowledge. Without language, spiritual culture cannot reach heights, the spiritual power of the people is in language. The spirit of a people with an underdeveloped language is also not going to develop. Because "I got art – language." Therefore, the key to peace is language. Through the development of language, a person's worldview develops. That is, the hereditary shaft develops in a child through language, and the properties and signs of being become deeply recognizable. The language contains traces of early knowledge, reasoning about the sanity and humanity of the country.

Key words: writing, symbol, language, grammar, literature, phonetics, transcript, transliteration, translation

Кіріспе

Жазу-сызудың жалпы адамзат тарихындағы қалыптасуы, филогенездік дамуы өте көне замандардан бүгінгі күндерге дейін ұзақ ғасырларды басынан өткеріп, талай өзгерістерге ұшырап, түрленіп жеткені мәлім. Ал кез келген жазу өз қызметін белгілі бір ұйымдасқан жүйе арқылы жүзеге асыратыны даусыз. Олай болса, байырғы қазақ қоғамында араб жазуының қазақ сөздерін таңбалауда өзіндік жүйесі болды, сондықтан ол ұзақ ғасыр қолданыста болып, белгілі бір жұртшылықтың рухани, мәдени, саяси қажетін өтеді. Мәдени құндылықтарды, рухани байлықтарды осы дәуірге жеткізген жазба жәдігерлердің бірқатары XVIII-XIX ғ.ғ. араб жазулы жазбалары (құжаттар, хан-би жарлықтары, ресми қатынас қағаздары, жеке тұлғалардың бір-бірімен жазысқан хаттары) болып табылады. XVIII-XIX ғ.ғ. араб жазулы үлгілер өз заманының сұранысы мен қажетін іс жүзінде өтеп, қоғамға қызмет еткені даусыз. Сондай-ақ алғашқы мерзімді басылымдар, атап айтқанда, Дала уалаяты мен Түркістан уалаяты газеттері және 1905 жылғы төңкерістен кейінгі қазақ даласында шыққан баспа өнімдері де араб жазуымен халыққа тарап отырғаны мәлім. Ал бұдан кейінгі XX ғ. бас кезеңінде араб жазуын қолдану я болмаса өзгерту, ұлттық әліпбидің төл дыбыстарға сәйкес болуы тәрізді аса маңызды мәселелер зиялы қауым назарынан тыс қалған емес. Ұлттық жазуды жетілдіру, оны қарым-қатынастың сындарлы құралына айналдыру қазақ тіл білімінде бүгінгі таңда да аса өзекті мәселенің бірі болып отыр. Зерттеу жұмысының өзектілігі де, міне, осымен байланысты.

Мақаланың зерттеу мақсатында - ескі қазақ жазба тілі пайдаланған араб жазуының құрылымдық жүйесін талдау елегінен өткізіп, теориялық тұрғыдан тиянақтау зерттеу жұмысымыздың негізгі мақсаты болып табылады. XVIII-XIX ғ.ғ. жазбалар пайдаланған

жазба тіл орта азиялық түркі жазу дәстүрін сақтағанымен де жалпыхалықтық сөйлеу тіліне бейімделе бастаған кезеңге жатады және ХІХ ғ. бастап бұл ерекшелік басым түсе бастағаны мәлім. Осымен байланысты қазақ жазбалары пайдаланған араб әліпбиінің қазақ тілінің дыбыстық ерекшеліктеріне сәйкес келетін-келмейтінін, халық тілінің дыбыстық жүйесін араб әліпбиі қаншалықты дәрежеде бейнелей алатынын, атап айтқанда, вокализм жүйесінің қандай тәсіл арқылы берілетінін, консонанттар жүйесінің таңбалану ерекшеліктерін айқындау зерттеу жұмысымыздың негізгі мақсаты болып табылады.

Зерттеудің міндеттерінде: - таңбалық мағынаның жазба ескерткіштердегі топонимиялық белгілерінде араб әліпбиі және лексикасының ену арналарын айқындау; - қазақ жазбаларындағы араб тілінен енген сөздердің топонимиялық таңбалану ерекшелігін көрсету;

Зерттеу әдістері: Зерттеу барысында сипаттау, компонентті талдау, құрылымдық-семантикалық, салыстырмалы-тарихи, статистикалық, лексикографиялық сипаттау, синхрондық сипаттау әдістері қолданылды. Жаңадан жасалған терминдерді анықтауда ғылыми зерттеулер, оқулықтар, баспасөз құралдарына шолу жасалды.

Деректанулық талдау. Жалпы біз сөз етіп отырған ескерткіштер тілінің лексикалық, грамматикалық, синтаксистік, морфологиялық құрылысын зерттеп, талдаған отандық ғалымдарымыздан Р.Сыздықова, Б.Әбілқасымов, Ә.Құрышжанов, Т.Қордабаев, С.Исаев, Е.Жанпейісов, М.Балақаев, І.Кеңесбаев, сондай-ақ С.М.Малов, Б.А.Серебрянников, А.Н.Кононов, В.В.Радлов, Н.И.Ильминский, А.Н.Самойлович, Н.А.Баскаков, В.Григорьев, А.О.Васильев, И.А.Батманов, М.В.Вяткин, И.К.Дмитриев, т.б. көрнекті түркітанушы ғалымдардың еңбектерін атауға болады [1,27]. Адамзаттың негізгі қатынас құралы ретінде тіл жазуда таңбамен белгіленетіні анық. Тілдік таңбалардың өзіне тән жан-жақты сапалық ерекшеліктері бар. Әр халықтың артикуляциялық базасына сай дыбыстардың атқаратын қызметіне, ерекшелігі мен күрделілігіне сәйкес бір ұлттың әліпби жүйесі екінші бір ұлттың дыбыстық жүйесін дәл бере алмайтыны заңды нәрсе. Бірақ та, хатқа түскен кез келген графема өзінің қызметін белгілі бір жүйе арқылы жүзеге асыратыны даусыз. Сондықтан ескерткіштер қолданған араб әліпбиі қаншалықты дәрежеде сол кездегі қолданыста болған тілдің қажетін өтеді және сол кездегі жазба тілдің қандай орфографиялық заңдылықтары бар, қандай орфографиялық принциптерді басшылыққа алды, т.б. мәселелер шешімін табуы қажет етеді. Осыған байланысты сол кезеңде қолданыста болған араб жазуының да түркілік сөздерді, оның ішінде, қазақ сөздерін таңбалауда өзіндік ішкі құрылымы мен жүйесі болуға тиіс.

Қазақ тіліндегі түйінді сөздерді зерттеу әрқашан ғалымдардың назарын аударып келеді. Мұның басты себебі-жер атауларының тарихи жадын, этникалық ерекшелігін, дүниетанымын және адам тілін сақтайтын маңызды мәдени-лингвистикалық ресурс болып табылатындығында. Негізгі терминдерде белгілі бір аймақтың табиғи ерекшеліктері, ежелгі қоныстардың, ұлттық құрылыстардың, тарихи оқиғалар мен мәдени процестердің іздері анықталған. Сонымен қатар, қазақ топонимикасы лингвистикалық дамудың әртүрлі кезеңдерін, басқа тілдермен байланысын, лексикалық қабаттасу техникасын көрсетеді. Осы тұрғыдан алғанда, кілт сөздерді зерттеу тек тілге ғана емес, сонымен қатар тарихқа, этнографияға және мәдениетке қатысты дискретті мәселе болып саналады. Аймақтық түйінді сөздерді зерттеу белгілі бір аймақтың тарихи, лингвистикалық және мәдени дамуын кеңінен түсінуге мүмкіндік беретін маңызды ғылыми нұсқаулық болып табылады. Аймақтық тұрғыдан этникалық жүйелер, тілаларлық қатынастар, көші-қон қозғалыстары және элеуметтік өзгерістер анықталады. Адилова Ж.К., Сеитова Ш.Б. «Шығыс қазақ топонимдерінің тарихы мен интеграциясы» атты мақаласында шығыс қазақ топонимикалық жүйесін құрудағы әр түрлі тілдік байланыстардың рөлі қарастырылған. Аймақтың топонимикасын дамытуда негізгі түркі (қазақ) және славян қабаттарының тарихи түрде қалыптасқандығы көрсетілген. Түрік, моңғол және кейінгі орыс археологиясының

топонимикалық жүйеге әсері де қайта қаралуда. Авторлар аймақтық топонимиканың құрылуын көп компонентті жүйе ретінде колледжаралық коммуникациялардың кең спектрі бар біртұтас жүйемен біріктіреді [2].

Г.Ахметованың «Абай өңірі топонимдерінің этимологиялық ерекшеліктері» [3] Мақаласында Абай өңіріндегі топонимдердің пайда болу тарихы этимологиялық болып саналады. Абай облысының топонимикалық жүйесінде көптеген этнонимдер, рулық атаулар, тарихи тұлғалардың есімдері, белгілі кейіпкерлердің есімдері анықталып, тарих саласында аймақтың топонимикасы зерттелуде.

XVIII-XIX ғ.ғ. араб жазулы қазақ жазбаларындағы (хан-би жарлықтары, ресми қатынас қағаздары, жеке тұлғалардың хаттары, т.б. әр түрлі құжаттар) араб таңбасының қолданылу ерекшелігін анықтау. Қазақ қоғамында қолданылған араб жазуын үш жүйеге бөліп зерттегендіктен жұмыста тек қана XVIII-XIX ғ.ғ. араб жазулы қазақ жазбалары ғана емес, салыстыру барысында қолжазбалар меп кітаптар, алғашқы қазақ газеттері, А. Байтұрсынұлының төте жазуы да қарастырылды. Бірақ негізгі зерттеу нысанымыз XVIII-XIX ғ.ғ. араб жазулы қазақ жазбалары болғандықтан, олардың мазмұн межесі жан-жақты талданды. Орфографияға қатысты емес деп дау туғызатын талдаулар, негізінен, тұрпат меженің жүйесін ашып көрсету үшін мазмұн меженің құрылымдық ерекшеліктерін анықтау барысында жүргізіледі.

Теориялық талдау

Тіл - адам баласының ой-санасында танылған әлемдік бейненің, болмыстың ұғымдық белгісі. Адамзат тіл арқылы табиғаттағы барлық заттар мен құбылыстарға атау береді. Ұлттық таным мен ұлт тілінің бірлігі, байланысы осы арада тоғысады. Әрбір ұлт өкілдерінің парасат-пайымы, білім деңгейі, көзқарасы мен менталитеті, өзіндік дүниетанымы, болмысты тануы, игеруі тілде бейнеледі, тілде сақталады. Ата-бабадан мирасқа қалған ана тілі - адамдар арасындағы қатынас құралы ғана емес, сонымен қатар көнеден келе жатқан тарихи танымды жеткізуші қызметін де атқарады. Тілсіз рухани мәдениет те биікке жете алмайды, халықтың рухани күші - тілде. Тілі дамымаған халықтың рухы да дамымақ емес. Өйткені «Өнер алды – тіл». Демек, дүниенің кілті - тілде. Тілдің дамуы арқылы адам баласының дүниетанымы сатылы дамиды. Яғни, ата-баба білігі балаға тіл арқылы дамып, болмыстың қасиеті мен белгілері терең таныла түседі. Тілде ертедегі танымның ізі, ел жасаған парасат пен кісіліктің пайымы жатыр. Тіл - дыбыс таңба жүйесі ғана емес, тілдің сақталуы арқылы халықтың бүкіл ғұмырындағы таным-түсінігі ұрпақтан-ұрпаққа жетеді. Басқаша айтқанда, сөз жүйесі арқылы халықтың ойлау жүйесі, материалдық және рухани мәдениеті жетеді. Ғ.Мүсірепов «Тілін білмеген түбін білмейді дейді». Тіл - ойдың ең басты қаруы. Адам баласының табиғаттағы заттар мен құбылыстарды тануы тек тіл арқылы ғана жүзеге асады десек, осы ойды жеткізетін таңба-жазу. Жазу - адамның ой-пікірін, хабарын, мағлұматын таңбалар арқылы жеткізуді қамтамасыз ететін белгілер жүйесі.

Жазудың пайда болуы адамдардың қарым-қатынастағы уақыт пен кеңестік кедергісін жойды. Оның алғашқы нұсқалары өте ерте заманда жасалды. Жазу қатынас құралы ретінде пайдаланылған суреттер мен шартты белгілерден кейін пайда болған. Өз ойын басқаға жеткізу үшін адамдар әуелде заттың өзін пайдаланды. Мысалы, кеткен бағытын көрсету үшін жолға бұтақ тастаған. Кейін осы мақсатпен ағашқа садақтың оғын қадап кеткен. Ойды зат арқылы білдіру үрдісі ежелгі замандарда тайпалар арасындағы елшілік қарым-қатынастарға да пайдаланылған. Кейін мұндай рәміздік зат орнына таңбалар бедерленген бұйымдар қолданылған. Осылайша алғашқы жазу пайда болған. Адамдар алғашқы жазу құралы ретінде саз балшықтан жасалған тақтаны, ағаштың қабығын, т.б. пайдаланған. Жазу жүйесі таңбалардың жиынтығынан құралған. Ол таңбалар тұтас хабарды, не сөзді, не буынды, не дыбысты белгілейді. Әр таңбаның графикалық формасы, белгілі бір мағынасы

болады. Таңбаларының мағынасына қарай адамзат тарихындағы жазу төрт түрге бөлінеді:

1) пиктографиялық жазу - жазудың ең көне түрі. Зерттеушілер жазудың бұл түрі неолит дәуірінде пайда болған деп есептейді. Мұнда хабарлануға тиісті оқиғаға қатысты заттардың суреті салынады. Суретін салуға болмайтын абстракт ұғымдарды беру үшін басқа заттардың суреті қолданылған. Мысалы, бақыттылықты, олжаны - тасбақаның, махаббаты-сызықшамен қосылған екі жүректің, достықты - ұстасқан екі қолдың, соғысты садақ оғының суретімен белгіленген;

2) идеографиялық жазу - жекелеген сөздерді, морфемаларды сурет арқылы немесе шартты таңбалар арқылы белгілейді. Онда әр сөздің тұрақты графикалық таңбасы, әр таңбаның меншікті мағынасы болады. Идеографиялық жазудың бір түрі- иероглиф жазу;

3) буын жазуында - сөз құрамындағы әрбір буын жеке таңбамен белгіленеді;

4) дыбыстық жазу (әріп жазуы) – жазудың дамып жетілген түрі, тіл дыбыстарын, фонемаларды әріппен таңбалайтын жазу жүйесі.

Дыбыстық жазулардың ең көне түрлері - финикия, армей және грек жазулары. Көне түркі жазуы да дыбыстық жазудың ең ежелгі түріне жатады. Көне Түркі жазулары немесе Көне түркі алфавиті - дыбыстық жазу түрі, яғни сөздегі дыбыстарды таңбалап жазады. Негізінен VI-X ғасырларда үлкен аймаққа таралған. Көне Түркі жазуларын ғалымдар үш топқа бөліп қарайды:

1. Енисей ескерткіштері.
2. Талас ескерткіштері.
3. Орхон ескерткіштері.

Орналасу жері болмаса, бұлардың қолданылған жылдарының айырмасында және жалпы жазу таңбаларының қолданылуы арасында елеулі айырмалар жоқ. Алайда Түркі жазбаларының жазылу мерзімдеріне қарағанда алғашқы Енисей бойынан, Сібірден, Байкал аймағынан Монғолия далаларына, Орхон жеріне, одан Қазақстан мен Қырғызстан, Шыңжаң жеріне қарай біртіндеп таралғанын көрсетеді. Ал жазылу үрдісі, таңбаларының қолданылуы ұқсас, оқылуы біркелкі.

1. Енисей ескерткіштер. Енисей бойынан және Тува, Хакас, Алтай республикаларының (бәрі де Ресей құрамындағы Түркі республикалары) аймағынан және Ресейдің батыс сібірде орналасқан Жаңасібір (Новосибирск) облысы мен Ертіс бойынан табылған жазулар жатады. Оның қолданылған, жазылған жылдары V-VII ғасырлардың аралығы. Бұл аймақтан табылып отырған көне Түркі жазба ескерткіштердің жалпы саны қазіргі кезде шамамен 150-дей [4,40].

2. Талас ескерткіштері. Бұл аймақтағы жазулар Оңтүстік Қазақстан, Жетісу, Сыр бойы мен Қырғызстан аймақтарына таралған, соның ішінде көп шоғырланған жері қазіргі Жамбыл облысында. Қолданылған мезгілі бірыңғай VIII ғасыр. Ескерткіштердің жалпы саны шамамен 20 шақты.

3. Орхон ескерткіштері. Монғолиядағы Орхон, Селенг, Тола өзендерінің бойынан және Ресейдегі Минусинск ойпатынан табылған ескерткіштер жатады. Қолданылған мезгілі VIII-VIII ғасырлар. Ескерткіштердің жалпы саны 30 шақты. Алайда ең көлемді, ұзақ мәтінді жазбалар осы топқа жатады. Бұның ішінде тарихи құндылығы жағынан Құтлығ қаған, Білге қаған, Күлтегін, Тоныкөк, Күлі Чор және Мойын Чор ескерткіштерінің орны ерекше.

Яғни Көне Түркі жазулары 5-8 ғасырлар аралығында Сібір, Монғолия, Шыңжаң, Қазақстан, Қырғызстан және Оңтүстік Ресей жерінде кеңінен қолданылғаны туралы қорытынды шығаруға болады. Бұл көрсетіліп отырған тарихи мезгіл (5-8 ғасырлар) мен оның таралған үлкен аймағы Ұлы Түркі қағандығы, одан бөлінген Батыс және Шығыс Түркі, Түргеш, Хазар қағандықтары мен Көк Түркілер (Екінші Түркі қағандығы) мемлекеттерінің аумағы мен өмір сүрген дәуіріне сәйкес келеді.

Көне Түркі жазуының құпиясын ашқан Даниялық ғалым Вильгельм Томсен болатын (1898 жылы бастап). Кейін орыс түркітанушылары аударып, көп зерттеді. Оған 20 ғасырда

Түркі елдерінің ғалымдары - Татар, Өзбек, Түрік, Қазақ, Әзірбайжан зерттеушілері қосылды. Кейде «руна (руникалық) жазулары» деп аталады. Оның себебі жазудың құпиясы ашылмай тұрғанда, бұл жазулар бір қарағанда ежелгі скандинавия халықтарының жазбаларына ұқсайтын еді. Алайда ғылыми зерттеулер Түркі жазулары екенін анықтады. Томсен ең алғаш рет "Түрк" және "Теңрі" сөздерінен бастап оқыған екен.

Бұл жазулардың жалпы көлемі ұзақ. Қазіргі өлшеммен алғанда орта көлемдегі кітапты құрайды. Көптеген тарихи, мәдени, жағрапиялық, саяси деректер бар, сол кездегі халықтың өмірінен, таным-түсінігінен, дүниетанымы мен салт-дәстүрінен хабар береді. Тарихи оқиғалар тізбегі Ұлы қағандардың жорықтары жыраулық-жорықтық үлгідегі әдемі, көркем тілмен баяндалған. Сондықтан көптеген зерттеушілер оларды Көркем шығармаларға жатқызады. Жазбаларды Көне Түркілер мен Көк Түркілер дәуіріндегі болған оқиғалар сипатталып, жағрапиялық атаулар, сол кездегі тайпалардың атаулары мен орналасу, таралу аймағы көрінеді. Өкініштісі, Түркі жазба ескерткіштері манихейшіл Ұйғыр қағандығы кезінде аяусыз қиратылған.

Жазбаларда ең алдымен V-VIII ғасыр аралығындағы Ұлы даладағы тарихи оқиғалар көркем тілмен баяндалған, айналып келетін оралымдары мен ішкі ұйқастары, композициялық тұтастығы бар. Сондықтан оның ең алдымен жанрын айқындасақ - жылнама не шежіреден гөрі, бұлар - тарихи дастандар. Жазудың сипаты түркі тілдерінің дыбыстық ерекшеліктерін, соның ішінде үндестік заңдарын жақсы береді. Жазудың ерекшелігі оңнан солға қарай оқылады және негізінен дауыссыз дыбыстар таңбаланады. Олардың жуан және жіңішке түрлері бар, олар жеке-жеке бөлек таңбаланады. Көне Түркі жазуларының сыртқы түрі бізге тасқа қашалған түрде, "баспа әріптері" түрінде жетті. Оның жазбаша түрі қандай болғаны туралы мәлімет жоқ. Себебі маталарға, өңделген терілерге жазылуы мүмкін жазба әріптер бұл материалдардың төзімсіздігіне байланысты бізге жетпеді. Алғаш көрген адам адам бұл жазуларды бір қарағанда қазақ руларының таңбаларына ұқсатады. Яғни жазулар жебе таңбалар, ай таңбалар және тұмар таңбалар мен көз таңбалар, аша таңбалар, балық таңбалар сосын тарақ таңбалар мен сырға таңбалардан құралады.

Нәтижелер мен талқылау

Қазақ халқының жазу тарихы көне түркі жазуынан басталған деуге болады. Ал әріптік жазуға дейін сурет жазуы қолданылғанын еліміздегі тау-тастардағы түрлі суреттер арқылы дәлелдеушілер бар. Түркі жазуында дауысты, дауыссыз дыбыстардың әрпі болған, кейбір әріптер екі дауыссыз дыбысты белгілеген. Әріптер жуан, жіңішке дыбыстарды ажыратқан. Әріптер белгілі жүйеде қолданылған. Түркі халықтары кейін араб әліпбиін қолданып жазған, бұл жазу мұсылман дінінің таралуымен бірге келген.

Араб жазуы (араб.: بَيْتُ الْأَنْجَدِيَّةِ عَر) абджәдия арабия) - ежелгі Вавилониядағы (б.з.б. 2000-шы ж.) аккад, шумер тайпаларының жазба әріптері негізінде пайда болған көне жазулардың бірі. Оңнан солға қарай жазылады. Бас әріптері болмайды. Әріптер бір-біріне қосылып жазылады. Араб жазуында 28 әріп бар. Олардың үшеуі (а, и, у) созылыңқы дауысты дыбыстарды, қалғандары дауыссыз дыбыстарды бейнелейді. Дауыссыз дыбыстардың асты-үстіне харакаттар (көмекші белгілер) қойылады. Бұл белгілер Құранда, сөздікте, оқу құралдарында міндетті түрде қойылып, ал қалған кездерде қойылмауы мүмкін. Құснихат үлгілерінде Араб жазуының сулс, куфа, сулх, парсы, диуани, насталих, т.б. түрлері пайдаланылады. Араб жазуы қазіргі кезде барлық араб елдерінде, ислам дінін ұстанатын бірқатар мемлекеттерде (Индонезия, Үндістан, Иран, Ауғанстан, Кавказ елдері және Орта Азия, т.б.) қолданылады. Қазақстанда Араб жазуы ислам діні арқылы 7-9 ғасырлар аралығында таралған. Әл-Фараби, Қ.А. Иассауи, С.Бақырғани т. б. ғұламалар Араб жазуын өздері туып-өскен орталарында үйренгені, сол дәуірлерде арабша оқытатын медреселер болғанын көрсетеді. Араб жазуы алғашқыда «қадым», кейін «төте» жазу үлгілері түрінде

Қазақстанда 1928 ж-ға дейін пайдаланылып келді. Араб жазуын түркі халықтары, оның ішінде қазақ халқы ұзақ уақыт қолданған. Алғаш араб әліпбиіндегі әріптер түгел қолданылған, тек 1926 жылы А.Байтұрсынов оған реформа жасап, ондағы артық әріптерді шығарып тастап, жазуды көп жеңілдеткен. 1926 жылдан бастап 1940 жылға дейін қазақ халқы латын әліпбиінде жазып келіп, кейін кириллицаға (1940 жылдан бастап) көшті. Қазіргі түркі мемлекеттерінің көпшілігінде қайтадан латын әліпбиіне негізделген жазуға көшу үрдісі бел алып келеді [5,40].

Әлем халықтарының басым көпшілігінің жазуы дамудың екінші жолымен өрістеді. Бұл жазудың негізі - фонематикалық фонография. Мұнда тіл дыбыстары таңбаланады. Сөз мағынасын ажыратуда дыбыстар әуенінің маңызы айырықша, яғни сөз мағынасын анықтауда фонеманың мәні зор. Сондықтан жақсы жетілген жазу жүйесінде фонематикалық принцип сақталуы керек. Тіл ғылымында фонемалардың таңбалану жүйесі, ережелері мен заңдылықтарын зерттейтін саласы графемика деп аталады. Ал белгілі бір жазу жүйесі элементтерінің жиынтығы графика деп аталады. Графемика графикалық лингвистика деп те аталады. Демек бұл кең ауқымды күрделі ғылым. Жоғарыда сөз болған палеография, графика, орфография дегендер осы графикалық лингвистиканың саласы болып табылады. Қазіргі заманда белгілі бір тілдің тілдік, фонетикалық ерекшеліктерін барынша толық қамтитын әліпби (алфавит) жоқ.

Қазақ қоғамындағы араб жазуына қатысты зерттеулерде араб жазуы қадим, жәдид деп екіге бөлінеді. Зерттеушілердің көрсетуі бойынша, қадим жазу үлгісіне XVI-XVII ғ.ғ. аралығындағы тарихи негізі бар жылнамаларды, құжаттарды және түркі халқына ортақ еңбектерді, ал жәдид жазуына Түркістан уалаяты, Дала уалаяты тәрізді алғашқы қазақ газеттерінде қолданылған жазу үлгілерін жатқызады. Қадим жазу жүйесінің басты бір ерекшелігі дауысты дыбыстардың таңба арқылы емес, диакритикалық белгілермен берілуі, яғни дауысты дыбыстардың қызметін қарақаттар атқарған. Қарақаттар үшеу: фатха, дамма, кесра. Бұл белгілер қазақ тіліндегі тоғыз дауыстының мәнін берген, фатха - а,ә; дамма - ұ, ү, о, ө; кесра - ы, і, е дыбыстарының мәнінде жұмсалып отырған. Мысалы, мен - نـم (мн) , Ешдәулет - تلوادشیا ا (Ешдәулет), сөзлешүб - لزسبشه - (сзлешіб), көңілі - لکنک (кңлі), бүлдірген - ناکردلی (блдрген). Қадим жазу жүйесінде ұлттық жазуға тән емес, тек араб сөздеріне ғана тән таңбалар (ذ , ظ , ث , ض) қазақ тілінің төл сөздерін жазуда да қолданылған. Қадим жазу жүйесінен жәдид жазуының басты ерекшелігі жазуда дауысты дыбыстардың қарақаттар арқылы емес, таңба арқылы беріліп, дауысты дыбыстар үнемі жазуда хатқа түсіріліп отырғандығында.

Ал Гүлфар Мамырбекова жәдид жазу жүйесінде аз болса да қарақаттардың қолданылғанын көрсетеді: құл және күң - (كئك 1874, №6), күтүб - بوئك , құшақтасыб - بساتقائئف , құрметтеб - (بيئتمرة 1874, №10), тұхым - مئئ , құдай - (الئد 1874, №16), құл - (لئة 1977, №30). Фатха арқылы белгіленген сөздер: бағасы - (ساعئب 1875, №1), ақраб -] برفا 2, 75]. Мұндай гетерогенді жазба тілді меңгеру көпшіліктің үлесінде емес, тек сол кездегі элиталық топтың ғана оқу құралы болды. Ескі қазақ жазба тілінде дәстүрлі түркі әдеби тіл әсері толық сақталғандықтан, қазіргі кезде кодификацияланған сөздер екіұшты таңбаланған. Сондай-ақ түбірге қосымша қосылғанда, дыбыс үндестігі заңы сақталмай жазылды. Мысалы, мүлкімізні, аулымызны, бізні т.б. яғни жалғау және жұрнақтар ескі қазақ жазба тілінде бір ғана инвариант принципімен алынып, қазіргі кезде көптік мәнде жұмсалатын жалғаулардың (-дар, -тар) варианттары таңбаланбай, қазақ тілінің үндесім заңдылығы үнемі бұзылып отырды[5,72].

Сөз ортасында, соңында ы, і қысаң дауыстылардың орнына ұ, ү таңбаланғанын көреміз: орусұнұзны, келтүр, өткүр, үчүн, қабул, түрлү, жауүн т.б. Жәдид, қадим жазу үлгілерінде кітаби тілдің тұрпат межесін белгілейтін графикалық таңбалар, сонымен қатар халықтық тілден едәуір алшақта болды. Араб жазуындағы осындай үйлесімсіздікті жоюға арналған алғашқы қадам Дала уалаяты, Айқап беттерінде көтеріледі. Қазақ тілі туралы,

әліппе, емле қағидаттары туралы жазушылар - сол кездегі қазақтың оқығандары, мұғалімдер араб әліпбиінің кемшілігі туралы, қазақ сөздерін жазуға толық үйлесімді еместігін, оның орнына ұлттық әліпби шығару керектігін маңызды мәселе ретінде көтеріп отырған. Жалпы қазақ жазу тарихында араб графикасын (араб әліпбиін) қабылдауға не себеп болды, қандай ықпал, әсер негізінде араб жазуына бет бұрды, оның халық сауатын ашуда, қазақ тілінің дыбыстық жүйесін толық таңбалауда кемшілік тудыруының себебі неде деген мәселелерді айқындау үшін, араб графикасына көшуге негізделген түркілік бағыт көрсетіледі. Әзірбайжанда алғаш жазуға байланысты пікір айтқан жазушы, драматург Мирза Фатали Ахундов 1857-1878 жылдарға дейін жазу мәселесіне байланысты төрт жоба ұсынған. Осы мәселемен Тегранға (Персия) және Константинопольға (Түркия) барып, идеясын ортаға салған болатын. Бірақ қолдау таппай, бұл ұсыныстар ескерусіз қалады. Ол өзінің бірінші және екінші жобасында араб әліппесін жетілдіруге баса көңіл қойса, үшінші, төртінші жобасында араб әліпбиін орыс әліпбиіне ауыстыруға ұсыныс жасайды. Осы еңбегіне орай Ахундов Меджидие атты орденмен марапатталады. Сонымен қатар, Ахундов Тифлис қаласына келіп, силлабикалық жазудың кемшіліктері жөнінде баяндалған жаңа кітап құрастырады. Бұл кітапты автор Тегран қаласына жібереді. Ешқандай қолдау таппаған бұл жобасын автор атақты визирь Али-Пашеге хат арқылы жолдайды, хатта түрік оқымыстысы Саави-Эфендидің пікірін келтірген.

Ахундовтан кейін бұл мәселемен парсы әдебиеттанушысы Мырза Мелькем-Ханом айналысқан болатын. Мырза Мелькем-Ханомның Шейх және визирь, Основы прогресса атты шығармалары осының нақты дәлелі болып табылады. Автор латын әліпбиіне көшу қажетін әңгіме түрінде өрбітеді: Шейх: Визирь, я заявляю, что с этим бессмысленным алфавитом дальше невозможно жить на свете. Тысячи заседаний, тысячи хороших законов, тысячи школ и любое количество регулярных солдат бесполезны, благодаря именно этому алфавиту [6,2]. Парсы ханзадасы Мырза-Риза-Хан 1879 жылы түркі және парсы халықтары үшін жоба дайындаған (Alphabet Ruchdie).

Мырза-Риза-Хан есімінен кейін Закавказьеңің танымал ағартушысы Ферудин – Бек Косарли 1898 жылы Кавказ газетіндегі (№230,238,264) орыс тілінде жазған мақаласында араб әліпбиінің кемшіліктерін баяндайды. Shardi Rus (Русский Восток) газетінің редакторы Мемед-Ага-Шах-Тахтин әліпбиді ауыстыруда, ең бірінші үгіт-насихат жұмыстарын арнайы бағдарлама бойынша жүргізу керек деп тұжырымдайды. XIX ғасырдың 70-жылдары түрік оқымысты Гази-Мұхтар-Паша Константинопольде Әліпби реформалау қоғамын құрады. Бірақ бұл ісі аяқсыз қалады. Бұл кезеңде қазақ қоғамында да әліпби мәселесі қызу талқыға түсіп жатқан болатын. Қазақтың орысша оқығандарының арасынан да араб жазуының кемшілік жақтарын сынап, қазақ жазуын орыс графикасына икемдеу жайында пікір айтып, өз тұжырымдарын негіздеп мақала жазушылар көптеп шыға бастады. Міне, осындай пікір ағымдарын өз мақсаттарына шеберлікпен пайдаланып қалғысы келген орыс миссионерлері де араб жазуы үлгісіндегі қазақ әліпби жүйесіне орыс графикасын енгізуді насихаттай бастайды. Расында да, жазылу графикасы да қиын, оқылу жолдары да (оңнан солға) қиын болып келетін әрі қазақтың дауысты дыбыстарын таңбалауға лайықталмаған, қазақ фонемаларын толық таңбалай алмайтын араб әліпбиінің қазақ тілін одан әрі өркендеп, дамытуға еш мүмкіндігі болмағандықтан, өзінен өзі басқа графикаға ауысуға сұранып тұрды.

Қазақ қоғамында және түркі тілдес халықтарында болып жатқан әртүрлі көзқарасты байқаған орыс миссионерлері бүкіл түркі жұртының мәдени, рухани құндылықтарын жою үшін, сонымен бірге тілдік болмысын құрту үшін саяси астармен араб жазуы қолайсыз, қазақ және басқа түркі тілдерінің дыбыстық жүйесін беруге икемсіз деген желеумен орыс графикасына негізделген қазақ әліпбилерін және оқулықтарын шығара бастайды. Олар орыс жазуына көшуді насихаттауды орысша оқыған қазақ жастары арқылы жүргізуді көздеді. Н.И.Ильминский түркі тілдес халықтардың кітаптары араб әрпімен жазылса, бұл келешекте

орыс жазуының үстемдік алуына кедергі жасайды деген миссионерлік оймен алғаш қазақ әліпбиін орыс графикасына негіздеп, жоба да ұсынады. Дауысты дыбыстарға 8 әріп арнайды: а (ä), é (e); ы, і; о, ö; у, ү, ал дауыссыз дыбыстарға 19 әріп: п, б, м, w, т, д, н, ж, з, ш, с, р, л, j, k, í, ъ. Н.И. Ильминский қазақ тілінің дыбыстық құрамына тән емес дыбыс таңбаларын алмайды. Ол жөнінде былай дейді: кроме приспособления русских букв к татарским звукам, мне пришлось постепенно изменять и устанавливать орфографию. В первом издании букваря я писал су - вода, ауль - деревня, аю - медведь. Теперь мы пишем сыу, ауыл, айыу. Ильминскийдің бұл жобасына В.В. Григорьев қарсы шығып, өзінің О передаче звуков киргизского языка буквами русской азбуки деп аталатын мақаласында орыс әліпбиіндегі таңбалар өзгермеуі тиіс деп көрсетеді [7,82].

Сол кезеңдегі әліпби мәселесін қозғаған жиындарда түркі тілдес халықтар тіліндегі төл дыбыстарды бейнелейтін қосымша әріптер жөнінде айтыс-тартыстар да болады. 1976 жылы 29 сәуірде Қазан университетінің жанындағы археология, тарих, этнография қоғамының мәжілісінде орыс әліпбиі араб әліпбиіне қарағанда осы күйінде де қазақ тіліне жарайды деп шешілген болатын. 1897 жылы В.В.Катаринскийдің Грамматика киргизского языка. Фонетика, этимология и синтаксис (Орынбор, 1897) атты еңбегі жарыққа шығады. Ғалым қазақ тілінде 9 дауысты және 15 дауыссыз бар деп көрсете отырып, 21 әріптен тұратын мынадай әліпбиін жариялайды: а (a), е, ы, и, о (o), у, б, г, д, ж, з, к, л, м, н, г, п, р, с, т, ш[8,102]. Үкімет тарапынан қазақ әліпбиін ғана емес, сол кезеңдері Ресей отары болып отырған барша түркі тілдес халықтардың жазуын өзгерту арқылы өз ықпалын күшейтуге тырысқан астыртын әрекеттер нәтижесі аяқсыз қалған жоқ. 1906 жылдың 31 наурызында Ресей патшалығының өзге халықтар жазуын орыс графикасына көшіру туралы заң да шығарып қойғанын тарихи деректерден көреміз. Жоспарланған саясаттың астарын білдірмеу үшін 1910 жылы маусымда Петербург қаласында өткен кеңесте "орыс жазуы тек ресми құжаттар мен оқулық кітаптарға ғана қолданылатын болсын", деген қаулы қабылданған болатын[9,82].

Қорытынды

Жалпы қазақ жазу тарихындағы өзгерістер мен әліпбилердің ауысуы себептерін талдап, салыстыра баға беру нәтижесінде мынадай қорытынды жасауға тура келеді. Әліпби реформасына байланысты бұл кезде екі түрлі көзқарас болды. Бірінші топ — қазақ тілінің дыбыс жүйесін беруде араб жазуының мүлде жарамсыздығын дәлелдеп, оны басқа әліпбимен ауыстыруға шақырса, екінші топтағылар араб әліпбиін ғасырлар бойы пайдаланып отырғандықтан, рухани мұрамыздан қол үзбеу үшін әліпбиді түбегейлі реформалауға қарсы тұрып, тек қана өзгерістер енгізумен шектелу керектігін қолдайды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Бекмұхамедов.Е.Б Қазақ тіліндегі араб парсы сөздері түсіндірме сөздік. Алматы. Қазақстан. 1977. 198 б.
2. Адилова Ж.К., Сеитова Ш.Б. Шығыс қазақ топонимдерінің тарихы мен тілдік ықпалдастығы // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. 2024. Т.146, №1. 8-21 б.
- 3.Ахметова Г. Абай өңірі топонимдерінің этимологиялық ерекшеліктері. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. 2022. Т. 138, № 1. 71-78 б.
- 4.Құрышжанов Ә., Айдаров Ғ., Томанов М. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. Алматы, 1971, 230 б.
5. Тәжікова К.Х. Ислам: дүниетаным, идеология, саясат. Дисс...зерттеу жұмысы. Астана., 2018 160 б.
6. Бердібаев Р. Ахмет Ясауи және оның дәуірі. // «Егемен Қазақстан». 20 қазан, 1990

7. Щербак А.М. Грамматический очерк языка тюрских текстов X-XIII вв.из Восточного Туркестана. Москва – Ленинград. 1961
8. Ысқақова А. Қазіргі қазақ тілі.Морфология. Алматы. 2014 250 б.
9. Нәжіп Ә. Терең тамырлар. «Жалын» журналы 1972. №4, 154 б.

Referens list:

1. Bekmukhamedov E.B. Kazakh tilindegi arab parsi sozderi tusindirme sozdik. Almati. Kazakhstan. 1977. 198 b.
2. Adilova J.K., Seitova Sh.B. Shigis kazakh toponimderinin tarikhi men tildik ikpaldastigi // L.N. Gumilev atindagi Euraziya ulttik universitetinin Khabarshisi. Filologiya seriyasi. 2024. T. 146, №1. 8-21 v.
3. Akhmetova G. Abay oniri toponimderinin etimologiyalik erekshelikteri. L.N. Gumilev atindagi Euraziya ulttik universitetinin Khabarshisi. Filologiya seriyasi. 2022. T.138, №1. 71-78 b.
4. Khurishanov A., Aydarov G., Tomanov M. Kone turki jazba eskertkishterinin tili. Almati, 1971, 230 b.
5. Tazhikova K. Kh. Islam: dunietanim, ideologiya, sayasat. Diss...zertteu zhumisi. Astana7 2018. 160 b.
6. Berdibaev R. Akhmet Yasauj jane onin dauiri. // «Egemen Kazakhstan». 20 kazan, 1990
7. Sherbak A.M. Grammatisheskiy osherk yazika tyurskikh tekstov X-XIII vv.iz Vostoshnogo Turkestana. Moskva - Leningrad. 1961
8. Iskakova A. Kazirgi Kazakh tili.Morfologiya. Almaty. 2014. 250 b.
9. Nazhip A. Teren tamirlar. «Zhalin»zhurnal 1972. №4, 154-b.

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы) Ағабеков Олжас Мұсабекұлы – 8D02310-Филология білім беру бағдарламасының 2-курс докторанты, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті. Шымкент, Қазақстан. 8-778-266-0293, agabekov.oljas@mail.ru

FTAXP: 16.21.47

<https://orcid.org/0009-0004-8429-8808>

<https://orcid.org/0009-0006-2376-921X>

<https://orcid.org/0000-0002-0501-0422>

¹Байменова С.С.*, ¹Батырбекова К.А., ²Мустафа Уғурлу

¹докторант М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан

¹докторант, М. Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан

²филолог.ғ.д., профессор, Мугла Сытқы Кочман университеті. Мугла, Түркия

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚЫПШАҚ

ӘСКЕРИ ЛЕКСИКАСЫНЫҢ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ КӨРІНІСІ

Автор-корреспондент: saule.baimen78@gmail.com

Түйін: зерттеуде мәмлүк-қыпшақ дәуірінде жазылған ортағасырлық «Муниет ул-гузат» әскери трактатының тарихи-тілдік және мәдени маңызы қарастырылады. Түркі халықтарының ортағасырлық әскери тарихы мен тілдік мұрасын зерттеу қазіргі түркітануда өзекті ғылыми бағыттардың бірі. Осы тұрғыдан алғанда, мәмлүк-қыпшақ кезеңінде хатқа түскен жазба ескерткіштер тарихи-тілдік дереккөз ретінде айрықша мәнге ие.

Зерттеу барысында қыпшақ тіліндегі жазба ескерткіштер қазақ тілінің тарихи-тілдік негізін айқындайтын маңызды дереккөз ретінде қарастырылады. Мәмлүк-қыпшақ дәуірінің әскери дайындығын сипаттайтын лексикалық бірліктер талданады. «Муниет ул-гузат» жазба ескерткішінде кездесетін әскери лексика қару-жарақ атаулары, әскери құрылым, тактикалық және рухани-әлеуметтік категориялар тұрғысынан жүйеленіп, олардың қазіргі қазақ тілімен сабақтастығы көрсетіледі. Атты сарбаздардың жауынгерлік дайындығын көрсететін құрал-жабдықтарының қазіргі қазақ тіліндегі сабақтасытығы сипатталады. Ортағасырлық қолжазбалардың мазмұны мен тілдік табиғаты жөнінде бірқатар зерттеушілер өз көзқарастарын білдіріп, осы бағытта арнайы ғылыми еңбектері ұсынылады. Мақалада түркі халықтарының ортақ әскери мәдениеті мен тілдік дәстүрінің тарихи сабақтастығы айқындалады.

Кілт сөздер: мәмлүк қыпшақ тарихы, әскери терминология, «Муниет ул-гузат», тарихи жазба, қолжазба, мәдени мұра, жәдігер, жауынгерлік өнер

МНРТИ: 16.21.47

<https://orcid.org/0009-0004-8429-8808>

<https://orcid.org/0009-0006-2376-921X>

<https://ORCID:0000-0002-0501-0422>

¹Байменова С.С.*, ¹Батырбекова К.А., ²Мустафа Уғурлу

¹докторант ЮКИУ им.М.Ауэзова, Шымкент, Қазақстан

¹докторант ЮКИУ им.М.Ауэзова, Шымкент, Қазақстан

²д.филолог.н., профессор, Университет Мугла Сытқы Кочман. Мугла, Турция

ОТРАЖЕНИЕ СРЕДНЕВЕКОВОЙ КИПЧАКСКОЙ ВОЕННОЙ ЛЕКСИКИ В СОВРЕМЕННОМ КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Автор-корреспондент: saule.baimen78@gmail.com

Аннотация: исследование рассматривает историко-языковое и культурное значение средневекового военного трактата «Муниет ул-гузат», написанного в мамлюкско-кипчакский период. Изучение средневековой военной истории и языкового наследия тюркских народов является одним из актуальных научных направлений в современной тюркологии. С этой точки зрения особое значение в качестве историко-языкового источника имеют письменные памятники, поступившие в письмо в мамлюкско-кипчакский период.

В ходе исследования письменные памятники на кипчакском языке рассматриваются как важный источник, определяющий историко-языковую основу казахского языка. Анализируются

лексические единицы, характеризующие военную подготовку мамлюкско-кипчакского периода. Военная лексика, встречающаяся в памятнике письменности «Муниет ул-гузат», систематизирована с точки зрения наименований вооружений, военной структуры, тактических и духовно-социальных категорий, демонстрируется их преемственность с современным казахским языком. Характеризуется преемственность в современном казахском языке оборудования, обеспечивающего боевую готовность всадник-воинов. Ряд исследователей высказывают свои взгляды на содержание и языковую природу отрапортованных рукописей и представляют в этом направлении специальные научные труды. В статье отмечается преемственность в современном казахском языке в терминологии, связанной с вооружением и оборудованием конных воинов, обеспечивающим их боевую готовность.

Ключевые слова: история мамлюкско-кипчакского периода, военная терминология, «Муниет ул-гузат», историческая справка, рукопись, культурное наследие, реликвия, воинское искусство

IRSTI: 16.21.47

<https://orcid.org/0009-0004-8429-8808>

<https://orcid.org/0009-0006-2376-921X>

<https://ORCID:0000-0002-0501-0422>

¹Baymenova S.S.*, ¹Batyrbekova K.A., ²Mustafa Uğurlu

¹Doctoral Student, M.Auezov SKRU, Shymkent, Kazakhstan

¹Doctoral Student, M.Auezov SKRU, Shymkent, Kazakhstan

²Professor, Doctor, Muğla Sıtkı Koçman University, Muğla, Turkey

THE REFLECTION OF MEDIEVAL KIPCHAK MILITARY LEXICON IN THE MODERN KAZAKH LANGUAGE

Corresponding Author: saule.baimen78@gmail.com

Abstract: The article examines the historical, linguistic, and cultural significance of the medieval military treatise «Munyat al-Ghuzat», written during the Mamluk-Kipchak period. The study of medieval military history and the linguistic heritage of the Turkic peoples remains one of the relevant research directions in modern Turkology. From this perspective, written monuments produced in the Mamluk-Kipchak period are of particular importance as historical and linguistic sources. In the course of the study, Kipchak-language written monuments are considered an important source for determining the historical and linguistic foundations of the Kazakh language. The lexical units reflecting the military training of the Mamluk-Kipchak period are analyzed. The military vocabulary found in «Munyat al-Ghuzat» is systematized in terms of weapon names, military organization, tactical concepts, and spiritual-social categories, and its continuity with the modern Kazakh language is demonstrated. The article also describes the preservation in modern Kazakh of terminology related to the equipment that ensured the combat readiness of mounted warriors. The views of a number of researchers on the content and linguistic nature of the manuscript are reviewed, and their contributions to the study of this written heritage are highlighted. The article emphasizes the continuity of modern Kazakh military terminology associated with the armament and equipment of mounted soldiers, which ensured their combat readiness.

Keywords: Mamluk-Kipchak history, military terminology, «Munyat al-Ghuzat», historical writing, manuscript, cultural heritage, relic, martial arts

Кіріспе

Ежелгі түркі және ортағасырлық жазба ескерткіштердегі әскери-техникалық лексиканы зерттеу мәселелері түркологияның негізгі бағыттарының бірі болып саналады. Әскери іске қатысты лексикалық қабат тек әскери-саяси тарихты ғана емес, сонымен қатар түркі халықтарының дүниетанымын, әлеуметтік-мәдени басымдықтарын және тілдік эволюциясын көрсетеді. Соңғы онжылдықтарда XIII–XIV ғасырлардағы қыпшақ жазба ескерткіштерінің терминологиясын талдауға деген қызығушылық айтарлықтай артты, себебі бұл материал қазіргі қыпшақ тілдеріндегі лексикалық сабақтастықты анықтауға

мүмкіндік береді. Осы мақала ортағасырлық жазба ескерткіштің әскери терминологиялық жүйесінің ерекшелігін айқындауға және оның қазіргі қыпшақ тілдеріндегі көрінісін анықтауға бағытталған. Мұндай тәсіл тарихи әскери мәдениеттің жекелеген элементтерін қайта құруға ғана емес, түркі тілдері жүйесіндегі лексиканың сақталу және трансформациялану механизмдерін нақтылауға да мүмкіндік береді. Әлемнің жетекші архивтері мен кітапханаларында сақталған көне түркі мұралары – соның ішінде қыпшақ дәуіріне тән трактаттар, лексикографиялық еңбектер, әскери сипаттағы жазбалар, сондай-ақ әдеби-діндік мәтіндер - соңғы онжылдықтарда ғылыми айналымға кең көлемде тартылып келеді. Бұл жазба деректер түркі халықтарының тарихи-мәдени эволюциясын, рухани әлемін және тілдік дамуының кезеңдік динамикасын қайта қалпына келтіруге мүмкіндік беретін аса құнды лингвомәдени материалдар ретінде бағаланады. Қыпшақ тіліндегі ортағасырлық мәтіндердің елеулі бір бөлігі Мысыр мен Сирия кеңістігіндегі мәмлүк дәуірінің жазба дәстүрімен сабақтасып жатыр. Аталған мұралар қазіргі қазақ тілі мен өзге де қыпшақ тобына жататын тілдердің лексикалық, морфологиялық және семантикалық қабаттарын тарихи түпнұсқалармен байланыстыра зерделеуге жол ашады. Әсіресе әскери терминология, әлеуметтік-саяси ұғымдар, шаруашылық-тұрмыстық атаулар секілді салалық лексикада көне тілдік элементтердің сақталуы мен олардың қазіргі қолданыстағы ізашарлық сипаты айқын көрініс табады. Ортағасырлық жазба ескерткіштерді кешенді түрде жинақтау, транскрипциялау, мәтінтанулық және салыстырмалы-тарихи тұрғыдан талдау түркі тілдерінің қалыптасу кезеңдерін нақтылауға, ішкі топтастырылу принциптерін айқындауға, сондай-ақ этномәдени ақпаратты реконструкциялауға мүмкіндік береді. Қыпшақ мұрасының ғылыми тұрғыдан жүйелі зерттелуі қазақ тіл біліміндегі тарихи лексикология, этимология, тарихи грамматика және лингвомәдениеттану мәселелерін тереңдете түсетін маңызды бағыт болып табылады. Тілші ғалымдардың пікірінше, әскери лексиканы зерттеу халықтың тарихи дамуымен тығыз байланыста қарастыруды талап етеді, өйткені қару-жарақ атаулары қоғамның өмір салты мен дүниетанымын айқын көрсетеді. Садақ пен жебе адамзаттың жауынгерлік мәдениетінде ең ерте қалыптасқан қарулардың бірі ретінде көрініс табады. Олардың жасалуына қатысты тәсілдер көптеген ұрпақтар бойы жетілдіріліп, шеберлік пен тәжірибенің жинақталуын талап етті. Археологиялық зерттеулер жебе ұштары алғашында тас материалдардан өндірілгенін, кейін металл өңдеу технологиясы дамығанда металл нұсқалары пайда болғанын көрсетеді. Ортағасырлық жазба жәдігерлерді талдау барысында әскери сөздер мен қару-жарақ атауларының кеңінен қолданылғаны байқалады. Аталған лексика сол дәуірдегі әскери іс, соғыс жүргізу тәсілдері мен жауынгерлік мәдениеттің тілдік бейнесін көрсетеді. Ортағасырлық мәтіндерде сақталған әскери атаулар халықтың тарихи тәжірибесін, әлеуметтік құрылымы мен дүниетанымын айқындауда маңызды дереккөз ретінде қарастырылады. Әскери сөздер мен қару-жарақ атауларының ортағасырлық жазба жәдігерлерде кеңінен кездесуі арнаулы лексиканың тарихи-мәдени маңызын айқындайды. Ортағасырлық қыпшақ тіліндегі жазба ескерткіштерді зерттеу ісінде шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектері ерекше орын алады. Атап айтқанда, мәмлүк-қыпшақ жазба мұраларының тілдік, тарихи және мәдени қырларын қарастыруда Мустафа Уғурлы, Ф.Көпрүлү, А.Четин, О.Юрдагүл, Ф.Ә.Қаратай, Ф.Тойған, Т.Халси Кун, Д.Шарафудинов, Б.Якуб, Қ.Өзтопшы Мұхаммед, Х.Риттер, Я.Экман, Г.Дерфер, А. Зайончковский, И.О.Прицак, Мүжган Жумбур сияқты зерттеушілердің еңбектері нәтижесінде мәмлүк-қыпшақ мұралары тек тарихи дерек ретінде ғана емес, ортағасырлық түркі тілдерінің даму эволюциясын айқындайтын құнды тілдік материал ретінде қарастырыла бастады. Бұл ғалымдар мәмлүк-қыпшақ дәуірінде хатқа түскен жазба ескерткіштердің фонетикалық, морфологиялық, лексикалық және тарихи-этномәдени ерекшеліктерін кешенді түрде талдаған.

Сонымен қатар, отандық тіл білімінде ортағасырлық қыпшақ тілдік мұрасын жүйелі түрде зерттеген көрнекті түрколог-ғалымдар С.Аманжолов, Ғ.Айдаров, Ә.Құрышжанов,

М.Томанов, Н.Сауранбаев, Ә.Қайдар, Ә.Нәжіп, Б.Сағындықұлы, С.Құдасов, М. Сабыр, С.Боранбаев, Ш.Әуелбекова, Р.Исламов еңбектерінде көне және ортағасырлық түркі жазба ескерткіштерінің қазақ тілінің тарихи дамуы мен қалыптасуындағы орны жан-жақты айқындалған. Аталған зерттеулер қыпшақ тіліндегі әскери, әлеуметтік және мәдени лексиканың тарихи сабақтастығын анықтауға мүмкіндік береді. Зерттеу барысында шетелдік және отандық түркітану ғылымында елеулі үлес қосқан ғалымдардың еңбектері ғылыми-теориялық негіз ретінде пайдаланылды. Атап айтқанда, мәмлүк-қыпшақ жазба ескерткіштері мен орта ғасырлық түркі мұраларын зерттеуге арналған М.Уғурлы, С.Боранбаев, Т.Байжанов, Қ.Сәки, А.Әлібекұлы, Ш.Әуелбекова сияқты ғалымдардың еңбектері зерттеудің теориялық-әдіснамалық негізін құрады.

Теориялық талдау

Материалдар мен әдістер

Мәмлүктер - ортағасырлық ислам әлемінің тарихында ерекше орын алатын әскери-саяси әлеуметтік топ. Олар негізінен түркі тектес, бір-біріне тең дәрежеде қарастырылған жауынгер ақсүйектерден құралған. «Мәмлүк» термині араб тілінде «иелік ету» мағынасын білдіретін малака етістігінен тарайды. Осы түбірден шыққан мүлік, мемлекет секілді сөздер қазақ тіліне де еніп, семантикалық тұрғыдан орныққан [1, 9]. XIII ғасырда Мысыр мен Шам аймағында билік құрған мәмлүк мемлекетінде қыпшақтар әскери элитаны құрап, мемлекеттік басқару мен әскери өмірде жетекші рөл атқарды. Осы тарихи жағдайда қыпшақ тілінде жазылған бірнеше трактаттар дүниеге келді, солардың ішінде әскери сипаттағы еңбектер аса құнды. Орта Азия мен Дешті Қыпшақтан әкелінген әскери құлдар кейіннен Мысыр мен Сириядағы саяси билікті қолына алды. Ғалым А.Әлібекұлының монографиясында зерттеушілердің мәмлүк тарихын шартты түрде бірнеше кезеңге бөледі деп көрсетеді: бахрилік мәмлүктер (1250-1381 жж.), бурхулық мәмлүктер (1381-1517 жж.), Бейіт кезеңі (1517-1811 жж.) және Мұхаммед Әли дәуіріндегі мәмлүктер [2, 15].

Ғалым Қ.Сәки еңбектерінде Мысыр мен Шам аймағындағы мәмлүк-қыпшақ әскери-әкімшілік жүйесінің тарихи маңызы айтылады. Қыпшақ текті мәмлүк әскербасылары тек әскери күш қана емес, мемлекетті басқару ісінде шешуші рөл атқарған саяси элита болған. Мәмлүк мемлекетінің қуаты қыпшақ әскери дәстүріне, тәртіпке және кәсіби әскери дайындыққа негізделді. «Шабандоз», «ер», «батыр» ұғымдары тек жауынгерлік қабілетті емес, әлеуметтік мәртебе мен билік иесін білдірген. Қыпшақ тілі мен әскери терминологиясы мәмлүк мемлекетінде ресми әрі беделді тілдік қабат ретінде қызмет атқарған. Түркі-қыпшақ элементі Мысыр мен Шамдағы исламдық өркениеттің дамуына зор ықпал етті. Мысыр мен Шам аймағында қыпшақтардың саяси үстемдігі олардың әскери-аттылы (шабандоздық) дәстүрімен тікелей байланысты болғаны байқалады. Қыпшақ жастарының әскери салада әртүрлі мақсатта қолданылуына мәмлүк сұлтандары ерекше назар аударған. Шабандоз ұғымы атты әскерге бейімділігі жоғары, епті, шешім қабылдауда шапшаң, физикалық тұрғыдан төзімді әрі тактикалық ойлау қабілеті дамыған жауынгерді білдіреді. Мәмлүк мемлекетінің бастапқы кезеңінде әскери билік барынша орталықтандырылған сипатқа ие болды: сұлтан бір мезгілде әрі жоғарғы билеуші, әрі бас қолбасшы қызметін атқарды. Осыған сәйкес, әскерге қатысты негізгі шешімдер тікелей билеушінің құзыретінде шоғырланды [3, 6-7].

«Муниет ул-гузат» жәдігері мәмлүк кезеңіндегі қыпшақ тілінің тарихи-мәдени рөлін айқындап, тіл мен әскери дәстүрдің өзара сабақтастығын көрсететін аса маңызды жазба мұра ретінде бағаланады. Трактатта ұшырасатын әскери терминдер қазіргі қазақ тіліндегі баламаларымен сабақтас. Зерттеушілердің пікірінше, қолжазба Алтынбұға атты баһадүрге арналуы мүмкін. Шамамен 1446–1447 жылдар аралығында жазылған деген жорамал айтылады. Алайда бұл дерек нақты дәлелденбеген. Мысырдағы мәмлүк жауынгер-сарбаздардың әскери дайындығы айрықша қатаң болған. Жауынгерлер жасынан бастап атты

әскер өнеріне, қылыштасу мен найзаласу техникасына, әртүрлі қару түрлерін тиімді қолдануға баулынған. Осы үдерісте арнайы дайындалған әскери трактаттар маңызды рөл атқарған. Ғалым Ш.Әуелбекова атап өткендей, «Муниятул-гузат» сол кезеңдегі әскери тәжірибенің нақты жүйесін көрсететін, мәмлүк әскерінің төрт негізгі бағытын – атты әскер өнерін, мергендікті, қылыш қолдануды және соғыс жүргізудің өзге де әдістерін меңгертуді мақсат еткен құнды мұра. «Муниятул-гузат» - көне дәуірлерден жеткен әскери сипаттағы түркі тілдер тарихына қатысты бірегей жазба ескерткіштердің бірі. Бұл қолжазба мәмлүк-қыпшақ кезеңінің әскери, әлеуметтік және тілдік тарихын зерттеуде аса маңызды дерек көзі болып табылады. Араб графикасымен жазылған қолжазба «Муниятул-гузат» деп аталып, әскери өнерге, соғыс жүргізу тәсілдеріне, қару-жарақ атауларына және мұндағы қолданылу ерекшеліктеріне арналған. Зерттеушілердің пікірінше, қолжазба мәтіні араб тіліндегі фурусийя жанрының түркі нұсқаларымен өзара сабақтас. Бұл жанр әскери дайындық, атты әскерді үйрету, қару-жарақ түрлерін меңгеру, мергендік, шабандоздық сияқты бағыттарды қамтитын арнайы әскери-тәжірибелік әдебиетті білдіреді. Қолжазбаның түпнұсқасы да осындай мазмұндық құрылымға негізделгені анық [4,5-6]. Профессор М.Уғурлы мәмлүк-қыпшақ тілінде жазылған әскери істерді көрсететін сирек мұралардың бірі «Муниет-ул гузат» деп біледі. Мәтіні мен грамматикалық ерекшелігі жағынан қыпшақ тілінің негізгі сипатын танытады деп есептейді.

Ортағасырлық мәмлүк-қыпшақ жазба ескерткіштерінде кездесетін әскери лексиканың құрылымы мен мағыналық жүйесін айқындау мақсатында бірнеше өзара сабақтас лингвистикалық әдістер қолданылды. Негізгі әдіс ретінде лексика-семантикалық талдау пайдаланылды. Бұл әдіс әскери лексиканы семантикалық өрістерге жіктеуге мүмкіндік берді. Атап айтқанда, қару-жарақ атаулары, әскери құрылым мен бөлімдерге қатысты атаулар, тактикалық ұғымдар және рухани-әлеуметтік мазмұндағы лексемалар жеке тақырыптық топтар ретінде қарастырылды. Мұндай жіктеу әскери жүйенің көпқабатты сипатын, яғни оның тек материалдық құралдарға ғана емес, сонымен қатар моральдық-психологиялық дайындыққа да негізделгенін анықтауға жол ашты. Зерттеуде сондай-ақ когнитивтік-лингвистикалық әдіс қолданылды. Аталған тәсіл әскери лексика арқылы қалыптасқан «жауынгер» концептісінің мазмұнын ашуға мүмкіндік берді. Жазба ескерткіш мәтінінде «сарбаз» мағынасын беретін лексема «fārislık» сөзінің құрамында көрінеді. Мәтінде жиі кездесетін бұл сөздің «атты сарбаз» ұғымын білдіретінін байқадық. Аталған тәсіл әскери лексика арқылы қалыптасқан «жауынгер» концептісінің мазмұнын ашуға мүмкіндік берді. Bahādur, kādir, adet сияқты рухани-әлеуметтік лексемалар жауынгер тұлғасының тек қару қолдану шеберлігімен емес, мінез-құлқы, рухани төзімділігі жіне моральдық келбетімен сипатталғанын көрсетеді. Бұл әдіс әскери сананың тілдік көрінісін айқындауда маңызды рөл атқарады. Зерттеу барысында kılıç – қылыш, pauza – найза, bahādur – батыр сияқты бірқатар лексемалардың фонетикалық және семантикалық тұрғыдан қазіргі қазақ тілінде тұрақты сақталғаны анықталды. Бұл деректер әскери және рухани ұғымдардың түркі тілдік кеңістігінде тарихи жалғастық тапқанын дәлелдейді. Сонымен қатар, функционалдық семантикалық талдау әскери лексиканың мәтіндегі қызметін айқындау үшін қолданылды. Бұл тұрғыдан алғанда, рухани-әлеуметтік мазмұндағы лексемалар әскери тәртіпті реттейтін, жауынгер мінезін қалыптастыратын негізгі тілдік құрал ретінде танылды. Зерттеудің мәдени контекстін тереңірек ашу мақсатында мәдени-тарихи әдіс қолданылды. Аталған әдіс мәмлүк қоғамында әскери қызметтің әлеуметтік маңызын және жауынгер даярлығының физикалық машықпен қатар рухани-моральдық тәрбиені де қамтығанын көрсетуге мүмкіндік берді.

Нәтижелер мен талқылау

Мәмлүк мемлекетінің әскери ұйымында атты әскер негізгі әрі шешуші күш ретінде бағаланған. Осыған байланысты жылқыны күтіп-баптау, үйрету және соғысқа бейімдеу ісі

арнайы жүйеге айналып, кәсіби деңгейде дамыды. Атбегілік өнер мәмлүктер арасында тек шаруашылық тәжірибемен шектелмей, әскери дайындықтың құрамдас бөлігіне айналғаны байқалады. Жылқыны дұрыс таңдау, оны азықтандыру, күтіп-ұстау және шайқас алдындағы дайындық үдерістері белгілі ережелер бойынша қатаң қадағаланған. Әскери атбегілер жауынгер мен атты сәйкестендіріп, соғыс жағдайына барынша бейімдеуге назар аударған. «Муниет ул-гузат» трактатында ат әбзелдерін қолдану, ерттеу, шайқас кезінде жылқының шаршап қалмауы үшін қолданылатын тәсілдер нақты сипатталады. Бұл деректер мәмлүк қоғамында атбегілік өнердің әскери мәдениетпен біртұтас қарастырылғанын дәлелдейді. Қыпшақтан шыққан мәмлүк жауынгерлері жылқыға қатысты байырғы дала дәстүрін сақтап қана қоймай, оны Таяу Шығыс аймағында жалғастырды. Көшпелі түркілердің ежелгі атбегілік дәстүрлері – жүйрікті баптау, әскери жорықтарға арналған атты бөлек күтіп-ұстау, жарақат алған жылқыны емдеу тәжірибелері – мәмлүк ортасында кеңінен қолданыс тапты. Бұл үрдіс кейінгі араб және түркі халықтарының әскери тәжірибесіне елеулі ықпал еткенін көруге болады. «Муниет ул-гузат» (арабша: *Munyat al-ghuzāt* – «Жауынгерлерге тілек, көмекші») атты әскери трактат - мәмлүк қыпшақтарының әскери өмірі мен әскери мәдениетін айқын көрсететін маңызды жазба мұра. Оның негізгі мазмұны - әскерді ұйымдастыру, жауынгердің қару-жарағы, соғыс жүргізу тактикасы, әскери тәртіп пен рухани қағидалар. Ортағасырлық араб-мұсылман әскери мәдениетінде «фурусийа» жанры ерекше орын алды. Бұл жанр әскери өнердің, ат спортының, жылқы шаруашылығы мен жауынгерлік дайындықтың теориялық негіздерін жүйелеп берді. Оның мазмұнында атты әскердің жаттығулары, қару қолдану әдістері, соғыс тактикасы, сондай-ақ атбегілік пен ветеринарияға қатысты нақты мәліметтер қамтылды [5, 45-61].

Осы дәстүрдің жалғасы ретінде «Муниет ул-гузат» трактатын айтуға болады. Шығарманың құрылымы мен мазмұны фурусийа әдебиетімен үндес. Екі дәстүрдің тоғысуы мәмлүк қоғамындағы мәдени-әскери синтезді айқын көрсетеді. Фурусийа – араб әскери ойының жемісі болса, Муниет ул-гузат - қыпшақ тілінде жазылып, түркі әскери дәстүрін араб әлемімен ұштастырған ерекше еңбек. Демек, бұл трактат фурусийа жанрының қыпшақ ортасында жаңаша сипат алып, мәмлүк дәуірінде жаңа деңгейге көтерілгенін дәлелдейді. Ғалым С.Боранбаевтың еңбегінде жәдігерді аударған зерттеуші қолжазба құрылымын әскери дайындықтың жүйелі сатыларына сәйкес алты бөлімге бөліп қарастырғаны көрсетіледі. Жәдігер мәтіні мәмлүк жауынгерлерінің әскери даярлығын кезең-кезеңімен сипаттайтын алты бөлімнен тұрады. Онда ат үстіндегі машық, суық қару түрлерін қолдану және чевген ойыны арқылы әскери дайындық жүйесі көрініс табады. Аталған тарауларда жауынгерлердің ат үстіндегі машығы, суық қаруды қолдану тәсілдері мен әскери даярлықтың негізгі элементтері кешенді түрде сипатталған. Алғашқы «Атқа міну» бөлімінде жауынгердің ат үстінде тепе-теңдікті сақтауы, ерсіз атқа міну машығы, ер-тоқым мен үзеңгінің құрылымдық ерекшеліктері кеңінен түсіндіріледі. Сонымен қатар, атты басқару, шаптыру, кері жүргізу, сондай-ақ аттың бабын келтіру мен тынықтыруға қатысты тәсілдер баяндалады. «Сүңгі ұстау» бөлімінде Мундис-и Сағри, Шам, Хорасан, Дейлеми үлгілеріне тән найзаласу тәсілдері сипатталып, оларды жағдайға қарай алмастырып қолдану жолдары көрсетіледі. Жекпе-жекке дайындық, сүңгі түрлері мен олардың сапалық ерекшеліктері де осы тарауда қамтылған. Үшінші бөлім – «Қылыш қолдану» – қылыш түрлеріне арналған.

Мұнда иемендік, франктық және мысырлық қылыштардың айырмашылықтары, оларды алып жүру мен қолдану тәртібі, сондай-ақ қылыштасуға арналған әскери тәлім-тәрбие мәселелері қарастырылады. «Қалқан ұстау» бөлімі қолда бар нұсқада сақталмағанымен, еңбектің құрылымында жеке тарау ретінде көрсетілген. «Оқ ату» бөлімінде садақ пен оқты тиімді қолдану үшін ұзақ жаттығудың қажеттілігі атап өтіледі. Садақ дайындау тәсілдері, биік жерден және биікке қарай оқ ату, ат үстінен садақ тарту әдістері, сондай-ақ садақ пен оқ түрлері және оқ жасалатын ағаштар туралы мәліметтер

беріледі. Соңғы «Доп ұру» бөлімінде чевген ойынының жауынгерлерді соғысқа дайындаудағы маңызы айқындалады. Бұл ойындағы доп ұру тәсілдері, чевген таяқтарының саны мен түрлері, ойын алаңының көлемі және қатысушылар саны нақты сипатталады. Автор чевген ойынын әскери дайындықтың маңызды құрамдас бөлігі ретінде бағалайды [6, 20-24]. Жазба ескерткіштерде кездесетін әскери лексика лексика-семантикалық талдау нәтижесінде бірнеше тақырыптық топқа жіктеледі. Қару-жарақ атауларымен қатар рухани-әлеуметтік мазмұндағы лексемалардың берілуі әскери тәртіптің тек материалдық құралдарға емес, сонымен бірге моральдық-психологиялық дайындыққа да негізделгенін көрсетеді:

1. Қару-жарақ атаулары: *kılıç* – қылыш; *nayza* – найза; *süngü* – сүңгі; *kalkan* – қалқан. Бұл атаулар қазақ тілінде бүгінгі күнге дейін өзгеріссіз сақталған.

2. Әскери құрылым мен бөлімдер: *asker* – әскер; *kul* – құл (әскерге алынған сарбаз); *meidān* – майдан, *māidān*- алаң; *sap*– сап.

3. Тактикалық ұғымдар: *batalla*– жаудың әрекетін тойтару;

4. Рухани-әлеуметтік категориялар: *adet* – мінез; *kādir* – құдіретті; *bahādur*– батыр.

Когнитивтік-лингвистикалық талдау әскери лексика арқылы қалыптасқан жауынгер концептісінің рухани-әлеуметтік мазмұнмен толыққанын көрсетеді. Мұндай лексемалар жауынгердің мінез-құлқы мен моральдық келбетін айқындайтын ұғымдарды білдіреді. Тарихи-салыстырмалы талдау әскери лексиканың бірқатар бірліктерінің қазіргі қазақ тілінде фонетикалық және семантикалық тұрғыдан тұрақты сақталғанын дәлелдейді. Бұл әскери-рухани ұғымдардың түркі дүниетанымында үздіксіз жалғасқанын көрсетеді. Функционалдық-семантикалық тұрғыдан алғанда, рухани-әлеуметтік лексика әскери тәртіпті реттейтін, жауынгер мінезін қалыптастыратын негізгі құрал қызметін атқарған. Жазба ескерткіштерде кездесетін әскери лексиканы лексика-семантикалық және когнитивтік-лингвистикалық әдістер негізінде талдау нәтижесінде әскери тәртіптің көпқабатты сипаты айқындалады. Қару-жарақ, әскери құрылым, тактикалық ұғымдармен қатар рухани-әлеуметтік лексемалардың қолданылуы жауынгер даярлығының тек қару қолданумен шектелмей, моральдық-психологиялық дайындықты да қамтығанын көрсетеді. Мәмлүк қоғамында әскер - әлеуметтік лифт, рухани тәрбие әскери дайындықпен қатар жүрген. Мәдени-тарихи талдау мәмлүк әскери жүйесінде жауынгерді даярлау физикалық машықпен ғана шектелмей, рухани және моральдық тәрбиеге негізделгенін көрсетеді. Бұл категориялардан әскери тәртіптің тек қарумен емес, рухани дайындықпен де байланысты болғанын байқаймыз. Ғалымдардың тұжырымынша, «Муниет ул-гузаттағы» әскери лексика тек тілдік дерек емес, сонымен қатар түркі халықтарының ортақ әскери мәдениетінің айғағы. Қазақ тілінде сақталған әскери атаулардың басым бөлігі «Муниет ул-гузаттағы» терминдермен сәйкес келеді. Бұл сабақтастық: түркі халықтарының әскери мәдениетінің үздіксіздігін; қыпшақ тілінің қазақ тіліндегі тарихи негіз ретіндегі рөлін; қазақтың батырлық дәстүрі мен әскери тәжірибесінің ортағасырлық қыпшақ әскери мәдениетімен байланысын дәлелдейді

Профессор М.Уғурлы әзірлеген транскрипцияда *tizgin* лексемасы қазіргі түрік тіліндегі *dönmek* («айналу», «бұрылу», «қайту») етістігімен мәндес ретінде берілген. Қазақ тіліндегі *тізгіндеу* сөзінің де «бағытты өзгерту», «басқару», «бұрылту» сияқты семантикалық қырлары болуы осы тарихи үндестікті айғақтайды. Ал *tizgindür* формасы түрік тіліндегі *döndürmek*, *çevirmek* («бұру», «аудару») етістіктерімен мағыналас болып келеді. Мұндай параллельдер ортағасырлық жазба тілде басқару, бағдарлау, бағыттау әрекеттерін білдіретін етістіктер жүйесінің қалыптасқанын көрсетеді [7, 7-10].

Нәтижелер мен талқылау

Салыстырмалы-тарихи талдау ортағасырлық қыпшақ жазба ескерткіштеріндегі әскери лексиканың тек қару-жарақ атаулары мен әскери құрылым элементтерін ғана емес,

сонымен қатар түркі қоғамының әлеуметтік ұйымы мен әскери-этникалық болмысын айқындайтын маңызды этномәдени дерек көзі екенін анықтауға мүмкіндік береді. Көне атаулардың семантикасын қазіргі қазақ және өзге қыпшақ тілдеріндегі қолданыстарымен салыстыру олардың бойындағы мәдени-символдық мағыналардың қандай деңгейде сақталғанын көрсетеді.

Қазақ тілінің әскери лексика мәселесін арнайы қарастырған ғалым Т.Байжанов жауынгерлік қару-жарақ атауларының ежелгі тарихи негіздерін айқындай отырып, олардың этномәдени мазмұнына да назар аударады. Зерттеушінің пайымдауынша, қазақ халқының жауынгерлік өмір салтында кең қолданыста болған садақ пен оқ атауларының түп-төркіні терең дәуірлерден бастау алады. Ол көне дәуір адамдарының аңшылық тәжірибесіне сүйене отырып жасаған алғашқы қарулары кейінгі әскери құралдардың дамуына тікелей әсер еткенін атап көрсетеді. Алғашқы жебе ұштарының шапқылық қасиеті жоғары шақпақ тастан жасалғанын, кейінірек металл өңдеу технологиясының жетілуі нәтижесінде мыс, қола, темірден жасалған жебелердің пайда болғанын көрсетеді. Бұл материалдық жаңалықтар қару сапасын жақсартып, әскери құралдардың жетіле түсуіне ықпал еткенін автор археологиялық деректер арқылы дәлелдейді [8, 5–6]. Көне қыпшақ әскери жүйесіне қатысты лексемаларда жауынгерлік дәстүрдің, әскердің әлеуметтік жіктелуінің және әскери қызметтің ұйымдық құрылымының көріністері байқалады. Мәселен, *asker*, *bahādur*, *yaуa*, *suvaḡi* сияқты атаулар жауынгердің қоғамдағы мәртебесін, әскери міндетін және соғыс тәсілдерін сипаттайды. Бұл лексемалар ортағасырлық мәтіндерде тек номинативтік қызмет атқарып қана қоймай, әлеуметтік стратификацияны білдіретін мәдени белгі ретінде көрінеді.

Қару-жарақ атауларында этнографиялық сипат айқын байқалады. *Kılıç*, *paуza*, *kalkan* тәрізді сөздер әскери құралдың формасын, жасалу технологиясын ғана емес, оның батырлық символикасымен байланысын да бейнелейді. Қылыш пен найза жауынгердің мәртебесін, ерлік идеясын білдіретін этномәдени рәміз ретінде танылады. Бұл мағына қазіргі қазақ дүниетанымында да сақталған: қылыш серті, найзаның ұшы, қылыштың жүзі тәрізді фразеологизмдер архаикалық мәдени кодтың жалғастығын көрсетеді. Әскери атаулардың бірқатары этномәдени дүниетанымдағы тұрақты таңбаларға айналған. Мысалы, *tu* (ту), *baıraқ* (байрақ) сөздері ортағасырлық жазбаларда әскердің шоғырлану нүктесін білдірсе, қазіргі этнографиялық және тілдік қолданыста ұлттық бірегейліктің, рухани тұтастықтың символына айналған. Сол сияқты *ordu* сөзі бастапқыда «әскер», «әскери лагерь» мағынасында қолданылып, кейіннен мәндік өрісі кеңейіп, қазіргі қазақ тілінде «мемлекеттік орталық», «билік орны» ұғымдарын білдіретін саяси-әкімшілік атауға айналған. Әскери лексикадағы көптеген сөздер өздерінің бастапқы заттық мағынасын сақтаумен қатар, этномәдени коннотацияларын да қазіргі тілдік жүйеге жеткізген. Ескерткіштердегі атауларды қазіргі қазақ және өзге қыпшақ тілдерімен салыстырмалы талдау этномәдени кодтың салыстырмалы түрде тұрақты екенін, әскери ұғымдардың рухани-символдық қызметінің үзілмегенін дәлелдейді. Мәмлүк-қыпшақ жазбаларында ұшырасатын *ṣān* (*шен*, *атақ*), *niṣān* (*нысана*), *tertīb* (*тәртіп*), *heybet* (*айбат*), *el* (*тапан*, *жақ*, *қол*), *qol* (*бағыт*, *қол*), *fermān* (*нәрмен*, *әмір*), *buуruқ* (*бұйрық*), *batalla* (*жауға тойтарыс беру*, *батальон*), *beуān* (*баяндау*) сияқты лексемалар қазіргі қазақ тіліндегі әскери, әлеуметтік және әкімшілік терминдердің негізін құрайды. Бұл сөздердің басым бөлігі фонетикалық (*niṣān* → *нысана*, *tertīb* → *тәртіп*, *buуruқ* → *бұйрық*) және семантикалық тұрғыдан өзгеріссіз сақталған.

Тарихи әскери лексиканың жалғастығын дәлелдейтін нақты тілдік деректердің бірі – найза ұстау, қылыш соғу, сап түзеу тәрізді тіркестердің қазіргі қазақ тілінде де қолданыста болуы. Бұл тіркестердің түп-төркіні ортағасырлық түркі жауынгерлік дәстүрінен бастау алады. «Муниет ул-гузат» трактатында кездесетін әскери терминдер мен әрекет атаулары дәл осындай мазмұндық-мағыналық құрылымда беріліп, әскери дайындық пен соғыс

тактикасының нақты көріністерін сипаттайды.

Қазақ батырлық эпостарында қару-жарақ атаулары батыр образының тұрақты поэтикалық атрибуты болып табылады. «Қарағай найза сапатақты. Алмас қылыш соқтырып, Күмістен қынын шақтатты...»[9,38]. Бұл жолдардан батырлық жырларда қаһарманның әскери әлеуетінің, ерлікке дайындықтың тұрақты формулалық көрінісі. Найза мен қылыштың сапасы (қарағай, алмас) - Қобыландының әскери элитаға тән батыр екенін дәлелдейді. Эпоста бұл қарулар батырдың әлеуметтік рангі мен мәртебесін білдіретін атрибуттар. Тарихи эпостарда батырдың найзасын көкке көтеруі, қылышын сермеуі, қалың қолдың сап түзеуі тұрақты көркем бейнелеу тәсіліне айналған. Сүңгі – түркі жауынгерлік мәдениетінің көне терминдерінің бірі. Оның мағыналық жүйесі түйреу, шаншу, шабуыл жасау семаларына негізделген. Қазіргі қазақ тілінде бұл сөз метафоралық мәнде де (ойға сүңгіді, көңілге сүңгі салу) қолданылады, бұл тарихи түбірдің сақталғанын көрсетеді. Сол сияқты оқ лексемасы нақты әскери мағынада қару-жарақ атауы ретінде ғана емес, метафоралық мәнде де (оқтай зулау, оқша ату), сондай-ақ тұрақты тіркестер құрамында (оқтай кезену, оқтай тізілу) қолданылады. Бұл оның семантикалық дамуының кең болғанын айғақтайды. Жауынгерлік лексиканың ғасырлар бойы ауыз әдебиеті мен жазба мұралар арқылы үзілмей берілуі түркі халықтарының тарихи жадының тіл арқылы сақталғанын көрсетеді. Осы тұрғыдан алғанда, «Муниет ул-гузат» тек әскери трактат қана емес, сонымен қатар түркі халықтарының ортақ тарихи жадын және мәдени кодын сақтаған маңызды жазба мұра ретінде бағаланады.

Қорытынды

«Муниет ул-гузат» жазба ескерткішінде әскери дайындыққа қатысты бірқатар лексемалар мен тіркестер жүйелі түрде берілген. Ескерткіштегі мәтіннің сөзбе-сөз аудармасы тұлпарды баптау, шабандоздық дағдылар, әскери машықтарды үйрету тәсілдері сияқты нақты әрекеттерді сипаттайды. Мұнда әскери лексиканың көне қабаты айқын көрінеді. Жәдігер мәтінде «атқа міну өнері», «қылыш сермеу», «сап түзеу», «атты сарбаздың қозғалысы», «ат үстінде мықты отыру», «жаралы болу», «жауға қарсы шабу» тәрізді тіркестер әскери даярлықты сипаттайтын тұрақты терминдер қатарын құрайды. Бұлардың көпшілігі бүгінгі қазақ тіліндегі әскери лексикада да сақталған. Мәселен, атқа міну, сап түзеу, қылыш сермеу тәрізді тіркестер батырлар жырында да, қазіргі әскери тілде де қолданылады. Жауынгердің кәсіби қасиеттерін сипаттайтын төмендегідей әрекет атаулары кездеседі: атқа міну, жылдам қимылдау – тактикалық маневр жасау қабілетін білдіреді; ат үстінде мықты отыру, қозғалмай тік отыру – шабандоз тұрақтылығын көрсетеді; қарсыласпен шайқасу, ұру, соғу – тікелей әскери қақтығысты бейнелейді; ат үстіндегі қозғалыс, жетелеу, бұрылу – командалық басқару дағдыларын көрсететін көне етістіктер жүйесіне жатады. Бұл лексикалық бірліктердің барлығы ортағасырлық әскери мәдениеттің дәл әрі нақты тілдік көрінісі болып табылады. Әсіресе ат үстіндегі әрекеттерді суреттейтін етістіктер жүйесі – көне түркілердің соғыс тактикасымен тікелей байланысты. Жазба ескерткіште берілген әскери лексика жүйесінің тек тарихи құжат ретінде емес, сонымен бірге қазақтың дәстүрлі жауынгерлік мәдениетінің тілдік жалғастығы ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Жазба ескерткіштегі әскери іс-әрекет атаулары – қазіргі қазақ тіліндегі әскери терминдердің бастау көзі. Бұл – әскери лексиканың ғасырлар бойы үзілмей сақталғанын және оның семантикалық құрылымы өзгермей жеткенін дәлелдейді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Сәки Қ.Ұ. Мәмлүктер (соғыс өнері). Астана. Фолиант, 2015. 152 б.
2. Әлібекұлы А. Мәмлүктер билігі кезіндегі түркі-қыпшақ әдебиеті: (дамуы, әдеби өкілдері, өлең өлшемі). Монография. М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты. Алматы: Арда, 2008.

3. Сәки Қ. Ер қаруы - бес қару. Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2020. 160 б.
4. Ауелбекова Ш.Е. «Мүниятүл ғұзат» - қаһармандық дәстүр мұрасы. Монография: Ш.Е.Ауелбекова. Алматы. Таңбалы, 2017. 328 б.
5. Батырбекова К.А., Боранбаев С.Р., Халикова Н.С. Мәмлүк қыпшақтары тілінде жазылған жазба ескерткіштер және «Байтарату'л-вазих» қолжазбасының маңызы. //Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. 2024. №4(149) б. 45-61
6. Боранбаев С.Р., Тулебаев К.Т. Соғыс өнеріне байланысты түркі тілінде жазылған ортағасырлық дереккөз. Архив хабаршысы. Нұр-Сұлтан. №1-2. 2021. 20-24 б.
7. M.Uğurlu. Muniyetu'l-guzât. Ankara, 1987. 323 б.
8. Байжанов Т. Қазақ тіліндегі әскери лексика. - Алматы: Рауан, 1991, - 103 б.
9. Батырлар жыры. Алматы, Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы. -1963,-736 б.
10. Сабыр М. Қыпшақтану. Алматы: «Liber» баспасы, 2021. 256 б.
11. Айдаров Ғ., Томанов М., Құрышжанов Ә. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі: университет пен педагогтық институттардың филология факультеттеріне арналған оқу құралы. Алматы. Мектеп, 1971. 272 б.
12. Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздіктері; топтама.; [авт. ұжым: С. Б. Тоқпақбаев [ж.б.]; ҚР мәдениет және ақпарат министрлігі... Алматы. Мектеп, 2007. 448 б.
13. Тарихи жырлар. 1-кітап. Алматы. Атамұра, 2023. 144 б.

References list:

1. Sakıı Q.U. Mämlükter (soğıs öneri). Astana: Foliant, 2015. 152 b.
2. Alibekuly A. Mamlukter biligi kezingdegi turki-qypshaq adebieti: (damuy, adebi okilderi, olen olshemi): monografiya. M.O. Auezov atyndagy Adebiet zhane oner instituty. Almaty: Arda, 2008.
3. Säki Q. Er qarui - bes qaru. Nur-sultan: Foliant, 2020. 160 b.
4. Auelbekova Sh.E. «Muniatul guzat» - qaharmandyq dastur murasy. Monografiya / Sh.E. Auelbekova. Almaty: «Tanbaly», 2017. 328 b.
5. Batyrbekova K.A., Boranbaev S.R., Khalikova N.S.. Mamluk qypshaqtary tilinde zhazylgan zhazba eskertkishter zhane «Baitaratu'l-vazikh» qolzhazbasynyn manyzy. // L.N. Gumilev atyndagy ENU Khabarshysy. Filologiya seriyasy. 2024. No. 4(149). b. 45-61.
6. Boranbaev S., Tulebaev K.T.. Sogys onerine bailanysty turki tilinde zhazylgan ortagasyrluq derekkoz. Arkhiv khabarshysy. Nur-Sultan q. No. 1-2. 2021. b. 20-24.
7. M. Uğurlu. Muniyetu'l-guzât. Ankara, 1987. 323 b.
8. Baizhanov T. Qazaq tilindegi askeri leksika. Almaty: Rauan, 1991. 103 b.
9. Batırlar jırı. Almatı, Qazaqtıń memlekettik körkem ädebiet baspası. 1963, 736 b.
10. Sabyr M. Qypshaqtanu. – Almaty: «Liber» baspasy, 2021. 256 b.
11. G.Aidarov, M. Tomanov, A. Qurishzhanov. Kone turki zhazba eskertkishterinin tili: universitet pen pedagogtyq instituttardyn filologiya fakultetterine arналған оқу қуралы. Almaty: Mektep, 1971. 272 b.
12. Qazaq tili terminderinin salalyq gylymi tusindirme sozdikteri; toptama / [avt. uzhyım: S.B. Toqpacbaev [zh.b.]]; QR madeniet zhane aqparat ministrлігі... Almaty: Mektep, 2007. 448 b.
13. [https://kitap.kz/book/1955/read#epubcfi\(/6/2\[id1\]!/4/1422/1:0\)](https://kitap.kz/book/1955/read#epubcfi(/6/2[id1]!/4/1422/1:0))
14. Tarihi zhyrlary. 1-kitap. Almaty: Atamura, 2023. 144 b.

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты және, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы) **Байменова Сауле Сулейменовна** - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының 2 курс докторанты, 8-777-532-77-85, saule.baimen78@gmail.com

ҒТАХР: 21.80.14

<https://orcid.org/0000-0001-6162-3154>

<https://orcid.org/0000-0002-9246-1444>

<https://orcid.org/0000-0001-8935-8272>

Байдуллаева Р.Ш.*, Байрханова К.С., Қысмуратова Ж.Т.

филолог.ғ.к., аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан

аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан

аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан

РЕАЛИЙ-ТЕРМИНДЕРДІ АУДАРУ ТӘСІЛДЕРІ ЖӘНЕ ПРАГМАТИКАЛЫҚ ФАКТОРЛАРДЫҢ ӘСЕРІ

*Автор-корреспондент: raikhan.baidullaeva@uezov.edu.kz

Түйін: «Реалийлер - басқа тілдерде сәйкес бірлігі жоқ, сол тілдің тұрмысында ғана кездесетін және сол тілге ғана тән ерекше сөздер мен тіркестердің жиынтығы». Реалий – бұл белгілі бір халықтың өміріне, өнеріне, тарихына, материалдық және рухани мәдениетіне қатысты ұғымдар. Реалий сөздерді аударуда ұлттық және тарихи өзгешеліктерді дәлме-дәл қамтып, толық жеткізу бүгінге дейін аударманың негізгі міндеттердің бірі болып келген. Көптеген тілші-ғалымдар өз ғылыми еңбектерінде «реалия» терминін емес, «эквивалентсіз лексика» атауын қолданып жүр. Алайда «реалий» ұғымын «термин» ұғымынан бөліп қарастыруды ұсынатын ғалымдарымыз да бар. Реалий сөздер, әсіресе, көркем шығармаларды өте жиі қолданылады. Олар белгілібір халықтың тұрмысымен, мәдениетімен, болмысымен тығыз байланысты. Олар өз халқының тілі үшін қалыпты, жалпылық сипатта қолданылса, ал өзге тілдер үшін жат болуы мүмкін. Ешқандай ұлттық бояуы мен реңкі жоқ терминдер жасанды түрде жасалады және олар негізінен ғылым саласында қолданылады. Мұндай терминдер тек зат пен құбылысты атау үшін ғана жұмсалады.

Кілт сөздер: реалий, мораль, интеллект, дистрессия, лексика, функция, эквивалент

МРНТИ: 21.80.14

<https://orcid.org/0000-0001-6162-3154>

<https://orcid.org/0000-0002-9246-1444>

<https://orcid.org/0000-0001-8935-8272>

Байдуллаева Р.Ш.*, Байрханова К.С., Қысмуратова Ж.Т.

к.филолог.н., старший преподаватель, ЮКИУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан.

старший преподаватель, ЮКИУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан.

старший преподаватель, ЮКИУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан.

РЕАЛИИ-СПОСОБЫ ПЕРЕВОДА ТЕРМИНОВ И ВЛИЯНИЕ ПРАГМАТИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ

*Автор-корреспондент: raikhan.baidullaeva@uezov.edu.kz

Аннотация: Реалии - это набор уникальных слов и фраз, которые не имеют соответствующего единства в других языках, встречаются только в быту этого языка и уникальны для этого языка». Реалии-это понятия, относящиеся к жизни, искусству, истории, материальной и духовной культуре определенного народа. В переводе Реалий одной из основных задач перевода до сих пор является точное изложение национальных и исторических различий. Многие ученые-репортеры используют в своих научных трудах не термин «реалия», а название «неэквивалентная лексика». Однако есть ученые, которые предлагают отделить понятие «реалий» от понятия «термин». Реалии слова особенно часто используются в художественных произведениях. Они тесно связаны с бытом, культурой, бытием известного народа. Они могут быть нормальными для языка своего народа, общепринятыми и чуждыми для других языков. Термины, не имеющие национальной окраски и оттенка, создаются искусственно и используются в основном в области науки. Такие термины

используются только для обозначения вещества и явления.

Ключевые слова: реалий, мораль, интеллект, дигрессия, лексика, функция, эквивалент

IRSTI: 21.80.14

<https://orcid.org/0000-0001-6162-3154>

<https://orcid.org/0000-0002-9246-1444>

<https://orcid.org/0000-0001-8935-8272>

Baydullayeva R.S., Bayr Khanova K.S., Kysmuratova Zh.T.*

candidate of philological sciences, senior lecturer, M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan

senior lecturer, M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan

senior lecturer, M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan

REALITIES-WAYS OF TRANSLATING TERMS AND THE INFLUENCE OF PRAGMATIC FACTORS

***Corresponding author:** raikhan.baidullaeva@aeuzov.edu.kz

Abstract: Realities are a set of unique words and phrases that do not have a corresponding unity in other languages, are found only in the everyday life of this language and are unique for this language. Realities are concepts related to the life, art, history, material and spiritual culture of a certain people. In the translation of Realities, one of the main tasks of translation is still an accurate presentation of national and historical differences. Many scientists-reporters use in their scientific works not the term «reality», but the name «non-equivalent vocabulary». However, there are scientists who propose to separate the concept of «realities» from the concept of «term». The realities of the word are especially often used in works of fiction. They are closely connected with the life, culture, and existence of a famous people. They may be normal for the language of their people, generally accepted and alien to other languages. Terms that do not have a national coloring and shade are created artificially and are used mainly in the field of science. Such terms are used only to refer to substances and phenomena.

Key words: reality, morality, intelligence, digression, vocabulary, function, equivalent

Кіріспе

Мемлекеттің тұтастығы мен тәуелсіздігін тұрақтандырудың негізгі факторларының бірі - ұлттың біртұтастығы мен ынтымағы. Ал ұлттың ыдырамыс тұтастығы, мызғымайтын бірлігі, шындап қарағанда, ел тілінің тұтастығы мен оның қолданылу өрісінің кеңдігімен тығыз байланысты екені айқын. Себебі ұлтты ұйыстырып, оны басқа халықтан ерекшелігі мен айырмашылығын анық көрсететін басты өлшемі де, негізгі тірегі де, әрине, тілі, нақты айтсақ, ұлттық әдеби тіл екені белгілі. Ал әдеби тілді тұтынушылар - ұлттық, дәстүрлі мәдениеттің өкілі, тұтынушысы. Сондықтан сөз мағынасының мәдени, ұлттық танымдық компоненттерін меңгеретін орта ұлттық сана мен тілді жасайды [1,6].

XX ғасырдың соңында ғасырлар мен мыңжылдықтар тоғысында әлемнің гуманитарлық білімінде аударманы зерттеуге әсер еткен парадигмалардың ауысуы орын алады. Қазіргі аударма ғылымында екі басым парадигма туралы айтуға болады: лингвистикалық және мәдени-философиялық [2,4]. Лингвистикалық парадигма аударманың классикалық теориясын қамтиды және оның аясында аударманы «тілдердің салыстырмалы қызметі» ретінде математикалық қатаң (мүмкіндігінше) сипаттау және түсіндіру әрекеттері жасалды.

Бұл жерде В.Н.Комиссаровтың: «Аударма - бұл үлкен табиғи лингвистикалық эксперимент, оның барысында тілдер мен олардың элементтері теңестіріліп, қарым-қатынас процесінде бір-бірін алмастырады. Ол ішінара қауымдастықтың немесе ұқсастықтың маңызды принципіне негізделген, ол оппозиция принципімен қатар тілдік құрылымның негізі ретінде қарастырылуы мүмкін»,— деген пікірімен келіспеуге болмайды [3,5]. Аударманың лингвистикалық теориясында зерттеудің негізгі әдісі аударма жағдайына қатысатын тілдердің белгілерін салыстырмалы-салғастырмалы талдау болып табылады.

Мәдени-философиялық парадигма аясында аударма тіл мен мәдениет, аударманың мәні, аударма, тіл және ұлт және т. б. сияқты жаһандық проблемалардың бөлігі ретінде қарастырылады.

Мұндағы аударма дуализмі немесе мағыналық ізденіс пен мақал-мәтелдердің баламасы аударма мағынасының бүкіл тарихынан өтеді. Бұл дуализмнің пайда болу себебі-аударма процесінде екі мәдениеттің соқтығысуы немесе диалогқа түсуі: түпнұсқа мәдениеті және аударма мәдениеті [2,4].

Зерттеу мақсаты: Реалий-терминдерді аудару тәсілдерін, сондай-ақ аударма шешімдерін анықтайтын лингвистикалық және экстралингвистикалық (прагматикалық) факторларды анықтау болып табылады.

Зерттеудің міндеті: реалий-термин ұғымын анықтау, оның маңызды сипаттамаларының өлшемдерін таңдау; бастапқы және аударылған мәтінді салыстырмалы талдау барысында алынған баламаларды аударма нормасы тұрғысынан зерттеуге және реалий-терминдерді аудару тәсілдерін анықтау.

Зерттеу әдістері: зерттеу жұмысының мақсаты мен міндеттеріне сәйкес сипаттама тұрғыдан зерттеу, жүйелеу әдістері қолданылды.

Теориялық талдау

Материалдар мен әдістер

Кейінгі кездері баспасөз беттерінде шетелдік сөздердің ұлттық тілімізде мағыналық-реңктік баламасы бола тұра, орыс тілінен калька жасау арқылы сөз қалыптастыру кең тарап барады. Мысалы: «как две капли воды // егіз тамшыдай», «лить воду на мельницу // диірменіне су құйды», «к счастью // бақытымызға орай», «полуостров//жарты арал», «долг платежом красен // борыш өтеумен көркем» деген калькалық аудармаларды ұлттық дүниетанымнан мүлдем алшақ аудармалар ретінде қарауға болады. Мәселен, орыс тіліндегі бұл сөздердің қазақ дүниетанымында қалыптасқан мынадай тіркестер мен сөздер бар: егіз козыдай, отқа май құйды, бағымызға қарай, түбек, қарыз, қарызды өтеу - парыз.

Тиісінше, аудармашы әрқашан аударма мәтінін бейімдеу стратегиясын таңдауға тап болады. Лингвомәдени бейімделу стратегиясын таңдау мәселесі аударма теориясы мен практикасындағы ең өткір мәселелердің бірі болды және болып қала береді. Алайда, біздің ойымызша, бұл мәселені тек аударма деп санауға болмайды, ол лингвомәдени және лингвофилософиялық болып табылады, өйткені ол тіл мен мәдениеттің арақатынасы, тіл мен ойлаудың арақатынасы, түсіну проблемаларына қатысты.

Бұл аударманың «полярылық» стратегиясын (сөзбе-сөз және еркін аудармалар) және сәйкесінше аудармашының «көріну» - «көрінбеу» дихотомиясын тудырған аударма дуализмінің философиясын зерттеуге бағытталған ғылыми еңбектердің өзектілігін айқындайды.

Мәселен, «Элегантно» сөзінің уикипедиялық сөздіктегі аудармасына қарасақ: – нареч. [әдемі](#); [әсем](#); [кербез](#); [сәнді](#); [сырбаз](#); элегантно одеваться → әдемі киіну; кербез киіну; сәнді киіну – деп берілген.

Ал орыс тіліндегі түсіндірмесіне көңіл аударсақ, оның жай ғана үстеу сөз емес, тұтас этика-эстетикалық категория ретінде ұғынылатынын көреміз: «Элегантность (от [фр.](#) [élégant](#), «изысканный, грациозный, утончённый, изящный») – [этико-эстетическая](#) категория, выражающая [цивилизованную красоту](#) с консервативным отсылком к классике [XVIII-XIX века](#). Характеризуется благородной простотой, спокойствием, расслабленностью, строгостью и плавностью. Ассоциируется с [роялем](#), [костюмом](#), вечерним платьем, женскими шляпками» [4,62].

«Элегантно» сөзінің қазақ тіліндегі аудармасы жай ғана сындық мағынаны берсе, ал орыс тілінде оның тұтас ұғымды, этика-эстетикалық категорияны білдіретінін көреміз.

Бұдан біз мәдениеттің тілдегі көрінісін байқаймыз. Тіл – ұлттың дүниетанымын,

дәстүрі мен салт-санасын, құндылықтар нормасы мен жүйесін, мәдениеті мен руханиятын бейнелейді. Бұл құбылыс тілдің барлық деңгейлерінде, әсіресе лексикалық қабатында ерекше көрініс тапқан. Тіл мен мәдениеттің өзара арақатынасынан туындаған мәдени семантиканы танытатын тілдік таңбалар сол ұлттың тілдік тұлғасының таным-түсінігі мен пайымдау дәрежесінен туындайды. Мәтіннің ұлттық-мәдени ерекшелігін көрсетуде реалийлердің маңызы ерекше.

«Реалийлер – басқа тілдерде сәйкес бірлігі жоқ, сол тілдің тұрмысында ғана кездесетін және сол тілге ғана тән ерекше сөздер мен тіркестердің жиынтығы». Реалий – бұл белгілі бір халықтың өміріне, өнеріне, тарихына, материалдық және рухани мәдениетіне қатысты ұғымдар. Реалий сөздерді аударуда ұлттық және тарихи өзгешеліктерді дәлме-дәл қамтып, толық жеткізу бүгінге дейін аударманың негізгі міндеттердің бірі болып келген.

Көптеген тілші-ғалымдар өз ғылыми еңбектерінде «реалия» терминін емес, «эквивалентсіз лексика» атауын қолданып жүр. Алайда «реалий» ұғымын «термин» ұғымынан бөліп қарастыруды ұсынатын ғалымдарымыз да бар. Реалий сөздер, әсіресе, көркем шығармаларды өте жиі қолданылады. Олар белгілі бір халықтың тұрмысымен, мәдениетімен, болмысымен тығыз байланысты. Олар өз халқының тілі үшін қалыпты, жалпылық сипатта қолданылса, ал өзге тілдер үшін жат болуы мүмкін. Ешқандай ұлттық бояуы мен реңкі жоқ терминдер жасанды түрде жасалады және олар негізінен ғылым саласында қолданылады. Мұндай терминдер тек зат пен құбылысты атау үшін ғана жұмсалады.

Барлық реалийлерді екі үлкен топқа бөлуге болады. Бірінші топқа аударма мәтінін алушыға белгілі реалийлер кіреді. Қабылдаушы мәдениетте мұндай шетелдік ұғымдар көбінесе олардың атауларымен бірге алынады және аударма тілі жүйесінде берік орныққан сөздермен ұсынылады. Мұндай реалийлер адам қызметінің барлық салаларында бар.

Спорт: фристайл, бодибилдинг, сноуборд, плей-офф. Компьютерлер: ноутбук, файл, интерфейс, браузер.

Саясат: импичмент, PR, инаугурация. Бизнес: спонсор, офис-менеджер, консалтинг, маркетинг, прайс-лист, бутик, рэкет.

Кино және БАҚ: Кастинг, продюсер, саундтрек, триллер, медиахолдинг.

Тамақтану: фаст-фуд, биг мак, чизбургер, гамбургер, хот дог.

Телекоммуникация: роуминг, СМС (SMS-short message service).

Бұл сөздер біздің күнделікті тұрмысымызға тереңдеп еніп кеткені соншалық, олар бүгінде реалий ретінде қарастырылмайды.

Екінші, неғұрлым үлкен топқа аударма мәтінін қабылдаушы толық немесе мүлдем түсінбейтін реалийлер жатады. Мысалы, ағылшын тіліндегі «Red Chamber» сөзі орыс тілінде «Красная Палата», қазақ тілінде «Қызыл палата» деп аударылып қолданылып жүр. Алайда бұл сөздің «Канада парламентінің жоғарғы палатасы» дегенді білдіретінін көптеген оқырманның білмеуі мүмкін. Сондай-ақ, «Қызыл фурия» жетінші мәрте қатарынан Еуропа чемпионатына жолдама алып отыр» деген сөйлемдегі «Қызыл фурия // «La Furia Roja // Красная фурия» сөзінің футболдан Испания ұлттық құрама командасының атауы екенін қалың көпшілік біле бермейді. Мұндай түске қатысты атауларды шетелдік ұлттық және клубтық командалардан көптеп кездестіруге болады.

Кез келген халықтың әлеуметтік-мәдени айырмашылықтары болады. Мұндай ерекшелікке әр ұлттың төл тарихи деректерін, мемлекеттік құрылымы мен географиялық ортасын, аталған ұлттың мәдени-сазды аспаптарын, халық ауыз әдебиеті мен ұлттық танымын жатқызуға болады.

Аударматану ғылымында реалийлерге ұлттық тұрмыс пен болмыстың, құбылыстар мен ұғымдардың, ұлттық бұйымдар мен тағамдардың атауларын жатқызумен шектелмейді, сонымен қатар олардың мәнін білдіретін сөз тіркестері мен терминдерді де жатқызады. Реалийлердің мәні мен ұлттық ерекшелігін көрсететін, тілімізде эквиваленті жоқ тілдік

единицаларды жатқызады.

Көптеген зерттеушілер реалийлерді аударуға болмайтын сөздер тізбегіне жатқызады, оның мәні мәнмәтінде ғана ашылатындықтан, ол сөздерге қатысты «аудару» сөзін пайдалану тек шартты деп есептейді. Бүгінгі күнде аударматану ғылымында «реалийлерді аудару» терминімен бір қатарда «реалийлерді жеткізу» термині де қолданылып жүр. Дегенмен, бұл терминдерді тәржімалау аударма тілінде тура баламаларды табумен ғана шектеліп қалмайды. Бұл дегеніміз – «мәдени сәйкестікті, концептіні зерделеу, түпнұсқадағы ұлттық және тарихи колоритті аударма тіліндегі құралдар арқылы пішінін, мазмұнын жеткізуден тұратын күрделі ойлау үдерісі. Сондықтан да реалийлерді өзге тілге аудару осы лексикалық бірліктердің ұғымдық мазмұнын жеткізу мен олардың функционалдық-стильдік сипаттарын теңестіруді қамтитын едәуір күрделі міндетке айналады. Сөздерді ұлттық колоритінен айырмас үшін, жоғарыда айтылып кеткен транскодтауды қолданады» [5,157].

Нәтижелер мен талқылау

Аударма үдерісі әрбір нақтылы коммуникативтік жағдайда дамиды деген факторлардың бірлігімен белгіленеді. Факторлар табиғатынан заңды немесе кездейсоқ, объективті немесе субъективті болуы мүмкін.

«Аудармаға әсер ететін факторлар коммуникативтік актінің әртүрлі компоненттерінен туындайды:

- коммуникацияға қатысушылардың өзіндік ерекшелігінен;
- коммуникация кезінде пайдаланылған тілдік құралдардың ерекшеліктерінен;
- объективті шындықтың ерекшеліктерінен» [6,28].

Әртүрлі факторлар арасындағы түрлі қатынасстардан аударманың жеке өзгешеліктері қалыптассады, нақтылы мәтін бөліктерінен және тұтас текстен аударманың эквиваленттік деңгейі айқындалады. Факторларды анықтау аударма үдерісінің заңдылығы мен аударманы өзгешелендіруді таңдау заңдылықтарын белгілеуге көмектеседі.

Объективтік шындыққа тірелетін факторлар аса көп болмайды, себебі берілетін тілден тысқары шындық, олар меңгерген тілдерге қарамайды, барша тілді тұтынушыларға бірдей болады. Өзара сәйкестірілген табуға қиыншылықтар автор мен ақпаратты қабылдаушының аударма тіліндегі объективті жағдайлары туралы идеяның барлық уақытта ортақ бола алмайтындығынан туындайды.

Әрбір халықтың тұрмысы мен өмір тіршілігіндегі, олардың мәдени дәстүрі мен салттарындағы өзгешеліктер сол тілге ғана тән және өзге мәдениет пен тұрмысты қамтитын тілдерде баламасы табылмайтын лексикалық бірліктің пайда болуына соқтырады. Соның нәтижесінде, біз аударма барысында белгілі бір мәдени элементтер, яғни реалий деп аталатын сөздерді кездестіреміз.

«Реалия – бір халықтың өміріне (тұрмысына, мәдениетіне, әлеуметтік және тарихи дамуына) тән және басқасына жат объектілерді атайтын сөздер мен сөз тіркестері» [6,19].

Тілдік деректерге қарасақ, адамзат әрекетінің салалары сияқты реалий түрлері де сан алуан. Қолданылу аясына қарап, реалийлерді «географиялық, этнографиялық, қоғамдық-саяси және тарихи» – деп бөлуге болады [6,20].

Географиялық реалийлер физикалық географиямен және оның тарауларымен тығыз байланыста қарастырылады:

- Құрлық, шөл (қаз.);
- Тайга, тундра (рус.);
- Edinborough, Columbia (ағыл.).

Этнографиялық реалийлер – әрбір халықтың тұрмысын, тіршілігін, болмысын, мәдениеті мен материалдық мәдениетінің нысандарын, әдет-ғұрыпын, дінін қамтиды да, рухани мәдениетті зерттейтін ғылымға төмендегі ұғымдар жатады:

- Құйрық-бауыр, киіз үй, той, наурыз көже, қыз ұзату (қаз.);

• *Лапти, дача, пельмени, хоровод, субботник (орыс.) – шабата, саяжай, тұшпара, хормен жүру, сенбілік;*

• *Kleptocracy, skateboarding, whisky, polo coat, double-decker (ағыл.) – ұрылар элитасы, роликті тақтада сырғанау, виски, спорттық үлгідегі пальто, екі қабатты автобус;*

• *Boyabaisse, TGV (фр.) – провансаль балық сорпасы;*

• *Фахверхаус (нем.) – көрінетін арқалықтары бар ортағасырлық құрылыс.*

Қоғамдық-саяси реалиялар әлеуметтік өмірдің, саясаттың, мемлекеттік құрылымның ерекшеліктерін көрсетеді:

• *Мәжіліс, үкімет, құрылтай, төлеңгіт, хан, қожса, сұлтан (қаз.);*

• *Губерния, большевики (орыс.) – губерния, большевиктер;*

• *Deescalation, Hercules missile, Land-based missile, Rapid Deployment Force (ағыл.) – деэскалация, «Геркулес» зымыраны, жер бетінде орналасқан зымыран, жылдам өрістету қуштері.*

Реалиялар баламасыз лексика қатарына кіреді, өйткені олардың басқа тілдің лексикалық бірліктері арасында толық немесе ішінара баламалары жоқ. Дегенмен реалий ұғымының аясы баламасыз лексика ұғымының аясына қарағанда кеңірек болады, себебі оның қолданылу аясы аудармамен шектелмейді. Мысалы, тайга – орыс табиғатының даласы, субботник, сменная газета, ударный труд – кеңестік кезең өмірінің реалиясы, пельмень, ши - орыс тағамдарының реалиясы және т. б.

Баламасыз лексика ұғымы аударма тілі тұрғысынан реалияны көрсететін лексикалық бірліктерді қабылдау аспектісін қамтиды. Аударма тілінде реалияға қарама-қарсы құбылыс пайда болады, түпнұсқасы – лакуна. Лакуна – аударма тілінде бастапқы тілдің белгілі бір реалиясын көрсету үшін эквивалент бірлігінің болмауы [7,104].

Баламасыз лексика мен басқа тілдің сөздігінде тұрақты сәйкестіктері бар бірліктер арасында нақты шектеу сызығын әрдайым сызу мүмкін емес. Қазіргі әлемде тез дамып келе жатқан ақпарат алмасудың, сондай-ақ тілдер мен мәдениеттер арасындағы тығыз байланыстың арқасында лакуналардың қатарынан сөздер тұрақты түрде шығып тұрады. Аудармашыға одан да көбірек реалияларды, жалқы есім және географиялық атауларын, беру кезінде шешім іздеудің қажеті жоқ. Бірнеше рет қолданған кезде, шет тіліндегі реалиялар алдымен окказионал (бір реттік сөз қолдану) эквивалентті алады, содан кейін олар көрнекі, яғни тұрақтыға өтеді. (Мысалы - Лондон, Moscow, «Дейли Телеграф», Кембридж және т.б.) [8,64].

Қорытынды

Жалпы алғанда, қазіргі кезеңде баламасыз лексика санатына жаңа пайда болған (жаңа корпорациялардың, бұқаралық ақпарат құралдарының атаулары және т.б.) немесе басқа тілде сөйлейтіндер үшін мәдениеттердің алыстығына байланысты сирек кездесетін атаулар мен жалқы есімдер жатады, мысалға, біздің өмірімізге біртіндеп еніп жатқан қытай мәдениетінің реалиялары (Фэн шуй).

Тілде дайын баламалар болмаса, тиісінше аудармашы екі тілдегі мағынаны сәйкестендіруге, реалийлерді беру барысында жаңа сөздерді табуға мәжбүрлейді. Реалийлерді тәржімалау үдерісінің тәжірибеде қалыптасқан дәстүрлер мен талаптары бар, бұл процесс осы талаптарға бағынады. Реалийлерді аударудың бірнеше әдіс-тәсілдері бар: *транскрипсия, транслитерация, калька жасау, семантикалық неологизмді табу, реалийді реалиймен ауыстыру, болжамды аударма жасау.* Бұл аталған әдіс-тәсілдер әдетте аударма теориясында лексикалық түрлендірулерге жатқызылып жүр.

Реалийлерді тәржімалау үдерісінің тәжірибеде қалыптасқан дәстүрлер мен талаптары бар. Реалийлерді аударудың кейбір жолдары:

• транскрипция;

- транслитерация;
- калькалау;
- семантикалық неологизмді құру;
- реалияны реалияға ауыстыру;
- болжалды аударма.

Транскрипция мен транслитерация кезінде шет тіліндегі реалияның семантикалық жоспары ашылмайтынын атап өткен жөн. Бұл екі әдіс те сөздің ресми бейнесін (дыбыстық немесе графикалық) сақтауға бағытталған және тілдік емес құбылыстың мәні туралы ақпарат бермейді. Көрсетілген себептерге байланысты транскрипция мен транслитерацияны қолданған жағдайда, әңгіме аудару туралы емес, тек реалия атының берілуі туралы болуы керек. Аударманың теориясы мен практикасы, лингвомәдениеттану пәндерін оқытуда, түрлі арнаулы тілдік курстар мен семинарларды жүргізуде қолдануға болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Алпысбаев Қ.Қ., Қазыбек Г.Қ. Қазақ аудармасының теориясы мен тәжірибесі. Алматы, 2001. 248 б.
2. Маралбек Е. Мөлшер категориясының тарихи парадигмасы: Философия докторы дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Алматы, 2020. 220 б.
3. Виноградов В.С. «Введение в переводоведение» Москва. 2001. 257 б.
4. Дмитриева Л.Ф., Кунсевич С.Е. Английский язык курс перевода. Москва, 2005. 286 б.
5. Казакова Т.А. Практикум по художественному. Санкт-Петербург, 2003. 222 б.
6. Казакова Т.А. Практические основы перевода. Санкт-Петербург, 2002. 176 б.
7. Комиссаров В.Н. Слово о переводе. Москва. Международные отношения, 1973. 245 б.
8. Комиссаров В.Н. Общая теория перевода. Проблемы переводоведения в освещении зарубежных ученых. Москва, 2000. 267 б.

Referens list:

1. Alpisbaev Kh. Kh., Khazibek G.Kh. Khazak audarmasinin teoriyasi men tajiribesi. Almati, 2001. 248 b.
2. Maralbek E. Molsher kategoryasinin tarikhi paradigmasi: Filosofiya doktori darejesin alu ushin dayindalgan dissertaciya. Almati, 2020. 220 b.
3. Vinogradov V.S. Vvedeniye v perevodovedeniye. Moskva, 2001.257 b.
4. Dmitriyeva L.F., Kunsevich S.E. Angliyskiy yazyk kurs perevoda. Moskva, 2005. 286 b.
5. Kazakova T.A. Praktikum po khudozhestvennomu. Sankt-Peterburg, 2003. 222 b.
6. Kazakova T.A. Prakticheskiye osnovy perevoda. Sankt-Peterburg, 2002. 176 b.
7. Komissarov V.N. Slovo o perevode. Moskva. Mezhdunarodnyye otnosheniya, 1973. 245 b.
8. Komissarov V.N. Obshchaya teoriya perevoda. Problemy perevodovedeniya v osveshchenii zarubezhnykh uchennykh. Moskva. 2000. 267 b.

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы) Байдуллаева Райхан Шарипбековна – «Орыс тілі мен әдебиеті» кафедрасының ф.ғ.к., аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
+7 (701) 476-1740, raikhan.baidullaeva@aezov.edu.kz

МРНТИ 16.21.07

<https://orcid.org/0009-0000-1749-8261>

Рахмонов А.К.*

руководитель Центра преподавания языков филологического факультета.
Университет Альфраганус, независимый исследователь Университета Востоковедения.
Ташкент, Узбекистан

ЛЕКСИКОЛОГИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ В НАУЧНОМ НАСЛЕДИИ АЛ-МУТАРРИЗИЯ

***Автор-корреспондент: info@afu.uz**

Аннотация: в исследовании проведено комплексное исследование жизни, научной деятельности и творческого наследия выдающегося хорезмийского ученого XII века - Абу ал-Фатха ал-Мутарризия, представителя ханафитского мазхаба, известного также под именем Бурхан ад-Дин ал-Хорезми. В работе подробно анализируются его вклад в развитие арабского языкознания, лексикографии и фикха, а также значение его трудов в формировании научной традиции исламского мира. Особое внимание уделяется его фундаментальному труду «Ал-Мугриб фи тартиб ал-Му'риб», который рассматривается как лексико-фикховая энциклопедия и один из важнейших источников по арабской филологии. В статье освещаются биографические сведения об ученом, его образовательная среда, научные связи и участие в интеллектуальных дискуссиях своего времени. Анализируются его основные труды - «Ал-Мисбах», «Ал-Мугриб» и «Ал-Изах», а также ряд рукописных и утраченных произведений. Раскрывается методология построения словаря «Ал-Мугриб», основанная на алфавитной системе расположения корней, а также его новаторский подход к объяснению фикховых терминов с привлечением аятов Корана, хадисов и авторитетных лингвистических источников. Отдельное внимание уделяется влиянию ал-Мутарризия на последующую арабскую лексикографию и его роли в синтезе фикха и филологии. Подчеркивается, что его труды оказали значительное воздействие на такие известные произведения, как «Ал-Мисбах ал-Мунир», «Тадж ал-Арус» и другие словари. В статье также рассматриваются дискуссионные вопросы, связанные с его научными взглядами, включая ошибочные утверждения о его непосредственном ученичестве у аз-Замахшари. Исследование основано на анализе классических источников (Ибн Халликана, Йакута ал-Хамави, ас-Суюти), а также на трудах европейских востоковедов, включая Карла Броккельмана. Применение историко-аналитического и сравнительного методов позволило всесторонне раскрыть научное наследие ал-Мутарризия и определить его место в истории арабской филологии. Таким образом, статья демонстрирует, что ал-Мутарризий является одной из ключевых фигур в развитии арабского языкознания и ханафитского фикха, а его труды сохраняют научную ценность и актуальность в современных исследованиях.

Ключевые слова: ал-Мутарризий, ханафитский мазхаб, арабская лексикография, арабская грамматика, фикх, Ал-Мугриб, средневековая филология, исламская научная традиция.

ГТАХР: 16.21.07

<https://orcid.org/0009-0000-1749-8261>

Рахмонов А.К.*

Филология факультетінің Тілдерді оқыту орталығының жетекшісі.
Альфраганус университеті. Шығыстану университетінің тәуелсіз ізденушісі.
Ташкент, Өзбекстан

ӘЛ-МУТАРРИЗИ ҒЫЛЫМИ МҰРАСЫНДАҒЫ ЛЕКСИКОЛОГИЯЛЫҚ МОДЕЛЬ ЖӘНЕ МЕТОДОЛОГИЯЛЫҚ ҚАҒИДАТТАР

***Автор-корреспондент: info@afu.uz**

Түйін: зерттеуде XII ғасырдағы көрнекті хорезмдік ғалым, ханафиттік мазхаб өкілі Әбу әл-Фатх әл-Мутарризидің өмірі, ғылыми қызметі және еңбектері туралы кешенді талдау жасалынды. Әл-Мутарризи араб тіл білімі, лексикография және фикх салаларында терең із қалдырған

ғалымдардың бірі болып табылады. Оның «Әл-Мұғриб фи тартиб әл-Му‘риб» атты еңбегі араб филологиясындағы маңызды дереккөздердің бірі ретінде қарастырылады. Мақалада ғалымның өмірбаяны, білім алған ортасы, ұстаздары мен шәкірттері, сондай-ақ оның замандастарымен жүргізген ғылыми пікірталастары жан-жақты талданады. Оның негізгі еңбектері - «Әл-Мисбах», «Әл-Мұғриб» және «Әл-Изах» — ғылыми тұрғыдан сараланып, олардың араб тіл білімінің дамуына қосқан үлесі айқындалады. Сонымен қатар қолжазба күйінде сақталған және жоғалған еңбектері туралы мәліметтер де қарастырылады. «Әл-Мұғриб» сөздігінің құрылымдық жүйесі, сөздерді түбір негізінде әліпбилік тәртіппен орналастыру әдісі, фикһ терминдерін түсіндірудегі жанашыл тәсілдері талданады. Автор Құран аяттарын, хадистерді және беделді тілші ғалымдардың еңбектерін пайдалана отырып, терминдерге ғылыми негізделген анықтамалар берген. Бұл еңбек фикһ пен тіл білімінің тоғысқан үлгісі ретінде ерекше мәнге ие. Зерттеу барысында Ибн Халлиқан, Йакут әл-Хамауи, әс-Суюти сынды классикалық дереккөздер мен Карл Броккельман сияқты шығыстанушы ғалымдардың еңбектері пайдаланылды. Тарихи-аналитикалық және салыстырмалы әдістер арқылы әл-Мутарризидің ғылыми мұрасы жан-жақты қарастырылды. Қорытындылай келе, әл-Мутарризи араб тіл білімінің және ханафиттік фикһтің дамуына елеулі үлес қосқан ғалым ретінде бағаланады. Оның еңбектері қазіргі заманғы зерттеулер үшін де ғылыми маңызын сақтап отыр.

Кілт сөздер: әл-Мутарризи, ханафит мәзһабы, араб лексикографиясы, араб грамматикасы, фикһ, Әл-Мұғриб, ортағасырлық филология, ислам ғылымы.

IRSTI: 16.21.07

<https://orcid.org/0009-0000-1749-8261>

Rakhmonov A.K.*

Head of the Language Teaching Center at the Faculty of Philology.
Alfraganus University, independent researcher at the University of Oriental Studies.
Tashkent, Uzbekistan

THE LEXICOLOGICAL MODEL AND METHODOLOGICAL PRINCIPLES IN THE SCHOLARLY HERITAGE OF AL-MUTARRIZI

***Corresponding author:** info@afu.uz

Abstract: This article provides a comprehensive study of the life, scholarly activity, and intellectual legacy of Abu al-Fath al-Mutarrizi, a prominent 12th-century Khwarazmian scholar of the Hanafi school of law, also known as Burhan al-Din al-Khwarazmi. The study examines his contribution to Arabic linguistics, lexicography, and Islamic jurisprudence (fiqh), highlighting his role in the development of the classical Arabic scholarly tradition. Special attention is devoted to his major work, «Al-Mughrib fi Tartib al-Mu‘rib», which is analyzed as a lexicographical-legal encyclopedia and an essential source in Arabic philology. The article explores his biography, educational background, intellectual environment, and participation in scholarly debates in Baghdad and Khwarazm. His principal works—Al-Misbah, Al-Mughrib, and Al-Idah—are critically examined, along with references to his manuscript and lost works preserved in various libraries. The structure and methodology of Al-Mughrib are analyzed in detail, particularly its root-based alphabetical arrangement and its systematic explanation of complex juridical and lexical terms. Al-Mutarrizi’s method of supporting definitions with Qur’anic verses, hadiths, and authoritative linguistic sources demonstrates his scholarly rigor and interdisciplinary approach. His work represents a synthesis of fiqh and philology, distinguishing it from purely linguistic dictionaries. The research is based on classical biographical sources such as Ibn Khallikan, Yaqut al-Hamawi, and al-Suyuti, as well as modern studies including those of Carl Brockelmann. Historical-analytical and comparative methods are employed to evaluate his intellectual contributions and assess his influence on later lexicographical works, including Al-Misbah al-Munir and Taj al-‘Arus. The study concludes that al-Mutarrizi occupies a significant place in the history of Arabic linguistics and Hanafi jurisprudence. His works remain valuable sources for contemporary scholarship and continue to reflect the depth and richness of medieval Islamic intellectual tradition.

Keywords: al-Mutarrizi, Hanafi school, Arabic lexicography, Arabic grammar, fiqh, Al-Mughrib, medieval philology, Islamic intellectual tradition.

Введение

Абу ал-Фатх и Абу ал-Музаффар Насир ибн Абд ас-Саййид Абу ал-Макарим ибн Али ибн ал-Мутарризий, известный под именем ал-Мутарризий, принадлежал к ханафитскому мазхабу и был широко известен как Бурхан ад-Дин ал-Хорезми. Настоящая статья направлена на всестороннее освещение жизни, научной деятельности и трудов ал-Мутарризия. Он является одним из выдающихся ученых XII века, создавшим значительные произведения в области арабской грамматики, фикха и литературы. Его научное наследие имело большое значение не только в его эпоху, но и в последующие столетия. В особенности его труд «Ал-Мугриб фи тартиб ал-Му'риб» считается одним из важнейших источников по арабской лексикографии.

Актуальность исследования обусловлена тем, что ал-Мутарризий является одним из ученых, внесших неоценимый вклад в развитие арабского языкознания. Его труды оказали значительное влияние на формирование научных традиций и развитие изучения арабского языка. Несмотря на это, его жизнь и творчество до настоящего времени не изучены в полной мере, что определяет необходимость более глубокого исследования данной темы.

Цель статьи - изучить жизнь, научную деятельность и основные труды ал-Мутарризия, а также раскрыть их научное значение.

В рамках исследования анализируются основные источники - труды Ибн Халликана, Йакута ал-Хамави и ас-Суюти. Кроме того, в качестве объекта анализа используются исследования Карла Броккельмана и современные научные публикации. Исследование нацелено ответить на следующие основные вопросы: каковы основные направления научной деятельности ал-Мутарризия? какое научное и практическое значение имеют созданные им труды? в чем проявляется его вклад в арабское языкознание?

Настоящее исследование позволит читателю глубже осмыслить научное наследие ал-Мутарризия и оценить его место в традиции арабской филологии.

Методы исследования

В данном исследовании в качестве основных методологических подходов применялись историко-аналитический и сравнительный методы. Были изучены рукописи и издания трудов Ибн Халликана, Йакута ал-Хамави и ас-Суюти, а также проведён анализ их содержания.

1. Историко-аналитический метод - проведён глубокий анализ исторических документов и научных источников, относящихся к жизни и деятельности ал-Мутарризия. С помощью данного метода было исследовано научное наследие учёного и его связь с научными традициями эпохи.

2. Сравнительно-аналитический метод - труд ал-Мутарризия «Ал-Мугриб фи тартиб ал-Му'риб» был сопоставлен с другими произведениями по науке нахв (арабской грамматике), что позволило выявить его научные новшества и оценить вклад автора в развитие арабского языкознания.

3. Анализ источников - основные и вторичные источники, в частности исследования Броккельмана и современные научные статьи, были использованы в качестве ключевых материалов для изучения научного наследия ал-Мутарризия.

Применение данных методов позволило всесторонне осветить научную деятельность ал-Мутарризия и глубоко изучить его научное наследие.

Результаты

Ал-Мутарризий принадлежал к ханафитскому мазхабу и начал свою научную деятельность в Хорезме. Он получил образование у своего отца, а также у Абу ал-Муайяда ал-Муваффака ибн Ахмада ал-Макки - ученика аз-Замахшари. Кроме того, хадис он изучал у Абу Абдуллаха ат-Талиба. Ал-Мутарризий был одним из известных ученых своего

времени, обучался у таких шейхов, как ал-Бакали и ал-Хирази. В Багдаде он участвовал в научных диспутах с факихами и достиг высокого уровня знаний в области арабского языка и литературы. Его современники называли его «наследником Замахшари».

Он родился в месяце Раджаб 538 года хиджры (1144 г. н.э.) в городе Джурджания (Ургенч), который являлся центром и крупнейшим городом Хорезма. Здесь он вырос и получил образование. Позднее он путешествовал по Хорезму и другим городам, обучаясь различным наукам у выдающихся ученых своего времени, особенно прославившись в области ханафитского фикха.

Подобно Замахшари, ал-Мутарризий придерживался му‘тазилитских убеждений. В 601 году хиджры (1204 г. н.э.) он отправился в хадж и по пути посетил Багдад, где представил некоторые из своих трудов и вел научные дискуссии с учеными-правоведами. Специалисты в области литературы и языка получали от него знания, многие современники обучались у него. Его научный авторитет получил широкое признание, и люди извлекали большую пользу из его знаний.

Он был искусным факихом, глубоко владел арабским языком и литературой, в совершенстве изучил их тонкости. Современники подчеркивали: «В его время не было человека, который знал бы лучше него нахв (арабскую грамматику), язык, поэзию и историю доисламского периода (джахилийи) и связанные с ней знания» [7,1174].

Современник ал-Мутарризия Йакут ал-Хамави в предисловии к своему труду «Му‘джам ал-булдан» характеризует его следующим образом: «В области литературы - великий имам, надежный и мудрый шейх в решении сложных вопросов» [7,1174].

Ал-Мутарризий получил прозвище «халиф (наследник) Замахшари». Причиной этого стало то, что он родился в год смерти Замахшари и в том же городе, продолжив его му‘тазилитскую традицию. В своем труде «Ал-Мугриб» он неоднократно называет Замахшари «моим учителем» и приводит цитаты из его знаменитого произведения «Асас ал-Балага».

Некоторые авторы, в частности ас-Суюти в «Бугьят ал-ву‘ат», Ташкёпрузаде в «Мифтах ас-са‘ада» и позднее Сиддик Хасан Хан в «Абджад ал-‘улум», ошибочно утверждали, что ал-Мутарризий обучался непосредственно у Замахшари. Однако на самом деле в момент смерти Замахшари ал-Мутарризий был еще ребенком.

О семье ал-Мутарризия сохранилось крайне мало сведений. Известно лишь, что у него был сын по имени Джамал ад-Дин. Отец посвятил ему труд «Ал-Мисбах фи ан-Нахв» («Светильник по грамматике»). Кроме того, после того как сын выучил Коран наизусть, он завершил написание труда «Ал-Икна‘» [2, 47–48].

Ал-Мутарризий скончался в Хорезме 10, 11 или 21 числа месяца Джумада ал-уля 610 года хиджры (1213 г. н.э.) в возрасте старше 70 лет. По случаю его смерти более 300 поэтов написали элегии.

Некоторые его стихотворения разошлись по различным книгам. Иногда в них заметно стремление к излишней художественной выразительности. Например:

«Я стыжусь славы, если ее любят лишь прекрасные женщины или песни» [8, 845].

Другие его строки гласят:

«Время старается не признавать моего права,

Слепая речь — пятно на бледной луне.

Если вы не признаете моих достоинств,

Моего голоса достаточно для тех, кто способен услышать» [8, 846].

Ал-Мутарризий оставил богатое научное наследие, а его труды свидетельствуют о глубине его знаний и широте исследовательских интересов. На сегодняшний день опубликованы три его наиболее значимых произведения:

1. «Ал-Мисбах» — краткое руководство по науке нахв (арабской грамматике). Данный труд был издан в Лакхнау (Индия), однако точная дата издания неизвестна. На это произведение написано множество комментариев и пояснений.

2. «Ал-Мугриб фи тартиб ал-Му'риб» - лексикографический труд, систематизированный самим ал-Мутарризием, представляющий собой важный источник по языкознанию.

3. «Ал-Изах фи шарх Макамат ал-Харири» - комментарий к знаменитому произведению ал-Харири «Макамат». В некоторых источниках данный труд упоминается под названием «Шарх ал-Макамат». Йакут ал-Хамави высоко оценивал это произведение, хотя и критически относился к некоторым описаниям географических названий. Один из экземпляров данного труда хранится в Маронитской библиотеке в Ливане.

Жоржи Зайдан также упоминал ал-Мутарризия в своих трудах. В книге «Тарих адаб ал-луга ал-арабийя» («История арабской литературы») он отмечает, что один из экземпляров «Шарх Макамат ал-Харири» хранится в Национальной библиотеке Египта. Данный труд был издан литографическим способом в Иране в 1372 г. хиджры (1953 г. н.э.) и насчитывает 229 страниц '» [2, 68].

Среди рукописных и до сих пор не изданных произведений ал-Мутарризия, хранящихся в различных странах мира, можно отметить следующие:

1. «Ал-Икна' лима хавия тахта ал-Кина'» — лексикографический труд, в котором слова распределены по тематическому принципу. Жоржи Зайдан писал о нем: «Эта книга собирает различные лексические единицы и классифицирует их по темам. Ее рукописи хранятся в Париже, Берлине и в библиотеке Эскориала в Испании». Востоковед Карл Броккельман предполагал, что книга под названием «Кашф ал-Кина'», находящаяся в библиотеке Файзуллах в Турции, возможно, является трудом ал-Мутарризия «Ал-Икна'».

2. «Рисала фи и'джаз ал-Кур'ан» — трактат о чудесности Корана. Броккельман также упоминает этот труд и сообщает о наличии его рукописи в Медине. Кроме того, сведения о нем содержатся в девятом выпуске журнала Германского востоковедческого общества (стр. 106).

3. «Рисала фи баян ал-и'джаз фи сура "Куль я айюха ал-кафирун» — трактат о чудесности суры «Куль я айюха ал-кафирун». Рукописный экземпляр данного произведения хранится в библиотеке Хазанат ат-Таймурийя в Египте.

Помимо этого, ал-Мутарризий оставил ряд произведений, которые в настоящее время считаются утраченными. Особого внимания заслуживает труд «Ал-Мугриб фи ал-луга». Это был объемный лексикографический труд, который уже с момента своего создания считался редким и ценным источником. Изначально ал-Мутарризий написал «Ал-Мугриб фи тартиб ал-Му'риб» в расширенном виде, затем сократил и переработал его, упорядочив в алфавитном порядке под названием «Ал-Мугриб». В новой редакции он добавил полезные сведения и дополнения из различных источников.

Среди других менее известных, но значимых произведений ал-Мутарризия можно выделить:

«Ал-Ифсах» - упоминается в труде Исмаила Паши «Хадийят ал-'арифин». Согласно этому источнику, это комментарий ал-Мутарризия к «Макамат» ал-Харири. Однако в других источниках этот труд именуется «Ал-Изах», что считается более точным названием. Возможно, в «Хадийят ал-'арифин» название было приведено ошибочно.

«Мукаддима фи ал-мантык» — также известна как «Ал-Мукаддима ал-Мутарризия». Некоторые исследователи приписывали ее ал-Мутарризию. Однако имам аз-Захаби опроверг это мнение, утверждая, что настоящим автором является Абу Абдуллах ас-Сулами ал-Мутарриз, умерший в 456 г. хиджры (1064 г. н.э.) в Дамаске.

«Захр ар-Раби‘ фи ‘ильм ал-Бади‘» — труд по риторическим и художественным наукам. Он упоминается в «Мифтах ас-са‘ада» Ташкёпрызаде, а также в «Кашф аз-зунун».

1. «Рисалат ал-Мавла» — о данном труде другие источники сведений не приводят, однако ал-Мутарризий упоминает его в главе «Валий» своего труда «Ал-Мугриб».

2. «Рисалатун фи нахв» — небольшое произведение по грамматике, которое включено в большинство рукописей «Ал-Мугриб фи тартиб ал-Му‘риб» в качестве приложения.

3. Безымянный трактат — ал-Мутарризий упоминает его в главе «Акика» своего труда «Ал-Мугриб». Там, разъясняя слова Пророка (мир ему и благословение), он пишет: «Посланник Аллаха (мир ему и благословение) сказал: “Не называйте это ‘акика’, называйте это насика (жертвоприношение), поскольку в этом слове усматривался дурной знак”»[10,287].

Ал-Мутарризий отмечает, что подробно рассмотрел данный вопрос в отдельном трактате, однако его название не приводит.

Хотя многие из этих произведений до настоящего времени полностью не исследованы и не изданы, они отражают глубину научных знаний ал-Мутарризия и его широкий круг научных интересов.

3) Научное наследие ал-Мутарризия и его влияние на арабское языкознание

Труды ал-Мутарризия получили широкое распространение в мусульманском мире и активно использовались учёными. Его произведения служили основным источником при разъяснении фикховых вопросов в рамках ханафитского мазхаба. В особенности труд «Ал-Мугриб» выделяется среди других словарей при толковании юридических терминов. Научная деятельность ал-Мутарризия не ограничивалась только фикхом — он внес значительный вклад и в изучение художественных и грамматических аспектов арабского языка. Его поэзия и стихотворные выражения свидетельствуют о высоком уровне литературного мастерства.

Труд ал-Мутарризия «Ал-Мугриб фи тартиб ал-Му‘риб» представляет собой лексико-фикховую энциклопедию, в которой особое внимание уделяется объяснению редких (неясных или малоупотребительных) слов, встречающихся в фикховых сочинениях ханафитского мазхаба. В этом отношении данный труд сопоставим с произведениями Абу Мансура ал-Азхари «Аз-Захир» и ал-Фаюми «Ал-Мисбах ал-Мунир», поскольку они также посвящены фикховым терминам шафиитского мазхаба. Однако ал-Мутарризий не ограничивается этим: он разъясняет также редкие слова, географические названия и имена собственные. Свои определения он обосновывает аятами Корана, хадисами и мнениями авторитетных ученых арабского языка. По этой причине «Ал-Мугриб» является не только фикховым словарем, но и многогранной научной энциклопедией.

Особенности «Ал-Мугриба»:

Совершенство и уникальность - это фундаментальный труд, не имеющий аналогов не только в своё время, но и в последующие эпохи.

Уникальные сведения - в нём содержатся слова и данные, отсутствующие даже в таких крупных арабских энциклопедиях, как «Лисан ал-Араб» и «Тадж ал-Арус».

Научный стиль ал-Мутарризия - в труде проявляется его глубокое знание языкознания, последовательность аргументации и способность к самостоятельному аналитическому мышлению.

Место «Ал-Мугриба» в современной лексикографии

Удивительно, что данный редкий труд до настоящего времени недостаточно оценен в современных исследованиях по лексикографии. Одним из первых современных ученых, высоко оценивших его, был Иса Искандар ал-Ма‘луф. Позднее к нему обращались доктор Хусайн Насар в своем труде «Ал-Му‘джам ал-арабий» и Умар Рида Каххала в книге «Ал-луга ал-арабийя ва улумуха».

Ал-Мутарризий создал «Ал-Мугриб фи тартиб ал-Му‘риб» прежде всего для разъяснения сложных и неясных слов, встречающихся в фикховых книгах ханафитского мазхаба. Он собрал фикховые термины, подробно объяснил их лексическое значение и точно обозначил их правильное произношение. В предисловии и по ходу изложения автор неоднократно ссылается на свои основные источники, что свидетельствует о научной добросовестности и системности его подхода.

Результаты и обсуждение

Исследователи высказывают различные мнения относительно научного наследия ал-Мутарризия. Хотя некоторые источники считают его непосредственным учеником аз-Замахшари, исторические факты опровергают данное утверждение. Его вклад в развитие ханафитского фикха является значительным, а его труды оказали заметное влияние на последующие поколения ученых.

Научный стиль ал-Мутарризия отличается критичностью и системностью; он стремился укрепить взаимосвязь между различными науками. Его труд «Ал-Мугриб» отражает синтез фикха и лексикографии. Однако в некоторых источниках отмечается, что отдельные формулировки в его сочинениях отличаются сложностью и трудностью для понимания.

Основные источники труда «Ал-Мугриб»

1. Лексикографические и филологические источники

Ал-Мутарризий обращался к многочисленным авторитетным словарям арабского языка и прямо упоминал некоторые из них:

1. «Ал-‘Айн» (Халиль ибн Ахмад)
2. «Джумхарат ал-луга» (Ибн Дурайд)
3. «Тахзиб ал-луга» (ал-Азхари)
4. «Ас-Сихах» (ал-Джаухари)
5. «Асас ал-балага» (аз-Замахшари)
6. «Талабат ат-талаба» (Абу Мансур ал-Багдади)
7. «Ал-Гарибайн» (ал-Харави)
8. «Макаис ал-луга» (Ибн Фарис)
9. «Ислах ал-мантик» (Ибн ас-Сиккит)

2. Другие значимые труды

Ал-Мутарризий не ограничивался исключительно лексикографией и использовал сочинения из различных областей науки, например:

1. «Адаб ал-катиб» (Ибн Кутайба)
2. «Хамасат Абу Таммам» (Абу Таммам)
3. «Китаб» (Сибавейх) и комментарий к нему ас-Сирафи
4. «Мушкил ал-асар» (имам ат-Тахави)
5. «Ма‘рифат ас-сахаба» (Ибн Манда)

3. Вопросы учеников

Ал-Мутарризий отвечал на вопросы, задаваемые ему во время занятий, и эти вопросы вместе с ответами также были включены в состав «Ал-Мугриба».

4. Влияние «Ал-Мугриба» на последующие труды

Данный труд ал-Мутарризия послужил важным источником для многих последующих словарей, в частности:

- «Ал-Мисбах ал-Мунир» (ал-Фаюми)
- «Мухтар ас-Сихах» (Абу Бакр ар-Рази)
- «Ар-Рамуз» (Мухаммад ибн Хусайн ибн Али, ум. 866 г. х.)

- «Тадж ал-Арус» (Муртада аз-Забиди)
- «Акрав ал-Маварид» (Ахмад ибн Мухаммад аш-Шартуний)

Некоторые авторы допускали путаницу между «Ал-Мугриб» и «Ал-Му'риб», считая их одним и тем же трудом. Эта ошибка прослеживается и в отдельных частях более поздних сочинений. На самом деле ал-Мутарризий первоначально написал «Ал-Му'риб», а затем переработал, сократил и дополнил его новыми сведениями, дав ему название «Ал-Мугриб фи тартиб ал-Му'риб». Об этом он сообщает в предисловии к книге: «Я назвал этот труд “Ал-Мугриб”, ибо его структура необычна, а стиль изложения ясен и основателен. Выбор этого названия обоснован и отражает связь между корнем и ветвью» (Mutarrizī, 1979, p. 2).

Ал-Мутарризий построил свой словарь на четкой системе организации:

1) Алфавитный порядок

Слова расположены в соответствии с методом аз-Замахшари в «Асас ал-балага», то есть по начальному корневному согласному. Из слов удалялись дополнительные элементы, и они приводились к трёхбуквенному корню. Например, слово «ад-да'ва» (الدعوة) помещено под корнем «да'ва» (دعوى), а «ал-када'» (القضاء) — под корнем «када» (قضى), без учета начальной буквы «алиф».

2) Слова, состоящие более чем из трёх букв

Если слово содержало более трёх букв, оно располагалось по первой и второй буквам корня, а также по последней букве. Например, слово «дахрас» (دخراص) помещено между словами «дахс» (دخس) и «дахал» (دخل).

3) Исключения

В отдельных случаях автор отступал от данной системы и применял особый порядок. Например, в разделе букв «шин» и «ха» слова располагаются в следующей последовательности:

«шахб» (شهب)

«шахин» (شهين)

«шахдадж» (شهدج)

4) Учет или игнорирование дополнительных звуков

Начальная добавочная «хамза» не учитывается. Например, слово «иска'а» (اصقع) помещено под корнем «сак'а» (صقع). Некоторые изменения букв «вау» и «йа» также не учитываются: слово «ал-иснайн» (الإثنين) помещено под корнем «сана» (ثني), а «ал-джавшан» (الجوشن) — под корнем «джашан» (جشن) [10, 28].

Заключение

Абу ал-Фатх ал-Мутарризий — хорезмийский ученый ханафитского мазхаба, внесший значительный вклад в развитие арабского языка и фикха. Его труды «Ал-Мисбах», «Ал-Мугриб» и «Ал-Изах» по сей день остаются важными научными источниками. Его научное наследие играет ключевую роль в более глубоком понимании ханафитского фикха и раскрытии сложных аспектов арабского языка.

Словарь ал-Мутарризия «Ал-Мугриб», хотя и основан преимущественно на терминологии ханафитского фикха, включает широкий круг лексических источников и богатый фактический материал. В отличие от классических арабских словарей, он систематизировал слова с учетом фикхового контекста и лексического анализа. Благодаря этому его метод оказал значительное влияние на последующих составителей словарей, в частности:

- «Ал-Мисбах ал-Мунир»
- «Мухтар ас-Сихах»
- «Тадж ал-Арус»

Кроме того, данный труд выделяется среди других крупных энциклопедических произведений арабского языка. Ал-Мутарризий в ряде случаев объясняет слово не в его основном значении, а в составе выражения, в котором оно встречается в тексте. Такой метод был избран для сохранения логической последовательности и структуры изложения. Позднее, при обращении к основному месту данного слова, он не дает повторного объяснения, а отсылает к ранее приведенному толкованию.

Однако в некоторых случаях автор отстает от этой методики, что было отмечено редакторами издания. Ал-Мутарризий не ограничивался лишь толкованием слов: в его словаре содержатся многочисленные сведения по лингвистическим правилам, вопросам нахва (грамматики), сарфа (морфологии), а также о служебных частицах, выражающих различные значения.

Данный подход был продолжен многими последующими авторами. Так, ал-Фаюми в конце своего труда «Ал-Мисбах ал-Мунир» включил дополнительные разделы, а Файрузабади в «Ал-Камус ал-Мухит» добавил раздел «Алиф лаййна» (мягкая алиф), что свидетельствует о продолжении научной традиции, заложенной ал-Мутарризием.

Список литературы:

1. Al-Dhababī, M. U. (1992). *Siyar A'lām al-Nubalā'* [Жизнеописания выдающихся личностей] (ред. С. Арнаут и М. Н. ал-Уркуси). Бейрут: Mu'assasat al-Risala.
2. Azimjon R. (2025). Language Teaching Methods in al-Mutarrizi's "Risalatun fi'n-Nahw". *Problems of Foreign Language Research and Teaching*, 5(20), 131–135. <https://doi.org/10.5281/zenodo.14875439>
3. Brockelmann, C. (1942). *Geschichte der arabischen Literatur: Supplement* [История арабской литературы: Дополнение]. Лейден. С. 998.
4. Çöğenli, M. S. (2006). Mutarrizî. В: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Т. 31, сс. 375–377). Анкара: TDV Publications.
5. Çöğenli, M. S. (1986). *el-Mutarrizî ve el-Mugrib fi Tertîbi'l-Muribinin edisyon kritiği* [Ал-Мутарризи и критическое издание «Ал-Мугриб фи тартиб ал-Му'рибин»] (докторская диссертация, Университет Атаатюрка, Эрзурум).
6. Gözel, N. B. (2019). *el-Mutarrizî'nin el-İknâ adlı eserinde isimler* [Имена в труде ал-Мутарризи «Ал-Икна»] (магистерская диссертация, Университет Карабюк, Карабюк).
7. Namevî, Y. (б. г.). *Mu'cemu'l-udebâ'* [Словарь ученых]. Бейрут: Dar Ihya' al-Turath al-Arabi.
8. Ibn Khallikān, A. A. (1968). *Wafayāt al-A'yān wa-Anbā' Abnā' al-Zamān* [Некрологи выдающихся личностей и сведения о людях своего времени] (ред. И. Аббас). Бейрут: Dar al-Thaqafa.
9. Khabibullaev, A. (1995). Al-Mutarrizi and his work al-Mughrib. *Sharqshunoslik* [Востоковедение], (6), 79–84. Ташкент.
10. Mutarrizî, A. F. N. (1979). *al-Mugrib fi tertîbi'l-mu'rib* [«Ал-Мугриб фи тартиб ал-Му'риб»] (ред. М. Фахури и А. Мухтар). Алеппо: Usama b. Zayd Library.
11. Mutarrizî, A. F. N. (б. г.). *al-Iqna': Limā Hawā Taht al-Qinā'* [«Ал-Икна: то, что скрыто под покровом»]. Стамбул: Библиотека Атыф Эфенди, рукописи, № 2688, лл. 1b–241a.
12. Nosirova, M. (2010). Arabic linguistics in medieval Khwarazm. *Ta'lim tizimida ijtimoiy-gumanitar fanlar* [Социально-гуманитарные науки в системе образования], (1), 128–131. Ташкент: Технический университет.
13. Qosimova, S. (2015). The use of Arabic grammatical terms in the works of linguists from Mawarannahr. В: *Sharq tillari ikki tilli lug'atlarining leksikografik tadqiqotlari* [Лексикографические исследования двуязычных словарей восточных языков] (сс. 30–37). Ташкент.

References:

1. Al-Dhahabī, M. U. (1992). *Siyar A'lām al-Nubalā'* [Lives of Noble Figures] (S. Arnawut & M. N. al-Urkusi, Eds.). Beirut: Mu'assasat al-Risala.
2. Azimjon R. (2025). Language Teaching Methods in al-Mutarrizi's "Risalatun fi'n-Nahw". *Problems of Foreign Language Research and Teaching*, 5(20), 131–135. <https://doi.org/10.5281/zenodo.14875439>
3. Brockelmann, C. (1942). *Geschichte der arabischen Literatur: Supplement* [History of Arabic Literature: Supplement]. Leiden, p. 998.
4. Çöğenli, M. S. (2006). Mutarrizî. In *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Vol. 31, pp. 375–377). Ankara: TDV Publications.
5. Çöğenli, M. S. (1986). *el-Mutarrizî ve el-Mugrib fi Tertibi'l-Muribinin edisyon kritiği* [al-Mutarrizi and the Critical Edition of al-Mughrib fi Tertibi'l-Mu'ribin] (Doctoral dissertation, Atatürk University, Erzurum).
6. Gözel, N. B. (2019). *el-Mutarrizî'nin el-İknâ adlı eserinde isimler* [Nouns in al-Mutarrizi's Work al-Iqna] (Master's thesis, Karabük University, Karabük).
7. Hamevî, Y. (n.d.). *Mu'cemu'l-udebâ'* [Dictionary of Scholars]. Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-Arabi.
8. Ibn Khallikān, A. A. (1968). *Wafayāt al-A'yān wa-Anbā' Abnā' al-Zamān* [Obituaries of Eminent Men and Accounts of Their Time] (I. Abbas, Ed.). Beirut: Dar al-Thaqafa.
9. Khabibullaev, A. (1995). Al-Mutarrizi and his work al-Mughrib. *Sharqshunoslik* [Oriental Studies], (6), 79-84. Tashkent.
10. Mutarrizî, A. F. N. (1979). *al-Mugrib fi tertibi'l-mu'rib* [The Maghrib in the Classification of the Mu'rib] (M. Fahûrî & A. Muhtâr, Eds.). Aleppo: Usama b. Zayd Library.
11. Mutarrizî, A. F. N. (n.d.). *al-Iqna': Limā Hawā Taht al-Qinā'* [The Convincing: What Lies Beneath the Veil]. Istanbul: Atıf Efendi Library, Manuscripts, 2688, 1b–241a.
12. Nosirova, M. (2010). Arabic linguistics in medieval Khwarazm. *Social and Humanitarian Sciences in the Education System*, (1), 128–131. Tashkent: Technical University.
13. Qosimova, S. (2015). The use of Arabic grammatical terms in the works of linguists from Mawarannahr. In *Lexicographic Studies of Bilingual Dictionaries of Eastern Languages* (pp. 30–37). Tashkent.

сведения об авторе ответственном за переписку (место работы, номер телефона, электронная почта) **Рахмонов Азимжон Комилович** - Руководитель Центра преподавания языков филологического факультета Университет Альфраганус. Независимый исследователь Университета Востоковедения Ташкент, Узбекистан. E-mail.ru: info@afu.uz

IRSTI: 37.015.3:37.043

<https://orcid.org/0009-0004-2005-9138?lang=en>

<https://orcid.org/0000-0002-2511-4800>

Kopbay A. K., Suyuberdieva A.A.*

Master of Pedagogical Science, lecturer, M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan

Candidate of Pedagogical Science, Senior Lecturer, Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan

PSYCHOLOGICAL FACTORS INFLUENCING LEARNING OUTCOMES IN INCLUSIVE CLASSROOMS

*Correspondent author: suyuberdieva@mail.ru

Abstract: The article discusses the impact of psychological factors on learning outcomes in the framework of inclusive learning environments. It drawing on a pedagogical experiment conducted during a semester. The study is grounded in pedagogical practice with first-year students of the FI-25-2R3 group at Mukhtar Auezov South Kazakhstan University. Rather than different pedagogical methods, the study focuses on psychological conditions for students' involvement, which include emotional safety, motivation, self-confidence, and a feeling of belonging. The research is found from a regular educational process in a language learning class, using qualitative research, and classroom reflection. Classroom observation revealed that that learning outcomes improve in the framework of inclusive educational practices—if the psychological factors are taken into account, then one may certainly say that inclusive pedagogy is a psychological process.

Key words: Inclusive education, learning outcomes, educational psychology, emotional safety, psychological factors

FTAXP: 37.015.3:37.043

<https://orcid.org/0009-0004-2005-9138?lang=en>

<https://orcid.org/0000-0002-2511-4800>

Көпбай А.Қ., Суюбердиева А. А.

педагог.ғ.магистрі, оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан

педагог.ғ.к., аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан

ИНКЛЮЗИВТІ СЫНЫПТАРДА ОҚУ НӘТИЖЕЛЕРІНЕ ӘСЕР ЕТЕТІН ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ФАКТОРЛАР

Автор- корреспондент: suyuberdieva@mail.ru

Түйін: Бұл мақала инклюзивті сынып жағдайында оқу нәтижелеріне әсер ететін психологиялық факторларды бір семестрге созылған педагогикалық эксперимент негізінде талдайды. Зерттеу Мұхтар Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің ФИ-25-2Р3 тобының 1 курс студенттерімен жүргізілген нақты аудиториялық тәжірибеге сүйенеді. Мақалада сабақ барысында студенттердің оқу жетістіктері көбіне қолданылған әдістерге емес, олардың оқу процесінде өзін қалай сезінетініне байланысты екені байқалады. Зерттеуде эмоционалдық қауіпсіздік, оқу мотивациясы, өзіндік сенім және топқа тиесілік сезімі сияқты психологиялық жағдайларға ерекше назар аударылды. Эксперимент қалыпты сабақтар аясында өткізіліп, жасанды жағдайлар құрылмады. Тәжірибе сапалық аудиториялық бақылауға, оқытушының рефлексивті тәжірибесіне және студенттердің сабақтағы мінез-құлқындағы біртіндеп байқалған өзгерістерге сүйенген. Нәтижелер инклюзивті білім беру тәжірибесі студенттердің психологиялық қажеттіліктерін ескерген жағдайда олардың оқу процесіне белсенді қатысуы артып, оқу нәтижелерінің жақсарғанын көрсетті. Бұл өзгерістер бірден емес, уақыт өте қалыптасты.

Кілт сөздер: инклюзивті білім беру, білім беру психологиясы, эмоционалды қауіпсіздік, психологиялық факторлар

MPHTI: 37.015.3:37.043

<https://orcid.org/0009-0004-2005-9138?lang=en>

<https://orcid.org/0000-0002-2511-4800>

Копбай А. К., Суюбердиева А.А.*

магистр педагог.н., преподаватель, ЮКИУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Қазақстан
к. педагог. н., старший преподаватель, ЮКИУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Қазақстан

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА РЕЗУЛЬТАТЫ ОБУЧЕНИЯ В ИНКЛЮЗИВНЫХ КЛАССАХ

Автор- корреспондент: suyuberdieva@mail.ru

Аннотация. В статье рассматриваются психологические факторы, влияющие на результаты обучения в условиях инклюзивного класса, на основе педагогического эксперимента, продолжавшегося в течение одного семестра. Исследование опирается на реальную аудиторную практику со студентами первого курса группы ФИ-25-2РЗ Южно-Казахстанского государственного университета имени Мухтара Ауэзова. В ходе работы наблюдалась, что учебные результаты студентов во многом определялись не столько методами преподавания, сколько их психологическим состоянием в процессе обучения. В центре внимания находились такие условия, как эмоциональная безопасность, учебная мотивация, уверенность в собственных возможностях и чувство принадлежности к учебной группе. Эксперимент проводился в рамках обычных учебных занятий без создания искусственных условий и основывался на качественном аудиторном наблюдении, рефлексивной педагогической практике и анализе постепенных изменений в поведении студентов. В эксперименте заметно, что при учёте психологических потребностей обучающихся студенты становились более активными, увереннее включались в учебное взаимодействие, а их учебные достижения улучшались не сразу, а постепенно, по мере формирования доверительной и поддерживающей образовательной среды.

Ключевые слова: инклюзивное образование, результаты обучения, педагогическая психология, эмоциональная безопасность, психологические факторы

Introduction

Inclusive education is often described through official frameworks and policy documents. In everyday classroom practice, however, it reveals itself differently. I observed this clearly in my own teaching. Inclusion does not begin with instructional techniques. It begins with atmosphere. With the way students enter the room. With the way they look around before speaking.

Students arrive carrying different emotional experiences. Some speak easily; others hesitate, even when they know the answer well. During regular lessons, we noticed that learning outcomes were shaped not only by task difficulty or teaching methods, but by how students felt within the learning space. Sometimes silence did not signal ignorance. It signaled fear. Or uncertainty. Or the simple wish not to be exposed.

Early research in inclusive pedagogy highlights the importance of psychological conditions in shaping student engagement, particularly in mixed-ability classrooms. At first, this idea functioned mainly as a theoretical assumption. Over time, however, it became increasingly visible in everyday classroom interaction, where participation often depended less on ability and more on the emotional climate of the learning space. This observation aligns with Ainscow's view that inclusive education should not be reduced to a set of methodological adjustments but understood as a broader cultural process aimed at ensuring participation and a sense of belonging for all

learners. Seen from this perspective, classroom atmosphere is not a secondary factor; rather, it gradually emerges as a key condition influencing how confidently students engage in academic activity [1, 7-16].

From the perspective of educational psychology, cognitive ability alone does not determine learning behavior. Motivation, emotional regulation, and self-confidence influence how students approach tasks, whether they persist in difficulty, and whether they are willing to share incomplete thoughts. These psychological factors become particularly visible in inclusive settings. Students with diverse learning needs often anticipate evaluation and comparison before they even begin speaking. Theoretical works on inclusive education underline that emotional safety and a sense of belonging function as prerequisites for meaningful participation rather than optional additions to instruction.

Motivation encourages students to take risks, while emotional security allows their voices to emerge more freely, and self-confidence helps sustain effort over time. In practice, these factors rarely function in isolation. They overlap, interact, and at times even collide, gradually shaping not only patterns of participation but also the depth and quality of learning itself. This understanding resonates with the position of Florian and Black-Hawkins, who argue that inclusive pedagogy shifts the focus away from adapting students to instruction and toward adapting teaching environments to learner diversity. From this perspective, the central task of teaching becomes the creation of conditions in which all students feel psychologically safe enough to participate [2, 870-887].

When motivation weakens, even capable students withdraw. When emotional safety is present, hesitant voices begin to surface. I observed how a single encouraging response could alter a student's willingness to continue speaking. Not dramatically. But noticeably. Confidence did not appear suddenly; it accumulated through repeated experiences of being heard without ridicule.

In several lessons, we noticed that students who initially avoided discussion gradually extended their contributions once they sensed that mistakes would not be punished publicly. The psychological climate functioned as a silent regulator of engagement. A tense atmosphere restricted thought. A supportive one expanded it.

These interactions were not linear. At times, confidence fluctuated. One successful discussion did not guarantee the next. Yet over time, the convergence of motivation, emotional security, and self-belief created a steadier foundation for learning. In inclusive classrooms, intellectual growth did not emerge from pressure. It emerged from conditions that allowed students to remain present, even when uncertain.

Research Methods

Qualitative research methods underpinned this study, with an emphasis on observation in naturally operating classrooms. The collection of data extended across one academic semester and unfolded gradually, without artificial interruption. It relied on systematic classroom observation, reflective teaching notes written immediately after lessons, and informal yet meaningful feedback from students — sometimes shared during class, sometimes after it, sometimes unexpectedly in brief conversations.

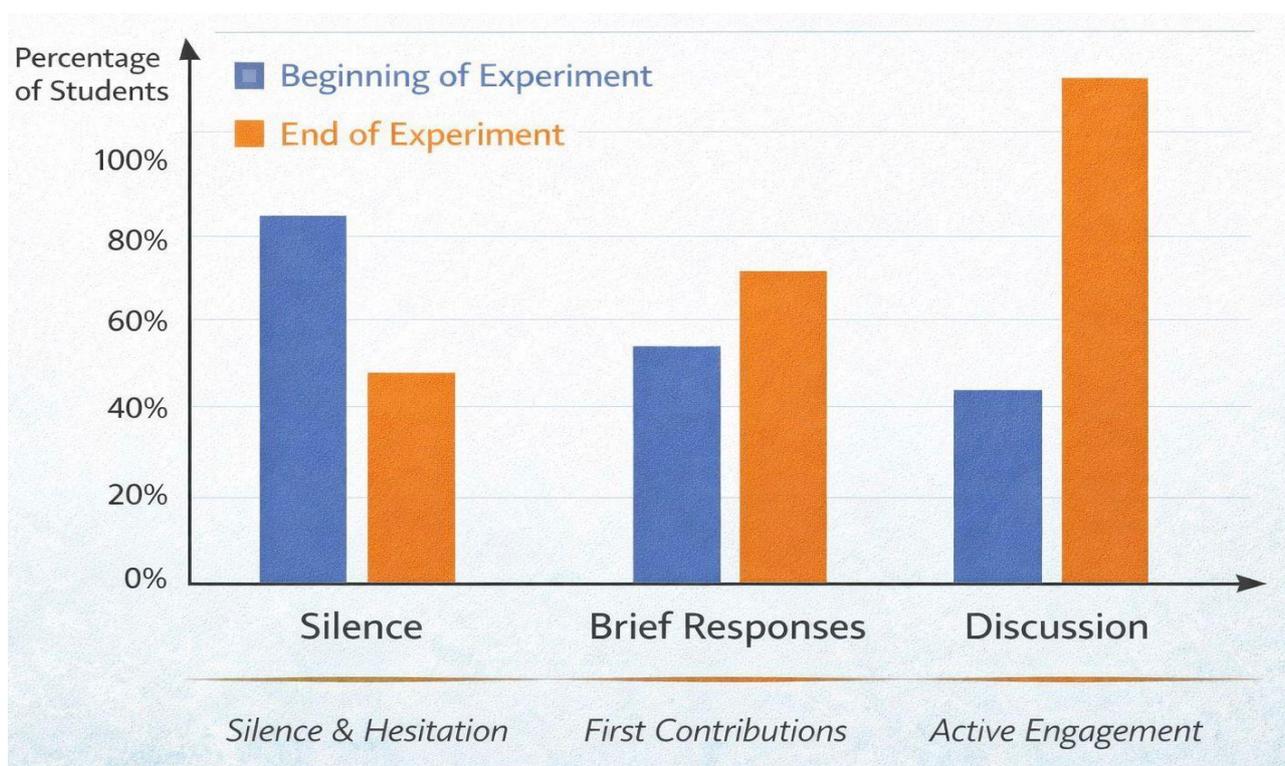
No standardized tests or structured questionnaires were used in this study. The intention was not to measure performance numerically but to understand processes as they unfolded in real classroom conditions — to notice pauses, to observe shifts in tone, and to see how hesitation gradually transformed into participation. Qualitative observation makes it possible to capture subtle psychological dynamics that often remain invisible within purely quantitative frameworks, allowing development to be followed as happens rather than reduced to fixed indicators. This approach corresponds with Creswell's view that qualitative research explores educational processes within natural settings, focusing on meanings and lived experiences instead of

numerical data, and it was this perspective that ultimately justified the observational design adopted in the present study [3, 488].

In practice, this meant paying attention to moments that could easily be overlooked. A student lowering their voice. Another student is leaning forward for the first time. A pause that lasted longer than expected. These were not data points in a statistical sense, yet they carried meaning. They indicated movement — sometimes slight, sometimes significant.

I found that qualitative observation required patience. It resisted quick conclusions. One lesson rarely revealed a full pattern. Change became visible only across time, through repetition and comparison. What appeared as silence in one week could become tentative engagement in the next.

Rather than categorizing students according to predefined scales, the focus remained on emerging behavior within real interaction. The aim was to understand how psychological comfort, motivation, and confidence intertwined with learning tasks. In this way, the research design

remained flexible, responsive to context, and attentive to the lived experience of the classroom.

Figure- 4. Structure of the Qualitative Research Design in the Inclusive Classroom Experiment.

The figure outlines the qualitative research structure applied during the semester-long classroom experiment with first-year students of the FI-25-2R3 group. The study relied on systematic classroom observation, reflective teaching notes, and informal student feedback collected in natural instructional settings. I acted simultaneously as instructor and observer, allowing authentic classroom interaction to remain intact while maintaining reflective awareness. The diagram demonstrates how these elements were interconnected rather than isolated procedures. The research design did not aim to measure outcomes numerically but to understand psychological dynamics as they unfolded in real time.

The researcher simultaneously assumed the roles of instructor and observer, a dual position that demanded continuous attentiveness and reflective awareness. While guiding classroom

discussion, I listened differently — not only to what students said, but also to how they expressed themselves and when they chose silence. Authentic interaction remained intact, yet teaching decisions were constantly made in real time and later reconsidered, adjusted, and refined. Gradually, the classroom became more than a space for instruction; it evolved into a field of careful, ongoing inquiry where learning processes could be observed as they unfolded. From the perspective of self-determination theory, Ryan and Deci emphasize that learning motivation is closely linked to students' sense of psychological security and perceived competence, which helps explain why supportive classroom climates often lead to deeper and more active participation [4, 14-26].

At times, this dual role felt demanding. Explaining a concept while noticing hesitation in a student's posture required divided attention. Responding to a question while sensing a shift in group energy required restraint. I learned to observe small details: those who leaned forward, who avoided eye contact, who waited until the last moment to speak. These details did not appear in formal records. Yet they shaped the direction of the lesson.

After each class, I returned to my notes. Not to evaluate performance alone, but to reflect on atmosphere. Which moments encouraged participation? Which moments created tension? Sometimes a minor change in tone altered the entire rhythm of discussion. Sometimes a pause did more than an explanation.

This ongoing reflection directly influenced subsequent teaching decisions. Tasks were redesigned, instructions simplified, and time extended — not because the content itself required modification, but because the psychological tempo of the group demanded a different pace. In this way, research and teaching did not function as separate processes; they unfolded together within the lived reality of the classroom, each continuously informing and reshaping the other. This understanding resonates with Nilholm's view that contemporary research on inclusive education increasingly approaches participation as a dynamic process shaped by social and psychological factors, rather than by instructional strategies alone [5, 358–370].

Experimental Section

The conducting of a pedagogical experiment took place at Mukhtar Auezov South Kazakhstan University, specifically with first-year students belonging to the FI-25-2R3 group. A new stage of life. A new academic environment. A new rhythm of thinking and speaking. For many of them, university itself was unfamiliar, and discussion in a foreign language felt even more uncertain.

The experiment was integrated into daily language classes and unfolded under authentic conditions rather than controlled or artificially structured settings. In the first phase, participation patterns were uneven. Some students responded spontaneously and even eagerly, while others avoided eye contact and declined to comment altogether. Their silence was not uniform; it had different tones- hesitation, caution, self-doubt.

We observed that several students demonstrated strong analytical and written abilities yet remained silent during oral activities. They clearly understood what could be said, but hesitated to voice their ideas, suggesting that the barrier was psychological rather than cognitive, as confidence in writing did not automatically transfer into spoken participation. In response, inclusive strategies were introduced gradually: group discussions alternated with individual reflection, peer dialogue was encouraged, and no student was compelled to speak publicly. Silence was not treated as failure; instead, it was acknowledged as a natural part of the learning process, sometimes functioning as a protective pause before engagement. This interpretation aligns with Hattie's view that learning outcomes improve when students perceive the classroom as a supportive space where mistakes are accepted as part of learning, reinforcing the observed role of emotional safety within the experiment [6, 389].

One incident remains particularly vivid. A student completed the written exercise accurately and thoughtfully, yet refused to read his response aloud. When invited to share privately, he lowered his voice and said, “I am afraid to be wrong.” That statement revealed more than reluctance. It exposed vulnerability. The difficulty was not intellectual limitation but fear of public evaluation.

After that moment, classroom dynamics shifted subtly. We began to observe participation emerging in smaller steps - brief comments, quiet agreements, cautious clarifications. The environment was not transformed instantly. But it softened. Over time, students who once avoided speaking began to test their voices in short contributions. Five words. Then ten. Eventually, full arguments.

This progression did not occur because the tasks became easier. It occurred because the atmosphere changed. Psychological safety preceded verbal risk-taking. And once that safety was felt, learning extended beyond performance into genuine engagement. Gradual changes in students' analytical skills, learner autonomy, and engagement level became observable throughout the semester-long experiment. Figure 1 depicts an overview of these dynamics:

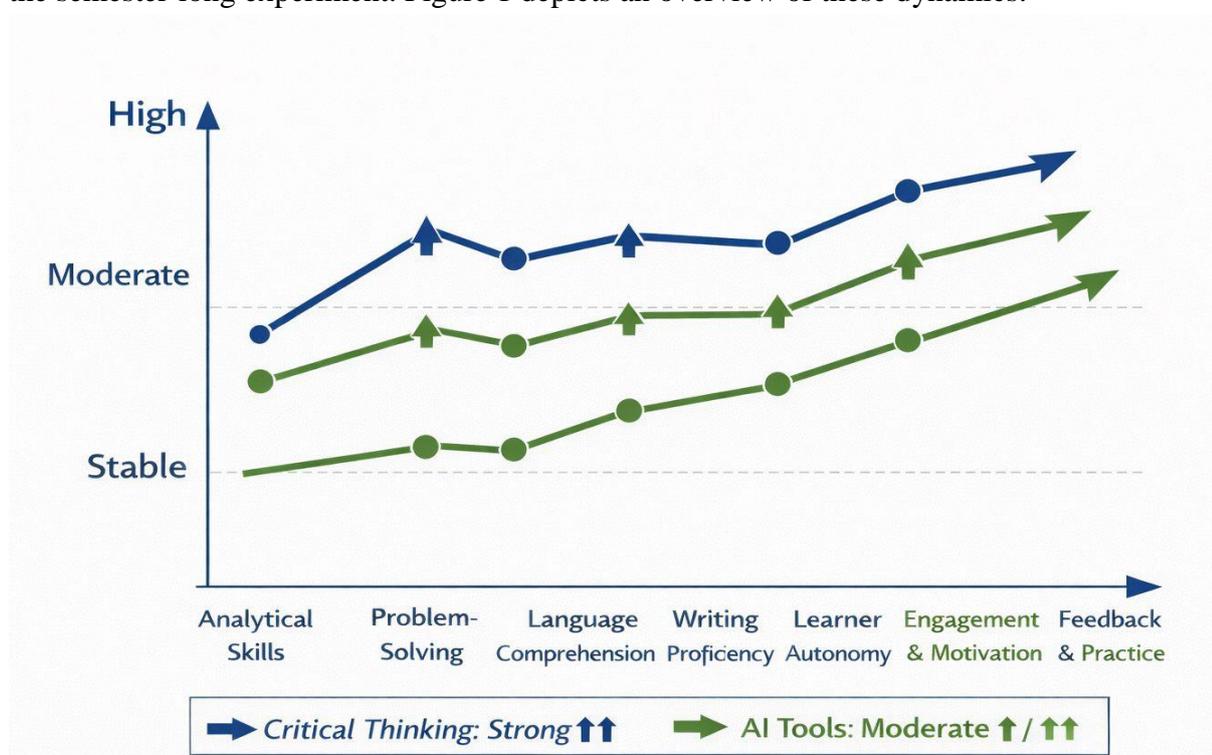

Figure - 1. Dynamics of learning development during inclusive instruction among first-year students.

Results and Discussion

As the semester continued, changes began to appear in the classroom. Not suddenly. And not evenly either. At times they were almost imperceptible — small shifts rather than clear breakthroughs. Students started to speak more often, although confidence did not always follow immediately. Many contributions were brief, sometimes only a few words, yet even these short responses marked an important step forward. I noticed that such moments often opened the door to deeper engagement later. Participation seemed to grow gradually, through repetition and emotional safety, rather than through instant transformation. This observation echoes Biesta’s idea that education should not be reduced to measurable outcomes alone but should support students’ presence, voice, and engagement within the learning process, which closely reflects the dialogic

nature of participation observed in inclusive classrooms [7, 168].

We noticed that learning outcomes improved when inclusive strategies addressed emotional needs alongside academic objectives. Reduced psychological pressure created space for students to think aloud without fear of immediate evaluation. Motivation grew gradually, and classroom discussions lost their urgency. They became slower, more reflective, and notably more meaningful. A comparison of the initial and final stages of the experiment revealed clear progress in critical thinking indicators, as illustrated in Figure 2. The difference was visible not only in the content of student responses but also in the dynamics of interaction itself. As the semester progressed, students began to interrupt one another more naturally, challenge ideas, and occasionally reconsider their own positions in the middle of speaking. These moments suggested that discussion was becoming more authentic and intellectually engaged rather than merely performative. What had once been cautious participation gradually transformed into a more dialogic exchange, where disagreement was not avoided but accepted as part of collective thinking. Silence also changed its role within the classroom. At the beginning of the experiment, it often signaled hesitation or uncertainty; later, it increasingly appeared as thinking time — a reflective pause before contributing to the discussion. This shift indicated growing psychological comfort and a willingness to engage cognitively without fear of immediate judgment. In this sense, the development of critical thinking was closely connected with changes in the emotional climate of the classroom. Such observations resonate with UNESCO reports emphasizing that inclusion extends beyond simple access to education and requires meaningful participation, emotional belonging, and a sense of safety within learning environments [8, 512]. Together, these factors reinforce the idea that the psychological dimension of inclusive practice is not secondary but central to the development of active, reflective, and intellectually confident learners.

Figure - 2. Growth of critical thinking skills from the initial to the final phase of the experiment.

These observations suggest that sustained psychological support, rather than constant

modification of teaching strategies, plays a decisive role in fostering meaningful participation and cognitive growth.

Results and discussion

This experiment revealed how learning in an inclusive classroom was closely linked with students' sense of belonging. I observed that participation changed once students felt that the classroom was a place where uncertainty was tolerated. When students felt safe enough to take risks, they did so willingly. They spoke. They tried. They tested ideas aloud. When students felt judged, however, even subtly, they pulled back, often without explanation. Their silence was not absence. It was self-protection.

Beyond participation itself, several psychological factors appeared to influence the quality of learning in noticeable ways. Students gradually became more reflective in their responses and more attentive to the ideas expressed by their peers. Confidence grew, yet it was not always visible through louder speech or constant activity; more often, it revealed itself through clarity, persistence, and a greater willingness to stay with an idea until it was fully expressed. Over time, students showed an increasing tendency to defend their positions, revise arguments when challenged, and justify their interpretations with greater care. Learning, therefore, began to unfold as a dialogic process rather than a simple sequence of tasks to be completed. What mattered was not only the final answer but the process of thinking together. These observations suggest that inclusive education cannot be reduced to methodological adaptations alone. It requires sustained attention to the psychological conditions that shape how students think, speak, and remain present within the learning process. This interpretation resonates with OECD research emphasizing that students' emotional well-being significantly influences academic engagement, particularly during periods of uncertainty, and highlights the strong connection between psychological climate and meaningful learning outcomes [9, 98].

This experiment revealed how learning in an inclusive classroom was closely linked with students' sense of belonging. I observed that participation changed once students felt that the classroom was a place where uncertainty was tolerated. When students felt safe enough to take risks, they did so willingly. They spoke. They tried. They tested ideas aloud. When students felt judged, however, even subtly, they pulled back, often without explanation. Their silence was not absence. It was self-protection.

Beyond participation, several psychological factors influenced the quality of learning itself. Students became more reflective in their responses and more attentive to one another's ideas. We noticed growing confidence, not expressed through volume, but through clarity and persistence. Students were increasingly inclined to defend their positions, revise arguments, and justify interpretations. Learning, in this context, unfolded as a dialogic process rather than a sequence of tasks. These observations suggest that inclusive education cannot be reduced to methodological adaptations alone; it requires sustained attention to the psychological conditions that shape how students think, speak, and remain present in the learning process.

Over time, I began to notice another shift — subtle, yet persistent. Students who initially avoided eye contact began to initiate discussion. Those who once limited themselves to short responses gradually extended their arguments. Not dramatically. Not all at once. But enough to change the rhythm of the classroom. Participation became less performativity and more authentic. There was less fear of being wrong. More willingness to reconsider.

We observed that when belonging was experienced not as a formal declaration but as a living condition, students' cognitive effort noticeably intensified. They invested more attention in tasks, listened more carefully to one another, and often paused before responding, as if giving themselves permission to think rather than reacting. Even disagreement began to change its tone. It became less defensive and more exploratory, allowing ideas to be examined rather than

protected. Importantly, this atmosphere did not emerge from the introduction of new instructional techniques alone. It developed gradually through consistency, predictability, and mutual respect within everyday classroom interaction. In this sense, the findings resonate with Slee's critical argument that inclusive education should move beyond formal policy language and become a lived classroom reality shaped by daily relationships and relational practices [10, 224].

In such an environment, evaluation lost its threatening edge. Feedback was interpreted not as judgment but as guidance. The psychological climate began to support intellectual risk-taking. And it was precisely within this space — quiet, attentive, sometimes imperfect — that deeper learning began to take shape.

Conclusion

The pedagogical experiment conducted with first-year students of the FI-25-2R3 group once again confirmed that psychological factors play a decisive role in shaping learning outcomes in inclusive classroom settings. I observed that academic progress was rarely determined by instructional content alone. Emotional safety, learning motivation, and students' confidence in their own abilities consistently influenced how actively they engaged with tasks and discussions. When these factors were present, learning unfolded more freely and with greater depth.

The findings reinforce the importance of integrating psychological awareness into pedagogical practices in higher education. Inclusive teaching cannot function effectively if emotional and motivational dimensions are ignored, even when methodological frameworks appear well designed. We noticed that students responded not only to what was taught, but to how the learning space made them feel.

Inclusive education, therefore, should be understood not merely as a pedagogical practice, but as an ongoing psychological process. What mattered most was not the method itself. It was the environment.

As the semester progressed, this environment began to stabilize. Students entered the classroom with less visible tension. Participation no longer felt forced. In some lessons, discussion emerged spontaneously, without direct prompting. In others, it required time. Silence. Waiting. I learned not to interrupt these pauses. Often, they preceded the most thoughtful responses.

We observed that once students trusted the learning space, they were more willing to confront difficulty. Complex questions no longer resulted in avoidance. Instead, they led to collective reasoning. Errors were voiced openly. Ideas were revised publicly. Learning became less about correct answers and more about shared understanding.

This shift did not eliminate differences between students. Nor did it equalize performance. What it changed was orientation. Students remained present, even when uncertain. They stayed in the process. And in inclusive classrooms, this persistence — quiet, sometimes invisible — proved to be one of the most meaningful indicators of learning taking place.

Reference list:

1. Ainscow M. Promoting inclusion and equity in education: lessons from international experiences // *Nordic Journal of Studies in Educational Policy*, 2020, V.6, №1, P.7–16. [Продвижение инклюзии и равенства в образовании: уроки международного опыта]
2. Florian L., Black-Hawkins K. Exploring inclusive pedagogy // *British Educational Research Journal*, 2021, V. 47, № 4, P. 870–887. [Изучение инклюзивной педагогики]
3. Creswell J.W., Poth C.N. *Qualitative Inquiry and Research Design: Choosing Among Five Approaches*. Los Angeles: Sage Publications, 2022, 488 p. [Качественное исследование и дизайн исследования: выбор среди пяти подходов]

4. Ryan R.M., Deci E.L. Facilitating and hindering motivation, learning, and well-being in schools: Research and observations from self-determination theory // *School Psychology Review*, 2020, V. 49, № 1, P. 14-26. [Содействие и препятствие мотивации, обучению и благополучию в школе: исследования и позиции теории самоопределение]
5. Nilholm C. Research about inclusive education in 2020 - How can we improve our theories? // *European Journal of Special Needs Education*, 2021, V.36, № 3, P. 358-370. [Исследование инклюзивного образование в 2020 году – как улучшить наши теории?]
6. Hattie J. *Visible Learning: The Sequel*. London: Routledge, 2023, 389 p. [Видимое обучение: продолжение]
7. Biesta G. *World-Centred Education: A View for the Present*. London: Routledge, 2022, 168 p. [Образование, ориентированное на мир: взгляд на современность]
8. UNESCO. *Global Education Monitoring Report 2020: Inclusion and Education – All Means All*. Paris: UNESCO Publishing, 2020, 512 p. [Глобальный доклад по мониторингу образование 2020: инклюзия и образование – образование для всех]
9. OECD. *The State of School Education: One Year into the COVID Pandemic*. Paris: OECD Publishing, 2021, 98 p [Состояние школьного образование: один год пандемии COVID]
10. Slee R. *Inclusive Education Isn't Dead, It Just Smells Funny*. London: Routledge, 2019, 224 p. [Инклюзивное образование не умерло, оно просто пахнет странно]

Information about the author responsible for the correspondence (place of work, phone number; e-mail) **Suyuberdieva Aiman Abdrazakovna** - Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor. Head of the Department of «Foreign Language for Humanities» at M.Auezov South Kazakhstan Research University, Shymkent, Kazakhstan

**ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ БАҒЫТЫ
ТВОРЧЕСКОЕ НАПРАВЛЕНИЕ
CREATIVE DIRECTION**

**ӨНЕР (МУЗЫКА; ХОРЕОГРАФИЯ, ТЕАТР);
ИСКУССТВО (МУЗЫКА; ХОРЕОГРАФИЯ, ТЕАТР);
CREATIVE DIRECTION SUBJECT HEADINGSART
(MUSIC; CHOREOGRAPHY, THEATER)**

FTAXP: 18.41.31

<https://orcid.org/0009-0004-7120-3881>

<https://orcid.org/0009-0008-1370-955X>

<https://orcid.org/0000-0003-0699-7836>

Әбдітай Б.Т., Жолдасбекова Қ.А., Дарибаева Р.Д.*
магистрант, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан
педагог.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан
педагог.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан
**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЖЕКЕМЕНШІК ТЕАТРАЛРЫ
МӘДЕНИ КӘСІПКЕРЛІК ФЕНОМЕНІ РЕТІНДЕ**

*Автор - корреспондент: daribaeva_r57@mail.ru

Түйін: Бұл мақалада жекеменшік театрлар қазіргі заманғы мәдени кәсіпкерлік пен креативті экономикадағы маңызды құбылыс ретінде қарастырылады. Жекеменшік театрлардың пайда болуының тарихи және әлеуметтік-экономикалық алғышарттары талданды. Нарық жағдайында тәуелсіз театрлардың жұмыс істеу ерекшеліктері анықталды. Теориялық және эмпирикалық әдістерді қолдана отырып, автор басқару модельдерін, өзін-өзі қаржыландыру тетіктерін, репертуарлық саясатты және аудиторияның өзара әрекетін зерттеді. Эксперименттік бөлімде АРТИШОК (Алматы), Teatro 360 (Астана) және «Shymkent City Theatre» (Шымкент) театрларынан мысалдар талданады. Зерттеу нәтижелері жекеменшік театрлардың Қазақстандағы мәдени саясатты дамытуда, әлеуметтік сұхбат кеңістігін қалыптастыруда және тәрбиелік миссияны орындауда маңызды рөл атқаратынын растады. Олар сондай-ақ, жекеменшік театрлардың театр өнерінің инновациялық түрлері мен цифрлық технологияларды енгізу, мәдениет пен бизнес арасындағы байланысты нығайту алаңына айналып келе жатқанын көрсетеді. Қорытындыда жекеменшік театрлардың шығармашылық бірлестіктер ғана емес, сонымен қатар, өзін-өзі басқару, бастамашылық, мәдени кәсіпкерлік қағидаларына негізделген ұлттық мәдениеттің тұрақты дамуын қамтамасыз ететін шығармашылық экономиканың белсенді қатысушылары екенін көрсетті.

Кілт сөздер: жекеменшік театр, мәдени кәсіпкерлік, креативті экономика, мәдени менеджмент, инновация, тұрақты даму

МРНТИ: 18.41.31

<https://orcid.org/0009-0004-7120-3881>

<https://orcid.org/0009-0008-1370-955X>

<https://orcid.org/0000-0003-0699-7836>

Абдитай Б.Т., Жолдасбекова Қ.А., Дарибаева Р.Д.*
Магистрант, ЮКИУ им. М.Ауэзова.Шымкент, Қазақстан
к.педагог.н., доцент, ЮКИУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Қазақстан
к.педагог.н., доцент, ЮКИУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Қазақстан
**ЧАСТНЫЕ ТЕАТРЫ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
КАК ЯВЛЕНИЕ КУЛЬТУРНОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА**

*Автор - корреспондент: daribaeva_r57@mail.ru

Аннотация: В статье рассматриваются частные театры как значимый феномен современного культурного предпринимательства и креативной экономики. Был проведён анализ исторических и социально-экономических предпосылок появления частных театров. Были определены особенности функционирования независимых театров в условиях рыночной среды. На основе теоретических и эмпирических методов автор были исследованы модели управления, механизмы самофинансирования, репертуарная политика и взаимодействие с аудиторией. В экспериментальной части проанализированы примеры деятельности театров «ARTиШОК» (Алматы), «Teatro 360» (Астана) и «Shymkent City Theatre» (Шымкент). Результаты исследования подтвердили, что частные театры играют важную роль в развитии культурной политики Казахстана, формируют пространство социального диалога и выполняют просветительскую миссию. Также, что частные театры становятся площадками для внедрения инновационных форм театрального искусства и цифровых технологий, укрепляют связи между культурой и бизнесом. Вывод показал, что частные театры — это не только творческие объединения, но и активные участники креативной экономики, обеспечивающие устойчивое развитие национальной культуры на принципах самоуправления, инициативности и культурного предпринимательства.

Ключевые слова: частный театр, культурное предпринимательство, креативная экономика, менеджмент культуры, инновации, устойчивое развитие

IRSTI: 18.41.31

<https://orcid.org/0009-0004-7120-3881>

<https://orcid.org/0009-0008-1370-955X>

<https://orcid.org/0000-0003-0699-7836>

Abdytay B.T., Zholdasbekova K.A., Daribaeva R.D.*

Master's student, M.Auezov SKRU, Shymkent, Kazakhstan

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, M.Auezov SKRU, Shymkent, Kazakhstan

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, M.Auezov SKRU, Shymkent, Kazakhstan

PRIVATE THEATRES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN AS A PHENOMENON OF CULTURAL ENTREPRENEURSHIP

* Corresponding author: daribaeva_r57@mail.ru

Abstract: This article examines private theaters as a significant phenomenon in contemporary cultural entrepreneurship and the creative economy. The historical and socioeconomic preconditions for the emergence of private theaters were analyzed. The operating characteristics of independent theaters in a market environment were identified. Using theoretical and empirical methods, the author examined management models, self-financing mechanisms, repertoire policies, and audience interactions. The experimental section analyzes examples from the theaters ARTiSHOK (Almaty), Teatro 360 (Astana), and Shymkent City Theatre (Shymkent). The results of the study confirmed that private theaters play an important role in the development of cultural policy in Kazakhstan, shaping a space for social dialogue and fulfilling an educational mission. They also demonstrate that private theaters are becoming platforms for the introduction of innovative forms of theatrical art and digital technologies, strengthening ties between culture and business. The findings showed that private theaters are not only creative associations but also active participants in the creative economy, ensuring the sustainable development of national culture based on the principles of self-governance, initiative, and cultural entrepreneurship.

Key words: private theater, cultural entrepreneurship, creative economy, cultural management, innovation, sustainable development

Кіріспе

Қазақстан Республикасының қазіргі мәдени ортасы шығармашылық салалардың дамуымен, мәдени тәжірибенің цифрлануымен, өнердегі жаңа ұйымдастырушылық және

экономикалық үлгілердің пайда болуымен байланысты белсенді түрлену кезеңін бастан өткеруде. Осы орайда мемлекеттік тікелей қаржыландыру мен бюрократиялық реттеуден тыс жұмыс істейтін дербес шығармашылық бірлестіктер болып табылатын жекеменшік театрлар құбылысы ерекше өзектілікке ие болды.

Қазақстан Республикасында жекеменшік театрлардың пайда болуы мен дамуы салыстырмалы түрде соңғы кездегі құбылыс. Олардың белсенді дамуы 2000-2010 жылдардан басталып, мәдени саясатты демократияландырумен, мәдени кәсіпкерлікті дамытумен, театр өнерінің балама түрлеріне қоғамның қызығушылығын арттырумен байланысты [1,42]. Бұл театрларды әдетте режиссерлер, актерлер және мәдени менеджерлер белсенді негізде жасайды және көркем жобалар мен бизнес үлгілерінің гибриді көрсетеді. Қызметі бюджеттік қолдауға және тұрақты репертуарға негізделген мемлекеттік театрлардан айырмашылығы, жекеменшік театрлар бәсекеге қабілетті нарықта өмір сүреді және өзін-өзі қамтамасыз ету, аудиторияның маркетингтік талдауы және кәсіпкерлік ойлау қағидаларына сүйенеді [2, 56 б.]. Осылайша, олар экономикалық тиімділік пен мәдени миссияны біріктіретін дамып келе жатқан мәдени кәсіпкерлік секторының бір бөлігіне айналууда.

Жекеменшік театрлар феномені мәдениетті орталықсыздандыру және мәдени үрдістеріне азаматтық қатысуды кеңейту тенденциясын көрсетеді. Бұл театрлар көркем тілдің жаңаруына ғана емес, мәдениет, бизнес және қоғамның өзара әрекеттесуінің жаңа үлгілерін дамытуға да үлес қосады. Атап айтқанда, олар кәсіпкерлік қағидаларды оның рухани-адамгершілік негіздеріне нұқсан келтірмей, керісінше, өнердің әлеуметтік мәнін арттыру арқылы гуманитарлық ғылымдарға қалай сәтті бейімделуге болатынын көрсетеді [3, 59.].

Оң тенденцияларға қарамастан, жекеменшік театрлардың дамуы бірқатар қиындықтармен бетпе-бет келіп отыр: институционалдық қолдаудың жоқтығы, гранттарға қолжетімділіктің шектелуі, мәдени менеджерлердің тапшылығы, тәуелсіз ұйымдар үшін салықтық жеңілдіктердің жоқтығы [4,118]. Бұл мәселелер ғылыми түсінуді және мәдени саясат пен заңнама деңгейінде тиімді шешімдерді іздеуді талап етеді.

Бұл зерттеудің өзектілігі жекеменшік театрлардың өзін-өзі басқаратын шығармашылық қызметтің тұрақты моделін қалыптастыратын және Қазақстан Республикасының мәдениет экономикасының дамуына үлес қосатын жаңа типті мәдени институтты көрсетуінде. Оларды зерттеу мәдени кәсіпкерлік тетіктерін, көркем өзін-өзі ұйымдастырудың ерекшеліктерін және қоғамдық мәдени кеңістікті қалыптастырудағы тәуелсіз бастамалардың ролін түсінуге мүмкіндік береді.

Зерттеудің мақсаты – мәдени кәсіпкерліктің феномені ретінде Қазақстандағы жекеменшік театрлардың қызметін анықтау, олардың әлеуметтік-мәдени ролін, экономикалық тетіктерін, даму болашағын анықтау.

Зерттеу міндеттері:

- Қазақстандағы жекеменшік театрлардың тарихи алғышарттары мен даму тенденцияларына талдау жасау;
- олардың ұйымдастырушылық, басқарушылық, қаржылық үлгілерінің ерекшеліктерін анықтау;
- аудиторияның өзара әрекеттесу ерекшеліктерін және репертуарлық саясаттың дамуын зерттеу;
- театр өнеріндегі мәдени кәсіпкерлікті дамытудың негізгі мәселелері мен бағыттарын анықтау.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы жекеменшік театрларды тек өнер институты ретінде ғана емес, сонымен қатар, шығармашылық еркіндік экономикалық ұтымдылықпен ұштасатын мәдени кәсіпкерлік субъектілері ретінде де зерттеуге кешенді көзқарасында.

Осылайша, жекеменшік театрларды ғылыми талдау назарына қосу оларды әлеуметтік-

мәдени жаңғыртудың көрсеткіші және Қазақстан Республикасының мәдени саясатының инновациялық ресурсы ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Теориялық талдау.

Қазақстан Республикасындағы жекеменшік театрлар феномені кеңірек үдерістер — шығармашылық экономиканы қалыптастыру, мәдени кәсіпкерлікті дамыту және мемлекеттік мәдениет саясатын жаңғырту контекстінде қарастырылуы керек. Ол мемлекеттік патронажға негізделген дәстүрлі мәдени үлгіден азаматтық қоғам бастамаларын, нарықтық тетіктерді және шығармашылық өзін-өзі ұйымдастыруды біріктіретін гибриді нысандарға көшуді көрсетеді.

«Мәдени кәсіпкерлік» тұжырымдамасы ХХ ғасырдың аяғында батыстық ғылымда пайда болды және оны Р.Флорида, П.Бурдьё, А.Тоффлер, Д.Хезмондхэл сияқты зерттеушілер белсенді түрде дамытты. Олардың еңбектерінде мәдени кәсіпкерлік кәсіпкерлік тәсілдерді пайдалана отырып, мәдени құндылықтарды жасауға бағытталған қызмет ретінде анықталады [1, 42].

Р.Флориданың пікірінше, шығармашылық сала «таланттылыққа, мәдениетке және технологиялық мүмкіндіктерге негізделген жұмыспен қамтудың және инновацияның жаңа түрлерін тудырады» [1, 44.].

А.Тоффлер постиндустриалды қоғамды зерттей отырып, мәдениеттің экономикалық өсудің қайнар көзіне, ал шығармашылық бастамалар әлеуметтік өзгерістердің қозғаушы күшіне айналатынын атап көрсетті [2, 217.].

Бұл теория Қазақстан үшін өзекті, өйткені соңғы жылдары мемлекет «Қазақстан 2050» стратегиясында білім экономикасы мен креативті индустрия қағидаттарын белсенді түрде енгізуде. Бұл тұрғыда жекеменшік театрлар мәдени бастама кәсіпкерліктің өзін-өзі жүзеге асыру түріне және әлеуметтік әсер ету құралына айналуының үлгісін көрсетеді.

Театр өзінің табиғаты бойынша әрқашан өнер, білім, бұқаралық қатысасты біріктіріп келеді. Дегенмен, Қазақстанда жекеменшік театр өнер ордасы ғана емес, сонымен қатар, нарықтық экономика заңдылығы аясында жұмыс істейтін мәдени кәсіпорын.

Қазақстандық зерттеуші Б.Ержанов атап өткендей, «жекеменшік театрлар мемлекеттік қаржыландырудың шектеулі және көрермен назарына бәсекелестіктің күшеюі жағдайында өнер мекемелерінің сәтті бейімделуінің үлгісі болып табылады» [3, 115]. Мұндай театрлар қаржыландыру, жарнамалау, серіктестермен өзара әрекеттесу, гастрольдер ұйымдастыру, репертуарды жоспарлау мәселелерін дербес шешуге мәжбүр.

Мемлекеттік театрлардан айырмашылығы, тәуелсіз театрлар икемділікке, өздерінің көркемдік тұжырымдамасын таңдау еркіндігіне және мәдени үрдістерге тез жауап беру мүмкіндігіне ие. Бұл оларды жаңа театрлық экожүйенің бір бөлігіне айналдырады, мұнда табыс тек өнердегі жетістіктермен ғана емес, сонымен қатар, менеджменттің тиімділігімен, қатынасымен және театрдың бренд беделімен өлшенеді. Жекеменшік театрларды талдаудың теориялық негізі қоғамда тану мен ықпал етуді қамтамасыз ететін таңбалық, тәрбиелік, әлеуметтік ресурстардың жиынтығы ретінде түсінілетін мәдени капитал (П. Бурдьё) тұжырымдамасына да сүйенеді [4, 63].

Қазақстандағы Алматыдағы «ARTиШОК» немесе Астанадағы «Teatro 360» сияқты Жекеменшік театр театрлар халықаралық фестивальдерге қатысу, суретшілермен ынтымақтастық, шығармашылық шеберханалар және білім беру бағдарламалары арқылы өздерінің мәдени астанасын құрады. Олар азаматтық белсенділік пен қоғамдық диалог үшін кеңістікке айналады.

Е.Мурзалинованың пікірінше, «Қазақстандағы тәуелсіз театр маңызды тәрбиелік және ықпалдастық рөл атқарады, көрерменнің жаңа түрін — белсенді, рефлексивті және әлеуметтік белсенділікті қалыптастырады» [5, 56]. Бұл жекеменшік театрлардың нарықтық экономика жағдайында өмір сүріп қана қоймай, өнерді демократияландыруға өз үлесін қоса

отырып, мәдени миссиясын дамытып отырғанын растайды.

Соңғы онжылдықтарда Қазақстан мемлекеттік қолдаудың патерналистік моделінен мемлекет пен тәуелсіз мәдениет субъектілерінің өзара іс-қимылының серіктестік моделіне біртіндеп көшті. Алайда, С.Құсайынова атап өткендей, «заңнамада әлі де болса жекеменшік театрларды қолдаудың нақты тетіктері жоқ, бұл толыққанды мәдени нарықтың дамуына кедергі келтіреді» [6, 101].

Соған қарамастан, дәл осы жағдайларда өзін-өзі ұйымдастырудың жаңа түрлері пайда болуда: краудфандинг, демеушілік, жобаларды қаржыландыру және фестивальдік бастамалар. Осылайша, жекеменшік театрлар мәдени менеджменттің заманауи үлгілерін сынақтан өткізуге және әлеуметтік медиа, цифрлық технологиялар мен интерактивті жобалар арқылы көрермендерді тартуға арналған эксперименталды алаңға айналуға [7, 48].

Мәдени кәсіпкерлік тек экономикалық ғана емес, инновациялық құрамдас бөлікті де қамтиды. Қазақстандағы тәуелсіз театрлар мультимедиялық театр элементтерін белсенді түрде енгізуде, бейне проекцияларды, спектакльдік түрлері және иммерсивті қойылымдарды қолданады.

Мысалы, «ARTиШОК» театры, кино және заманауи өнерді біріктіретін эксперименталды жобаларымен танымал болды. Teatro 360 толықтай иммерсивті театр тұжырымдамасын қамтиды, мұнда көрермендер акцияның қатысушысына айналады. Бұл тәжірибелер жекеменшік театрлардың көркемдік ізденіс пен кәсіпкерлік стратегияны біріктіретін мәдени инновацияның инкубаторы екенін растайды [3, 118].

Сонымен, теориялық тұрғыда Қазақстан Республикасындағы жекеменшік театрларды мыналар ретінде қарастыруға болады:

- өнерге азаматтық қатысудың жаңа әлеуметтік-мәдени түрі;
- кәсіпкерлік заңдылықтары бойынша жұмыс істейтін шығармашылық саладағы шаруашылық субъектісі;
- театр эстетикасына, менеджментке және аудиториямен қарым-қатынасқа жаңа тәсілдер әзірлейтін инновациялық зертхана.

Олар мемлекеттік институттарға қарсы емес, керісінше мәдениет жүйесін толықтырып, оның икемділігін, әр алуандығын, ашықтығын қамтамасыз етеді.

Зерттеудің теориялық негіздері жекеменшік театрды Қазақстанның қазіргі мәдениет саясатындағы өнер құндылықтары мен тұрақты даму қағидаларын синтездейтін мәдени кәсіпкерліктің феномені ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Зерттеу әдістері.

Зерттеу келесі әдістерді қамтитын пәнаралық тәсілді пайдалана отырып жүргізіледі:

1. Қазақстандағы үш жекеменшік театрдың мысалдық зерттеуі: ARTиШОК (Алматы), Teatro 360 (Астана) және Shymkent City Theatre (Шымкент). Олардың ұйымдық құрылымы, қаржыландыруы, репертуары, аудиторияның өзара әрекеті талданады.

2. Жекеменшік театр меценаттарының арасында жүргізілген әлеуметтік сауалнама (n = 120) олардың келуге деген мотивациясы, жаңашылдықты қабылдауы, атмосферасы және мәдени өмірдегі театрдың рөлі туралы сұрақтарды қамтыды.

3. Маркетингтік стратегия мен цифрлық белсенділікті зерттеуге бағытталған 2022–2025 жылдарға арналған ресми веб-сайттардың, әлеуметтік желілердің және театр плакаттарының мазмұнын талдау.

4. Театр қойылымдары мен оқиғаларын далалық бақылау: актерлер мен көрермендердің өзара әрекеттесуі, спектакльден кейінгі оқиғалар (пікірталас, шеберлік сабақтары), цифрлық технологияларды қолдану жазылады.

Бұл әдіснамалық қоры Қазақстандағы жекеменшік театрларды мәдени кәсіпкерліктің феномені ретінде кеңістіктік және мазмұнды зерттеуге, олардың операциялық ерекшеліктерін, көрермендермен өзара әрекеттесуін және тұрақтылық шарттарын

анықтауға мүмкіндік береді.

Тәжірибелік бөлім.

Зерттеудің тәжірибелік бөлігі Қазақстандағы жекеменшік театрлар тек көркем шығармашылық орталықтары ғана емес, сонымен қатар, шығармашылық және шаруашылық атқарымдарын біріктіретін мәдени кәсіпкерліктің толыққанды субъектілері екендігі туралы теориялық тұжырымды тәжірибелік тұрғыдан растауға бағытталған.

Зерттеуге қазақстандық үш театрдың талдауы, көрермендерге әлеуметтік сауалнама, театр басшыларымен сұхбат және театр қойылымын далалық бақылаулар кірді. Ис-тәжірибелік кезеңнің мақсаты жекеменшік театрлардың жұмыс істеу тетіктерін, олардың көрермендермен өзара әрекеттесу ерекшеліктерін және нарық жағдайында өмір сүрудің тәжірибелік стратегияларын анықтау болды.

Зерттеу нысаны және негізі. Зерттеу барысында әртүрлі аймақтар мен көркемдік тұжырымдамаларды білдіретін Қазақстандағы тәуелсіз театр ұйымдарының ең өкілді үш үлгісі қарастырылды:

1. ARTиШОК театры (Алматы) – 2001 жылы құрылған Қазақстандағы тұңғыш тәуелсіз театр. Ол өзінің эксперименталды режиссурасымен, ерекше жобаларымен және халықаралық ынтымақтастықтарымен танымал.

2. Teatro 360 (Астана) – іскерлік және студенттік аудиторияға бағытталған камералық театр мен өнер кеңістігінің элементтерін біріктіретін заманауи алаң.

3. Shymkent City Theatre (Шымкент) – 2017 жылы құрылған, этномәдени тақырыптарға және қоғаммен жұмыс істеуге бағытталған облыстық театр.

Бұл таңдау бізге астаналық және аймақтық трендтерді қамтуға мүмкіндік берді, талдауды Қазақстанның қазіргі театр жүйесінің өкілі етеді.

Зерттеу әдістері мен үрдісі. Эмпирикалық кезең мыналарды қамтиды:

- аудитория сауалнамасы (n = 120);
- театр режиссерлерімен тереңдетілген сұхбат (әр театрға 3-5 сұхбат);
- спектакльдердің, жарнамалық науқандардың ұйымдастырылуын, актерлер мен көрермендер арасындағы өзара әрекетті бақылау;
- 2022–2025 жылдарға арналған репертуарлық плакаттарды, бағдарламаларды, театр сайттарын және әлеуметтік желілерді талдау.

Сауалнама спектакльдерден кейін онлайн және офлайн-тәртібінде жүргізілді және оған қатысуға мотивация, қойылымдардың сапасын бағалау, атмосфераны қабылдау және инновация деңгейіне қатысты 15 сұрақ қамтылды.

Аудиторияны зерттеу нәтижелері. Көрермендерге сауалнама нәтижелері баламалы мәдени орындар ретінде жекеменшік театрларға деген қызығушылықтың жоғары деңгейін көрсетті:

Мемлекеттік театрларға қарағанда жекеменшік театрларға жиі барады - 46%.

Жекеменшік театрлар өзекті тақырыптарды қозғайды деп есептейді - 68%.

Өндіріс пен бағыттың жаңашылдығын атап өтеді - 62%.

Атмосфераны «жанды және бейресми» деп бағалайды - 58%.

Театрды дамытудың бір жолы ретінде ақылы билеттер идеясын қолдайды - 71%.

Театрдың краудфандинг жобаларына қатысуға дайын – 35%.

Бұл деректер жеке театр көрермендері негізінен белсенді, білімді және қоғамға белсенді, театрды сұхбат пен әлеуметтік іс-тәжірибе алаңы ретінде қабылдауға дайын екенін растайды.

Сұхбаттарда театр режиссерлері (Г. Смағұлова – ARTиШОК, А. Мырзаханова – Teatro 360, Е. Өтегенов – Shymkent City Theatre бірнеше негізгі мәселелер мен тенденцияларды атап өтті:

- Қаржылық тұрақтылық. Көптеген жобалар өзін-өзі қамтамасыз етеді, билеттерді

сағу, жеке бизнеспен серіктестік және халықаралық қорлардың (ЮНЕСКО, Шевченко қоры және Гете-Институт) гранттары арқылы қаржыландырылады.

- Репертуар саясаты. Театрлар әлеуметтік маңызы бар қойылымдарды (заманауи әлеуметтік мәселелер, цифрландыру және сәйкестілік туралы) эксперименттік түрлерімен (иммерсивті театр, деректі театр) біріктіруге ұмтылады.

- Аудиторияны тарту. Интерактивтілік маңызды бағытқа айналуға — спектакльдерден кейін пікірталастар, шеберлік сабақтары және ашық дәрістер өткізіледі.

- Инновация. Жекеменшік театрлар мультимедиялық технологияларды, онлайн хабар таратуға арналған цифрлық платформаларды және жарнамалық құралдар ретінде әлеуметтік медианы белсенді түрде пайдаланады [1, 44 б.; 2, 59 б.].

«ARTиШОК» театрының директоры: «Бүгінгі таңда тәуелсіз театр жай ғана сахна емес, стратегиялық ойлауды, маркетингтік шешімдерді және серіктестік құру қабілетін қажет ететін кәсіпкерлік жоба»- деп атап кетті.

Далалық бақылаулар және әрекеттерді талдау. Бақылаулар жеке театрлар ұйымдастырушылық икемділіктің жоғары деңгейімен сипатталатынын көрсетті:

- шағын труппалар (6-10 тұрақты актерлер мен режиссерлер),
- тегіс басқару құрылымы (директор, продюсер мен әкімші атқарымдарын біріктіреді),
- өнімділік бюджеттері бірнеше көздерден (билеттер, гранттар, жеке қайырымдылықтар) қалыптасады.

Teatro 360 театры ұжымды құру және корпоративтік мәдениет құралы ретінде театрды пайдаланатын компаниялар болып табылатын корпоративтік спектакльдер үлгісін әзірледі.

Shymkent City Theatre қазақтың салт-дәстүріне арналған этномәдени семинарлар мен қойылымдар өтіп, сол арқылы өңірдің мәдени мұрасы сақталады.

Маркетингтік стратегияға ерекше назар аударылады: театрлар белсенді Instagram және TikTok парақшаларын жүргізеді, тікелей трансляциялар жүргізеді, спектакльдерді күлдіреді және сахна артындағы бейнелерді жасайды. Бұл аудиторияның белсенділігін нығайтады және тұрақты онлайн аудиториясын қалыптастырады [3, 118 б.].

Тәжірибелік бақылаулар мен қорытындылар:

1. Қазақстандағы жекеменшік театрлар өнер мен кәсіпкерлік қызмет өзара тоғысқан шағын мәдени бизнес үлгісі бойынша жұмыс істейді.

2. Олардың тұрақтылығы әртүрлі қаржыландыру көздерімен және тұрақты аудиторияға бағытталғанымен қамтамасыз етіледі.

3. Репертуар саясаты өзекті әлеуметтік және мәдени тақырыптарға бағытталған: урбанизация, гендерлік, ұлттық бірегейлік, цифрландыру.

4. Аудиторияны тартуға интерактивті түрлер, цифрлық технологиялар және білім беру бастамалары арқылы қол жеткізіледі.

5. Табыстың шешуші ықпалы – көркемдік және басқарушылық жауапкершілікті біріктіретін басшының — режиссердің немесе продюсердің тұлғасы.

Осылайша, тәжірибелік бөлімі Қазақстан Республикасындағы жекеменшік театрлар өнер еркіндігі, әлеуметтік миссия және экономикалық ұтымдылықты біріктіретін мәдени кәсіпкерліктің инновациялық алаңы екенін растады. Олар шығармашылық әлеуметтік және экономикалық дамудың ресурсына айналатын тұрақты мәдени бизнестің үлгісін көрсетеді.

Нәтижелер мен талқылау.

Зерттеу нәтижелері Қазақстан Республикасындағы жекеменшік театрлардың көркемдік, әлеуметтік және кәсіпкерлік атқарымдарын біріктіре отырып, елдің заманауи мәдени экожүйесінде ерекше орын алатынын растайды. Олар мәдени институттың жаңа түрін білдіреді, мұнда креативті экономикалық қызмет түрі ретінде қызмет етеді, ал экономикалық тұрақтылық өнер миссиясын орындаудың алғы шарты болып табылады.

Жекеменшік театрлар мәдени кәсіпкерлік субъектілері ретінде. Жиналған эмпирикалық деректер мен бақылауларды талдау Қазақстан Республикасындағы

жекеменшік театрлардың шағын бизнеске ұқсас жағдайда жұмыс істейтінін және үш құрамдас бөлікке негізделген мәдени кәсіпкерліктің классикалық моделін жүзеге асыратынын көрсетеді: шығармашылық бастама, ұйымдастырушылық-басқару дербестігі және экономикалық жауапкершілік.

Р.Флорида атап өткендей, шығармашылық салалар «дарындылық экономикалық ресурсқа айналатын инновациялық орта жасайды» [1, 43]. Бұл тезис қазақстандық театрлардың қызметімен дәлелденеді: қойылымдар тек өнер туындысы ғана емес, сонымен бірге мәдени нарықтың өніміне айналады — нақты анықталған мақсатты аудиториясы, маркетингтік стратегиялары және әлеуметтік әсері бар.

Атап айтқанда, ARTиШОК және Teatro 360 театрлары менеджменттің кәсіпкерлік тәсілдерін қолданады: олар брендтерді дамытады, серіктестік желілерін құрады, жарнамалық стратегияларды әзірлейді және цифрлық маркетингті пайдаланады. Осылайша, жекеменшік театр эстетиканы, басқаруды және әлеуметтік қатысымды біріктіре отырып, мәдени мағыналар мен мәдени игіліктер өндірушісі ретінде әрекет етеді.

Экономикалық тұрақтылық және өзін-өзі қаржыландыру тетіктері. Талдау көрсеткендей, ең табысты жекеменшік театрлар қаржылық тұрақтылықтың көп деңгейлі жүйесін әзірлеген, оған мыналар кіреді:

- билеттер мен абонементтерді сату;
- халықаралық мәдени қорлардың гранттары (Гёте институты, ЮСАИД, ЮНЕСКО);
- жеке бизнестің демеушілігі (банктер, IT-компаниялар, білім беру орталықтары);
- онлайн платформалар арқылы краудфандинг және аудиторияны тарту;
- білім беру жобалары (актерлік курстар, шеберлік сабақтары, лекциялар).

Театр директорларының айтуынша, олардың табысының орта есеппен 60-70% өз қаражатынан (билет пен іс-шара сатудан), 20-25% гранттан, 10-15% демеушілік көмектен түседі екен.

Бұл деректер Қазақстан Республикасындағы жекеменшік театрлардың қаржылық тәуелсіздік өнер еркіндігінің іргетасына айналатын тұрақты мәдени кәсіпкерлік моделін біртіндеп дамытып жатқанын көрсетеді [2, 99].

Дегенмен, бірқатар жүйелі шектеулер сақталып отыр: салықтық жеңілдіктердің жоқтығы, кәсіби менеджерлердің тапшылығы және мемлекеттік гранттарға қолжетімділіктің шектелуі [3, 116]. Бұл табысты бастамаларды кеңейту әлеуетін азайтады және олардың географиялық қолжетімділігін ірі қалалардан тыс шектейді.

Инновациялық тәжірибе және театр қызметін цифрландыру. Зерттеудің маңызды нәтижесі театр үрдісінің цифрлық түрленуінің тенденциясын анықтау болды.

Көптеген жекеменшік театрлар әлеуметтік желілерді (Instagram, TikTok, YouTube) тек жарнамалық құрал ретінде ғана емес, сонымен қатар, көркем қарым-қатынас платформасы ретінде де пайдаланады.

2022 - 2025 жж. аралығында тәуелсіз театрлардың 50%-дан астамы спектакльдердің, виртуалды шеберханалардың, подкасттардың және сахна артындағы бейнежобалардың онлайн ағындарын іске қосты.

Мысалы, ARTиШОК театры пандемия кезінде 100 000-нан астам көрермен жинаған «Үйдегі театр» онлайн-сериалын ұсынды, ал Teatro 360 толықтырылған шындық технологияларын пайдалана отырып, «Бесінші элемент» цифрлық спектаклін қойды.

Бұл мысалдар Қазақстандағы тәуелсіз театрлардың медиа ортадағы өзгерістерге тез бейімделуге қабілетті, цифрлық өнер саласында экспериментаторға айналып келе жатқанын растайды [4, 54]. Сонымен қатар, цифрландыру аудитория мен халықаралық ауқымды кеңейтуге ықпал етеді. Ол, сондай-ақ, көрерменнің жаңа түрін дамытады - театрмен тек аудиторияда ғана емес, сонымен қатар, желіде де айналысатын, белсенді және араласады.

Әлеуметтік-мәдени миссия және аудитория. Әлеуметтік сауалнама нәтижелері респонденттердің 68%-ы жеке театрларды «мәдени сұхбатының маңызды кеңістігі» деп

санайтынын, ал 52%-ы «ресми театрларға балама» ретінде қарайтынын растады [5, 76].

Бұл тәуелсіз театрлардың әлеуметтенуге, сыни ойлауды дамытуға және жастарды мәдени іс-әрекетке тартуға ықпал ететін тәрбиелік және ықпалдастық атқарымдарын атқаратынын көрсетеді.

Е.Мурзалинова жекеменшік театрлар «көрерменді енжар бақылаушыдан үрдісіне қатысушыға айналдыра отырып, бірлесіп шығармашылыққа тартады» деп дұрыс атап көрсетеді [6, 58].

Бұл ерекшелік интерактивті түрлерін, спектакльден кейінгі пікірталастарды, театрлық пікірталас клубтарын белсенді пайдаланатын «АРТиШОК» («Подольскілік адам»), «Teatro 360» («Болашақ туралы жеті әңгіме»), «Shymkent City Theatre» («Жер-Ана») спектакльдерінде байқалды.

Осылайша, жекеменшік театрлар мәдени өмірге көрерменнің қатысуының жаңа үлгісін жасауда, онда өнер сұхбатқа, ал театр өзекті мәселелер бойынша қоғамдық ой-толғау кеңістігіне айналады.

Театрлар мәдени саясат пен аймақтық дамудың құралы ретінде. Аймақтық мәдени инфрақұрылымды дамытуға жекеменшік театрлардың қосқан үлесі ерекше.

Мысал ретінде театрландырылған қойылымдар мен балалармен интерактивті іс-шаралар арқылы қазақ мәдениеті мен тілін танымал етуге бағытталған «Балаларға арналған этнотеатр» жобасын жүзеге асырып жатқан «Shymkent City Theatre» жұмысын келтіруге болады. Мұндай бастамалар жеке театрлардың ұлттық бірегейлікті нығайтудың мемлекеттік мәдени саясатының стратегиясын қолдай отырып, тек ойын-сауық қана емес, сонымен қатар, білім беру және әлеуметтік-мәдени атқарымдарды да атқаратынын көрсетеді [7, 49].

Осылайша, жекеменшік театрлар мәдени орталықсыздандырудың тиімді тетігіне айналады, жергілікті қауымдастықтың дамуына және аймақтардағы мәдени қызметтерге қолжетімділікті кеңейтуге ықпал етеді.

Алынған нәтижелер Қазақстандағы жекеменшік театрлардың мәдениет саласындағы инновациялар мен әлеуметтік жаңғыртудың катализаторы екенін көрсетеді [8, 79]. Олар кәсіпкерлік қызметтің өнер мен экономиканың өзара әрекеттесуінің жаңа үлгісін құра отырып, рухани және гуманитарлық мақсаттармен қатар өмір сүре алатындығын көрсетеді.

Халықаралық тәжірибемен салыстыру жекеменшік театрлардың қазақстандық үлгісінің өзіндік ерекшеліктері бар екенін көрсетеді:

- ұлттық тақырыптар мен постдрамалық түрлерін біріктіру;
- жастар аудиториясына көңіл бөлу;
- көркемдік ізденістің іскерлік стратегиялармен үйлесуі.

Сонымен қатар, тұрақты даму гранттар, салықтық жеңілдіктер және мәдениетті басқарудағы білім беру бағдарламалары арқылы жүйелі мемлекеттік қолдауды қажет етеді [9, 56]. Онсыз театр өнеріндегі мәдени кәсіпкерліктің әлеуетін толық іске асыру мүмкін емес. Осылайша, зерттеу нәтижелері Қазақстандағы жекеменшік театрлар өнер, бизнес және әлеуметтік жауапкершілік синтезінің жанды үлгісі екенін көрсетеді.

Олардың болуы тұрақты мәдени кәсіпкерліктің мүмкіндігін растайды, мұнда театр шығармашылығы эстетикалық көріністің нысаны ғана емес, сонымен қатар, қазіргі қазақстандық қоғам дамуының экономикалық, азаматтық және мәдени ресурсына айналады.

Қорытынды.

Зерттеу Қазақстандағы жекеменшік театрларды ұлттық мәдени ортаның жаңғыруын және шығармашылық салалардың дамуын көрсететін әлеуметтік-мәдени және экономикалық құбылыс ретінде жан-жақты қарастыруға мүмкіндік берді.

Қазақстандағы жекеменшік театрлар көркем шығармашылықты нарықтық экономика қағидаттарымен үйлестіре отырып, мәдени кәсіпкерліктің жаңа түрін көрсетеді. Олар көркем бастамалардың тәуелсіз орталықтары, инновация алаңдары және қоғамдық сұхбат

ретінде қызмет етіп, елдің мәдени кеңістігінде ерекше орын жасайды.

Жекеменшік театрлар жаңа жұмыс орындарын ашу, мәдени қызмет көрсетуді дамыту, өнердегі шағын кәсіпкерлікті дамытуды ынталандыру арқылы шығармашылық экономиканың дамуына үлес қосуда. Олардың мысалы тиімді басқарумен, стратегиялық жоспарлаумен және әртүрлі қаржыландыру көздерімен (билеттер, гранттар, демеушілік, краудфандинг) шығармашылық қызметтің экономикалық тұрақты болуы мүмкін екенін растайды.

Тәуелсіз театрлардың әлеуметтік-мәдени миссиясы олардың білім беруге, азаматтық бірегейлікті қалыптастыруға, қоғамдық сұхбатты қолдауға деген ұмтылысынан көрінеді. Олар қоғам мен өнер арасында делдал болып, заманауи гуманистік және ұлттық құндылықтарды таратуға ықпал етеді. Эмпирикалық зерттеу деректері жекеменшік театр көрермендерінің белсенді, жас және білімді, мазмұнды, интерактивті және зияткерлік өнерге қызығушылық танытатынын растады. Бұл мәдени қажеттіліктердің өзгеруін және театр қабылдауының өзгертін үлгілерін көрсетеді.

Қазақстанның жекеменшік театрлары цифрлық технологияларды, онлайн-хабарларды, әлеуметтік желілерді және иммерсивті спектакль пішіндерін белсенді қолдана отырып, инновацияның жоғары деңгейін көрсетеді. Цифрландыру олардың бәсекеге қабілеттілігі мен аудиториясының кеңеюінің маңызды ықпалына айналды.

Жекеменшік театрдың дамуы алдында тұрған негізгі мәселелер: заңнамалық қолдау тетіктерінің жоқтығы, кәсіби театр менеджерлерінің тапшылығы, инфрақұрылымның жетіспеушілігі және институттық мойындаудың төмен деңгейі. Бұл мәселелерді шешу үкіметтің, бизнестің, оқу орындарының қатысуын талап етеді.

Қазақстандағы жекеменшік театрлардың тұрақты дамуы үшін:

- дербес мәдениет ұйымдарын салықтық ынталандыру жүйесін енгізу;
- гранттық бағдарламалар мен мемлекеттік-жекеменшік әріптестікті әзірлеу;
- мәдениетті басқару бойынша білім беру курстары мен оқытуды құру;
- халықаралық байланыстарды нығайту және фестивальдерге, өнер нарықтарына және бірлескен өндірістерге қатысу.

Жалпы, жекеменшік театрларды мәдениеттің әкімшілік-бюджеттік үлгісінен азаматтық және кәсіпкерлік бастама үлгісіне көшуін көрсететін қазақстандық мәдени жаңғыртудың көрсеткіші ретінде қарастыруға болады.

Олар ХХІ ғасырдағы театр тек өнер кеңістігі ғана емес, сонымен қатар, шығармашылықты, әлеуметтік миссияны және тұрақты дамуды біріктіретін тиімді әлеуметтік-экономикалық құрал бола алатынын көрсетеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Флорида, Р. Расцвет креативного класса. Нью-Йорк: Basic Books, 2019. с.42–44.
2. Кусаинова, С. Б. Инновационные процессы в культурной политике Казахстана. Астана: КазНУИ, 2020. С.98-104.
3. Ержанов, Б. А. Театр и общество: проблемы взаимодействия и поддержки независимых трупп // Культура Казахстана. 2021. № 4. С.114–120.
4. Мурзалинова, Е. К. Современные тенденции развития театрального искусства Казахстана // Искусство и культура. Алматы, 2022. № 3. С. 54–59.
5. Нуртаева, Н. С. Культурное предпринимательство как фактор развития региональной идентичности // Вестник КазНУ. Серия культурология. 2023. № 2(85). С. 71–77.
6. Гоффлер, А. Третья волна. Нью-Йорк: Bantam Books, 1980. С.215–220.
7. Куанышбек, Г. Ж. Частные театры как драйвер культурного бизнеса // Социум и культура. 2024. № 1(12). С.45–52.

8. Яковлюк, С.М., Ионов-Тарасов, И.В. Методы и приемы театральной педагогики в формировании коммуникативной культуры школьника // Интернет-журнал «Мир науки» 2016, Том 4, номер 2 <http://mir-nauki.com/PDF/26PDMN216.pdf>

9. Сундеткалиева, А.А. Организационно-педагогический потенциал театрального творчества в духовно-нравственном воспитании казахстанской молодежи. ВЕСТНИК КАЗГУКИ №3 2023. С.157-161.

Referens list

1. Florida, R. Rastsvet kreativnogo klassa. N'yu-York: Basic Books, 2019. s.42–44.
2. Kusainova, S. B. Innovatsionnyye protsessy v kul'turnoy politike Kazakhstana. Astana: KazNUI, 2020. S.98-104.
3. Yerzhanov, B. A. Teatr i obshchestvo: problemy vzaimodeystviya i podderzhki nezavisimyykh trupp // Kul'tura Kazakhstana. 2021. № 4. S.114–120.
4. Murzalinova, Ye. K. Sovremennyye tendentsii razvitiya teatral'nogo iskusstva Kazakhstana // Iskusstvo i kul'tura. Almaty, 2022. № 3. S. 54–59.
5. Nurtayeva, N. S. Kul'turnoye predprinimatel'stvo kak faktor razvitiya regional'noy identichnosti // Vestnik KazNU. Seriya kul'turologiya. 2023. № 2(85). S. 71–77.
6. Toffler, A. Tret'ya volna. N'yu-York: Bantam Books, 1980. S.215–220.
7. Kuanyshbek, G. ZH. Chastnyye teatry kak drayver kul'turnogo biznesa // Sotsium i kul'tura. 2024. № 1(12). S.45–52.
8. Yakovlyuk, S.M., Ionov-Tarasov, I.V. Metody i priemy teatral'noy pedagogiki v formirovanii kommunikativnoy kul'tury shkol'nika // Internet-zhurnal «Mir nauki» 2016, Том 4, номер 2 <http://mir-nauki.com/PDF/26PDMN216.pdf>
9. Sundetkaliyeva, A.A. Organizatsionno-pedagogicheskiy potentsial teatral'nogo tvorchestva v dukhovno-nravstvennom vospitanii kazakhstanskoy molodezhi. VESTNIK KAZGUKI №3 2023. S.157-161.

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы) **Дарибаева Раушан Доскуловна** – педагогика ғылымдарының кандидаты, «Мәдени-тынығу жұмысы» кафедрасының доценті, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан 8-701-107-44- 96, daribaeva_r57@mail.ru

**БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІ ЖӘНЕ ДИЗАЙН (КӘСІПТІК БІЛІМ)
ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОЕ ИСКУССТВО И ДИЗАЙН
(ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ ОБУЧЕНИЕ)
VISUAL ARTS AND DESIGN (VOCATIONAL TRAINING)**

FTAXP: 18.31.51

<https://orcid.org/0009-0007-4652-9857>

<https://orcid.org/0000-0002-6670-2596>

<https://orcid.org/0009-0004-5409-576X>

Мәлік М.М.*, Болысбаев Д.С., Мұхтар А.А.

магистр, оқытушы. М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан
философ.ғ.к., қауым.профессор, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан
магистр, оқытушы. М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан

**ҰЛТТЫҚ ОЮ-ӨРНЕКТЕРДІ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ АРҚЫЛЫ
ЖАҢАША БЕЙНЕЛЕУ**

*Автор - корреспондент: malik-marzhan@mail.ru

Түйін: Мақалада ұлттық ою-өрнектерді жасанды интеллект технологиялары арқылы заманауи форматта бейнелеу мәселесі жан-жақты қарастырылады. Зерттеу ұлттық мәдени кодты сақтай отырып, цифрлық визуалды шешімдер қалыптастырудың теориялық және тәжірибелік мүмкіндіктерін талдауға бағытталған. Жасанды интеллект негізіндегі генеративті модельдер дәстүрлі ою-өрнектердің құрылымдық, ырғақтық және семантикалық ерекшеліктерін анықтап, оларды жаңа композициялық шешімдерде ұсынуға жағдай жасайды. Сонымен бірге мақалада алгоритмдік модельдеу нәтижелерін мәдени тұрғыдан саралау қажеттілігі көрсетіледі, өйткені мағыналық тұтастықты сақтау адам шығармашылығына байланысты. Теориялық бөлімде ұлттық өрнектің символдық табиғаты мен мәдени код ұғымы талданса, тәжірибелік бөлімде цифрлық жүйелеу және интерпретациялық дизайн кезеңдерінің нәтижелері сипатталады. Сондай-ақ авторлық жауапкершілік, мәдени мұраны цифрлық ортада ұсыну этикасы және ұлттық бірегейлікті сақтау мәселелері қарастырылады. Зерттеу қорытындысы жасанды интеллекттің ұлттық мұраны механикалық көшіру құралы емес, оны жаңаша пайымдауға мүмкіндік беретін шығармашылық платформа екенін дәлелдейді.

Кілт сөздер: ұлттық ою-өрнек, жасанды интеллект, этнодизайн, мәдени код, генеративті дизайн, визуалды мәдениет, цифрлық өнер, интерпретация.

MPHTI: 18.31.51

<https://orcid.org/0009-0007-4652-9857>

<https://orcid.org/0000-0002-6670-2596>

<https://orcid.org/0009-0004-5409-576X>

Малик М.М.*, Болысбаев Д.С., Мухтар А.А.

магистр, преподаватель. ЮКИУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Қазақстан
к.философ.н., ассоц.профессор, ЮКИУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
магистр, преподаватель. ЮКИУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Қазақстан

**НОВАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ ОРНАМЕНТОВ С
ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА**

*Автор - корреспондент: malik-marzhan@mail.ru

Аннотация: В статье рассматривается проблема визуализации национальных орнаментов с использованием технологий искусственного интеллекта в современном формате. Исследование

направлено на анализ теоретических и практических возможностей создания цифровых визуальных решений при сохранении культурного кода. Генеративные модели на основе искусственного интеллекта позволяют выявлять структурные, ритмические и семантические особенности традиционного орнамента и предлагать новые композиционные интерпретации. При этом подчеркивается необходимость культурной экспертизы результатов алгоритмического моделирования, поскольку сохранение смысловой целостности зависит от профессиональной компетенции дизайнера. В теоретической части раскрывается символическая природа орнамента и понятие культурного кода, а в практической - этапы цифровой систематизации и интерпретационного дизайна. Также рассматриваются вопросы авторской ответственности, этики цифрового представления наследия и сохранения национальной идентичности. Сделан вывод о том, что искусственный интеллект является не средством механического копирования, а инструментом творческой интерпретации культурного наследия.

Ключевые слова: национальный орнамент, искусственный интеллект, этнодизайн, культурный код, цифровое искусство, генеративный дизайн, визуальная культура.

IRSTI: 18.31.51

<https://orcid.org/0009-0007-4652-9857>

<https://orcid.org/0000-0002-6670-2596>

<https://orcid.org/0009-0004-5409-576X>

Malik M.M.*, Bolysbaev D.S., Mukhtar A.A.

Master's Degree Holder, Lecturer, M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan
candidate of philological sciences, professor, M.Auezov SKRU, Shymkent, Kazakhstan
Master's Degree Holder, Lecturer, M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan

A NEW INTERPRETATION OF NATIONAL ORNAMENTS THROUGH ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Corresponding author: malik-marzhan@mail.ru

Abstract: This article examines the visualization of national ornaments through artificial intelligence technologies in a contemporary digital format. The study analyzes theoretical and practical approaches to developing digital visual solutions while preserving the cultural code. AI-based generative models make it possible to identify structural, rhythmic, and semantic characteristics of traditional ornaments and reinterpret them in new compositional forms. At the same time, the research emphasizes the importance of cultural evaluation of algorithmic results, since the preservation of meaning depends on human creative competence. The theoretical section explores the symbolic nature of ornament and the concept of cultural code, while the practical section presents the stages of digital systematization and interpretative design. Issues of authorship, ethical representation of cultural heritage in digital environments, and the preservation of national identity are also discussed. The findings demonstrate that artificial intelligence is not a tool for mechanical reproduction but a contemporary platform for creative reinterpretation of cultural heritage.

Key words: national ornament, artificial intelligence, ethnodesign, cultural code, generative design, digital art, visual culture

Кіріспе

Қазіргі кезеңде қоғам дамуы цифрлық технологиялардың жедел ілгерілеуімен тығыз байланысты. Ақпараттық кеңістіктің кеңеюі, жасанды интеллект жүйелерінің күнделікті өмірге енуі мәдениет пен өнер саласына да елеулі өзгерістер алып келді. Осындай трансформация жағдайында ұлттық мәдени мұраны сақтау мәселесі ерекше өзектілікке ие болып отыр. Себебі жаһандану үдерісі бір жағынан мәдениеттер арасындағы байланысты күшейтсе, екінші жағынан ұлттық ерекшеліктердің көмескілену қаупін де арттырады. Сондықтан дәстүрлі құндылықтарды жаңа форматта ұсыну, оларды заманауи визуалды тілмен сөйлету - бүгінгі күннің маңызды міндеттерінің бірі.

Визуалды мәдениет – ұлттық болмыстың ең айқын көрінетін салаларының бірі.

Бейнелік жүйе арқылы халықтың дүниетанымы, өмір салты, табиғатқа қатынасы, философиялық түсініктері беріледі. Қазақ халқының ұлттық ою-өрнектері осы тұрғыдан алғанда тек сәндік элемент емес, тарихи жадының, мәдени сабақтастықтың және символдық ойлаудың көрінісі болып табылады. Зерттеушілердің еңбектерінде ою-өрнек халықтың рухани әлемін бейнелейтін, ұрпақтан ұрпаққа мағыналық жүк арқалап жеткен көркем жүйе ретінде сипатталады. Демек, оны жай ғана декоративтік форма ретінде қабылдау ұлттық мәдениеттің терең мазмұнын үстірт түсінуге әкелуі мүмкін.

Ұлттық ою-өрнектер қазақ халқының тарихи жадын, дүниетанымдық жүйесін және эстетикалық қағидаларын сақтаған көркем феномен ретінде қарастырылады. С.Қасиманов ұлттық қолөнерді халықтың рухани тәжірибесінің көрінісі деп сипаттай отырып, ою-өрнектердің мағыналық тереңдігіне ерекше мән береді [1,45–47]. Ал Ә.Марғұлан қазақ сәндік өнерінің құрылымдық жүйесін талдай келе, өрнектердің символдық табиғатын айқындайды және олардың дүниетанымдық мазмұнын көрсетеді [2, 63–65].

Қазақ ою-өрнектерінің семантикалық құрылымы туралы этнографиялық зерттеулерде де кеңінен айтылады. Мәселен, Т.Бәсенов еңбектерінде өрнектердің кеңістік пен қозғалыс туралы халықтық түсініктермен байланысы талданады [8,52–55]. Ал К.Ақышев археологиялық материалдар негізінде өрнектің тарихи сабақтастығын көрсетеді [9, 101–104]. Бұл деректер ұлттық өрнектердің кездейсоқ декоративтік форма емес, мәдени код екенін дәлелдейді.

Батыс мәдениеттану ғылымында С.Холл мәдени бірегейлікті репрезентация арқылы қалыптасатын динамикалық құрылым ретінде түсіндіреді [3, 72–74]. Бұл тұжырым ұлттық өрнектерді цифрлық ортада қайта бейнелеу мәселесін тереңірек қарастыруға мүмкіндік береді. Себебі визуалды образ тек форма емес, ол – тарихи тәжірибенің көрінісі.

Жасанды интеллект эстетикасын зерттеген Л.Манович алгоритмдік өнердің жаңа көркем тіл қалыптастыратынын атап өтеді [4, 81–83]. Дж.МакКормак шығармашылықтағы жасанды интеллектті авторлық ойлаудың баламасы емес, оны кеңейтетін құрал ретінде сипаттайды [5, 104–106]. О.Грау виртуалды өнердің мәдени қабылдауға әсерін талдай отырып, технологияның мазмұндық жауапкершілікпен қолданылуы қажеттігін көрсетеді [6, 118–120]. Сонымен қатар заманауи цифрлық мәдениет теориясында визуалды кодтардың трансформациясы жаһандық коммуникациямен тығыз байланысты екені атап өтіледі [10, 134–138].

Бүгінгі таңда жасанды интеллект технологиялары визуалды образ жасаудың жаңа мүмкіндіктерін ұсынуда. Генеративті алгоритмдер, нейрожелілер және сандық модельдеу құралдары дәстүрлі өрнектерді талдап, олардың құрылымдық заңдылықтарын анықтауға, сондай-ақ жаңа композициялық шешімдер ұсынуға қабілетті. Алайда бұл үдеріс тек техникалық эксперимент ретінде емес, мәдени жауапкершілік тұрғысынан қарастырылуы қажет. Өйткені ұлттық ою-өрнектер белгілі бір семантикалық және дүниетанымдық мазмұнға ие. Егер цифрлық ортада сол мағына ескерілмесе, өрнек өзінің ішкі мәнін жоғалтып, тек графикалық форма деңгейінде қалып қоюы ықтимал.

Осы зерттеудің негізгі мақсаты – ұлттық ою-өрнектерді жасанды интеллект технологиялары арқылы жаңаша бейнелеудің теориялық және тәжірибелік мүмкіндіктерін айқындау. Яғни, дәстүрлі көркем элементтерді цифрлық кеңістікте қолдану барысында олардың мәдени мазмұнын сақтай отырып, жаңа эстетикалық форма қалыптастыру жолдарын анықтау көзделеді.

Аталған мақсатқа жету үшін бірнеше нақты міндеттер қойылды. Біріншіден, ұлттық ою-өрнектердің мәдени-символдық құрылымы талданады, олардың семантикалық ерекшеліктері мен композициялық заңдылықтары сараланады. Екіншіден, жасанды интеллект негізіндегі генеративті модельдерді қолдану мүмкіндіктері қарастырылады, олардың визуалды интерпретация үдерісіндегі рөлі айқындалады. Үшіншіден, цифрлық интерпретация барысында мәдени кодтың сақталуын қамтамасыз ететін тәсілдер мен

ұстанымдар анықталады.

Зерттеу жұмысы мәдени-тарихи талдау, салыстырмалы әдіс, визуалды модельдеу және генеративті дизайн алгоритмдерін тәжірибелік апробациялау тәсілдеріне сүйенеді. Мәдени-тарихи талдау ұлттық ою-өрнектің қалыптасу контекстін түсінуге мүмкіндік берсе, салыстырмалы әдіс дәстүрлі және цифрлық нұсқалардың айырмашылықтарын анықтауға жағдай жасайды. Ал визуалды модельдеу мен алгоритмдік апробация ұлттық өрнектерді жасанды интеллект көмегімен қайта бейнелеудің практикалық тиімділігін бағалауға бағытталған.

Осылайша, зерттеу ұлттық мәдени мұраны заманауи технологиялармен ұштастырудың ғылыми негізін қалыптастыруға бағытталады және жасанды интеллектті ұлттық ою-өрнектерді жаңғыртудың жауапты әрі шығармашылық құралы ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Теориялық талдау

Материалдармен әдістер

Ұлттық ою-өрнектерді тек безендіру құралы ретінде қарастыру олардың табиғатын толық ашпайды. Шын мәнінде, олар – ғасырлар бойы қалыптасқан символдық ойлау жүйесінің көркем көрінісі. Қазақ ою-өрнектерінде халықтың табиғатпен үйлесімді өмір сүру тәжірибесі, жануарлар әлеміне деген танымы, космологиялық түсініктері мен мифологиялық көзқарастары бейнеленеді. Мысалы, «қошқармүйіз» тәрізді элементтер тек эстетикалық пішін ғана емес, береке мен күштің белгісі ретінде қабылданған; өсімдік тектес өрнектер өміршеңдік пен жаңаруды білдірген. Зерттеулерде қазақ ою-өрнектерінің мазмұны табиғат, жануарлар бейнесі және әлемнің құрылымы жөніндегі дәстүрлі түсініктермен тығыз байланысты екені атап көрсетіледі [2, 63–65]. Демек, әрбір өрнектің артында белгілі бір мағыналық жүк жатыр.

Сонымен қатар ұлттық өрнек композициялық жағынан нақты заңдылықтарға бағынады. Онда ырғақ, симметрия, пропорциялық үйлесім және құрылымдық тұтастық айқын байқалады. Өрнек элементтері кездейсоқ орналаспайды; олар белгілі бір ретпен қайталанып, тұтас визуалды жүйе құрайды. Мұндай жүйелілік ұлттық дүниетанымдағы тәртіп пен үйлесім идеяларымен сабақтас. Яғни форма мен мазмұн бір-бірінен ажырамайтын тұтастықта көрінеді.

Мәдени код ұғымы осы тұтастықты түсіндіруге мүмкіндік береді. Ғалымдардың пікірінше, мәдени код – ұлттың тарихи тәжірибесін, құндылықтар жүйесін және рухани бағдарларын жинақтап, визуалды немесе таңбалық форма арқылы жеткізетін механизм [3, 72–74]. Басқаша айтқанда, белгілі бір өрнекті көргенде оны түсіну үшін тек графикалық бейнені қабылдау жеткіліксіз; оның артында жатқан тарихи-мәдени контексті де ескеру қажет. Осы тұрғыдан алғанда, ою-өрнектер ұлттық жадының бір түрі ретінде қызмет атқарады.

Сондықтан ұлттық өрнектерді цифрлық форматқа көшіру барысында олардың тек сыртқы формасын емес, ішкі семантикалық құрылымын да сақтау маңызды. Егер өрнек тек декоративтік элемент ретінде қайта жасалса, онда оның мәдени коды әлсіреп, мазмұны жалаң формаға айналуы мүмкін. Бұл жерде цифрлық интерпретация мен мәдени жауапкершілік ұғымдары өзара тығыз байланысады.

Жасанды интеллект технологиялары, әсіресе нейрожелілік модельдер, визуалды деректерді үлкен көлемде талдауға және олардың арасындағы стильдік ұқсастықтарды анықтауға қабілетті. Олар белгілі бір өрнек үлгілерін сараптап, композициялық құрылым, сызықтық динамика, симметриялық заңдылықтар сияқты ерекшеліктерді алгоритмдік деңгейде айқындай алады [4, 81–83]. Генеративті модельдер осы анықталған заңдылықтарға сүйене отырып, жаңа визуалды нұсқалар ұсынады. Мысалы, белгілі бір өрнек элементінің пропорциясын өзгертіп немесе симметрия осін түрлендіру арқылы бұрын болмаған

композициялар жасауға мүмкіндік туады. Генеративті тәсіл ұлттық өрнектердің вариативті әлеуетін кеңейтеді. Бұл әдіс визуалды эксперимент жасауға мүмкіндік береді [11, 57–60]. Бірақ мазмұндық сүзгі болмаған жағдайда өрнек тек стильдік белгіге айналып кетуі ықтимал.

Алайда жасанды интеллекттің мүмкіндігі мен шектеуін ажырата білу қажет. Алгоритм визуалды деректер арасындағы математикалық байланыстарды есептегенімен, олардың тарихи немесе рухани мағынасын «түсінбейді». Ол мәдени кодты сезіне алмайды, тек статистикалық үлгілерге сүйенеді. Сондықтан шығармашылық үдерісте адам факторы шешуші рөл атқарады. Дизайнер немесе зерттеуші алгоритм ұсынған нәтижелерді мәдени тұрғыдан саралап, олардың ұлттық мазмұнға сәйкестігін бағалауы тиіс.

Осылайша, теориялық тұрғыдан алғанда, ұлттық ою-өрнектерді жасанды интеллект көмегімен қайта бейнелеу - екі деңгейлі үдеріс. Бірінші деңгейде алгоритм формалық заңдылықтарды талдап, модельдейді; екінші деңгейде адам сол нәтижелердің мәдени мағынасына жауап береді. Бұл өзара әрекеттестік дәстүр мен технология арасындағы үйлесімді байланысты қамтамасыз еткен жағдайда ғана ұлттық бірегейлік сақталады.

Тәжірибелік бөлім

Зерттеудің тәжірибелік кезеңі ұлттық ою-өрнектерді цифрлық ортада қайта пайымдау және жасанды интеллект мүмкіндіктерін нақты деректер негізінде сынақтан өткізуге бағытталды. Жұмыс барысында қазақтың дәстүрлі ою-өрнектерінің 200-ден астам графикалық үлгісі жинақталып, жоғары сапада цифрлық форматқа көшірілді. Әрбір үлгі векторлық және растрлық нұсқада сақталып, композициялық құрылымы, симметрия осі, қайталану жиілігі және элементтік құрамы бойынша сипаттамалық параметрлермен белгіленді. Осылайша, нейрожелілік модельге енгізілетін жүйеленген дерекқор қалыптастырылды.

Тәжірибе құрылымы үш негізгі кезеңнен тұрды:

Бірінші кезең – сандық жүйелеу. Бұл кезеңде ою-өрнектер тұтас композиция ретінде емес, құрылымдық бөліктерге жіктеліп қарастырылды. Яғни әр өрнек элементі (мүйіз тәрізді иірім, геометриялық сызық, өсімдік пішінді деталь және т.б.) жеке модуль ретінде бөлініп алынды. Мұндай тәсіл өрнектің ішкі логикасын анықтауға және оның формалық «әліпбиін» құрастыруға мүмкіндік берді. Нәтижесінде дерекқор тек дайын суреттер жиынтығы емес, құрылымдық элементтер жүйесіне айналды. Бұл қадам алгоритмдік талдаудың дәлдігін арттыруға негіз болды.

Екінші кезең – алгоритмдік модельдеу. Жүйеленген деректер нейрожелілік модельге енгізіліп, өрнектердегі симметрия, ырғақ және қайталым заңдылықтары талданды. Генеративті алгоритмдер элементтердің өзара орналасу ретін, пропорциялық қатынастарын және композициялық тепе-теңдігін есептік модельдер арқылы анықтады. Мысалы, кейбір өрнектерде айналық симметрия басым болса, енді бірінде трансляциялық қайталым немесе радиалдық құрылым жиі кездесетіні айқындалды. Осы заңдылықтарға сүйене отырып, модель жаңа композициялық нұсқалар ұсынды. Бұл нұсқалар дәстүрлі құрылымға негізделгенімен, элементтердің орналасуында белгілі бір вариативтілік байқалды.

Үшінші кезең – интерпретациялық дизайн. Алгоритм ұсынған нәтижелер механикалық түрде қабылданған жоқ. Олар дизайнерлік өңдеуден өткізіліп, заманауи графикалық талаптарға бейімделді. Түстік палитра жаңартылып, кеңістік шешімдері кеңейтілді, кейбір композициялар динамикалық форматта (анимациялық немесе қабаттасқан құрылымда) ұсынылды. Бұл кезеңде адам шығармашылығы негізгі рөл атқарды: алынған визуалды материал мәдени мазмұн тұрғысынан сараланып, ұлттық сипаттың сақталуы қадағаланды.

Тәжірибе нәтижесінде дәстүрлі «қошқар мүйіз», «түйетабан», «ирек» элементтері негізінде бірқатар жаңа композициялар жасалды. Бұл жұмыстарда классикалық форманың негізгі контуры мен танымал құрылымы сақталғанымен, түстік шешім заманауи

графикалық дизайн талаптарына сай түрлендірілді. Кеңістік ұйымдастыруда қабаттастыру, масштабтау және қозғалыс иллюзиясын беру тәсілдері қолданылды. Соның арқасында өрнек тек статикалық безендіру элементі емес, динамикалық визуалды образ ретінде көрініс тапты.

Мұндай тәсіл ұлттық өрнектерді қазіргі визуалды коммуникация кеңістігіне бейімдеуге мүмкіндік береді. Яғни дәстүрлі мазмұн сақтала отырып, оның формасы жаңа технологиялық ортаға икемделеді. Зерттеулерде көрсетілгендей, ұлттық өрнектерді заманауи дизайн құралдарымен үйлестіру олардың эстетикалық әлеуетін кеңейтіп, мәдени маңызын жаңа аудиторияға жеткізуге жағдай жасайды [7, 89–91; 12, 44–48]. Бұл ұлттық кодтың өміршеңдігін арттырады.

Осылайша, тәжірибелік бөлім жасанды интеллект пен адам шығармашылығының бірлескен әрекеті ұлттық ою-өрнектерді жаңғыртудың тиімді тетігі бола алатынын көрсетті. Алгоритм құрылымдық заңдылықтарды айқындап, вариативті шешімдер ұсынса, адам сол шешімдердің мәдени сәйкестігін қамтамасыз етеді. Нәтижесінде дәстүр мен технология арасындағы сабақтастық сақталып, ұлттық бірегейлік цифрлық кеңістікте жаңа сипатқа ие болады.

Нәтижелер мен талқылау

Жүргізілген зерттеу жұмысы жасанды интеллект технологиялары ұлттық ою-өрнектерді заманауи визуалды форматта қайта бейнелеуде тиімді құрал бола алатынын көрсетті. Генеративті алгоритмдер қысқа уақыт ішінде ондаған композициялық нұсқалар жасап, формалық вариация аясын едәуір кеңейтті. Әсіресе симметрия, ырғақ және қайталым элементтерін түрлендіру барысында алгоритмдік модельдеудің мүмкіндігі айқын байқалды. Бұл ұлттық өрнектердің құрылымдық әлеуеті жоғары екенін және оларды сандық ортада әртүрлі бағытта дамытуға болатынын дәлелдейді.

Дегенмен тәжірибе нәтижелері бір маңызды мәселені көрсетті: алгоритм форманы өзгерте алғанымен, мағынаны дербес сақтай алмайды. Яғни өрнектің семантикалық мазмұнын, тарихи-мәдени астарын ескеру – дизайнердің кәсіби дайындығы мен мәдени құзыретіне тікелей байланысты. Зерттеулерде де жасанды интеллект жүйелері шығармашылық процесті жеделдететін құрал ретінде қарастырылғанымен, мазмұндық жауапкершілік адамға тиесілі екені атап өтіледі [6, 118–120]. Бұл тұжырым тәжірибелік бөлім барысында да расталды: алгоритм ұсынған кейбір композициялар формалық тұрғыдан қызықты болғанымен, олардың барлығы бірдей ұлттық мазмұнға сәйкес келе бермеді. Сондықтан соңғы іріктеу мен өңдеу кезеңінде мәдени сәйкестік басты өлшем ретінде алынды.

Сонымен қатар цифрлық интерпретация ұлттық стильдің таралу аясын кеңейтетіні байқалды. Сандық форматтағы өрнектерді мультимедиялық платформада, веб-дизайнда, анимацияда немесе заманауи бренд айдентикасында қолдану мүмкіндігі артады. Бұл ұлттық көркем тілдің жаңа аудиторияға жетуіне жол ашады. Ғылыми еңбектерде цифрлық технологиялардың мәдени мұраны жаһандық кеңістікте танытуға ықпал ететіні көрсетіледі [7, 89–91; 10, 134–138]. Осы тұрғыдан алғанда, жасанды интеллект ұлттық бірегейлікті сақтау құралы ғана емес, оны халықаралық деңгейде ілгерілету тетігі ретінде де қарастырылуы мүмкін.

Алайда бұл үдерістің кері тұстары да бар. Егер ұлттық өрнек тек трендік визуалды элемент ретінде үстірт қолданылса, оның терең мағынасы жойылып, формальды стильдік белгіге айналуы ықтимал [13, 77–81]. Мұндай жағдайда мәдени код коммерциялық немесе декоративтік сипатқа ғана ие болып, бастапқы рухани мазмұнын жоғалтады. Сондықтан цифрлық интерпретация барысында ғылыми негізделген тәсіл қажет: тарихи контексті ескеру, символдық мағыналарды саралау, дәстүрлі құрылым заңдылықтарын сақтау – басты талаптардың бірі.

Жалпы алғанда, зерттеу нәтижелері жасанды интеллект пен адам шығармашылығының үйлесімді әрекеті ғана ұлттық ою-өрнектерді сапалы жаңғыртуға мүмкіндік беретінін көрсетті. Алгоритм формалық ізденісті кеңейтеді, ал адам мәдени мазмұнның сақталуын қамтамасыз етеді. Осындай тепе-теңдік сақталған жағдайда цифрлық технологиялар ұлттық бірегейлікті әлсіретпей, керісінше, оның жаңа қырларын ашуға жағдай жасайды.

Қорытынды

Ұлттық ою-өрнектерді жасанды интеллект технологиялары арқылы жаңаша бейнелеу - дәстүр мен инновация арасындағы табиғи сабақтастықты көрсететін өзекті бағыттардың бірі. Бұл үдеріс тек техникалық эксперимент немесе заманауи тренд қана емес, мәдени мұраны жаңа тарихи жағдайда қайта пайымдау мүмкіндігі болып табылады. Себебі цифрлық кеңістік – бүгінгі қоғамның негізгі коммуникациялық алаңы, ал ұлттық көркем код осы ортада да өміршең болуы тиіс.

Жасанды интеллект ұлттық мұраны дайын үлгі ретінде көшіріп, қайталауға арналған құрал ретінде емес, шығармашылық ізденісті кеңейтетін платформа ретінде қарастырылуы қажет. Генеративті модельдер дәстүрлі өрнектердің құрылымдық заңдылықтарын талдап, олардың формалық әлеуетін аша алады. Алайда мағыналық тұтастық пен мәдени тереңдікті сақтау – адамның кәсіби білімі мен рухани жауапкершілігіне байланысты. Егер технология мазмұннан ажыратылса, ұлттық өрнек жай ғана декоративтік элементке айналып кетуі мүмкін.

Сондықтан жасанды интеллектті қолдану барысында ғылыми негізділік, тарихи контексті ескеру және мәдени кодқа құрмет көрсету басты қағида болуы тиіс. Технология мен мәдени жауапкершілік үйлесім тапқанда ғана ұлттық бірегейлік цифрлық кеңістікте өз мәнін жоғалтпай, керісінше жаңа қырынан танылады. Осы тұрғыдан алғанда, жасанды интеллект дәстүрлі өнерді әлсірететін емес, оны заманауи аудиторияға жақындататын тиімді құрал бола алады.

Осы зерттеу нәтижелерін білім беру үдерісіне енгізу мақсатында жоғары оқу орындарының дизайн, сәндік-қолданбалы өнер немесе цифрлық өнер бағыттарындағы оқу жоспарларына «Ұлттық ою-өрнек және жасанды интеллект» атты арнайы пән немесе модуль енгізу ұсынылады. Аталған пән аясында студенттер қазақтың дәстүрлі ою-өрнектерінің тарихи-мәдени негізін меңгеріп қана қоймай, оларды жасанды интеллект құралдары арқылы заманауи визуалды формада интерпретациялауды тәжірибелік тұрғыда игере алады. Бұл болашақ мамандардың ұлттық мәдениетке деген жауапкершілігін арттырып, дәстүр мен цифрлық технологияны сабақтастыра алатын креативті ойлау қабілетін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қасиманов С. Қазақ халқының қолөнері. Алматы: Алматыкітап баспасы, 2016. 256 б.
2. Марғұлан Ә. Қазақтың сәндік өнері. Алматы: Өнер баспасы, 2018. 312 б.
3. Hall S. Cultural Identity and Representation. London: Sage Publications, 2017. 248 p.
4. Manovich L. AI Aesthetics. Moscow: Strelka Press, 2019. 180 p.
5. McCormack J. Creative AI and Art. Berlin: Springer, 2020. 220 p.
6. Grau O. Virtual Art: From Illusion to Immersion. Cambridge: MIT Press, 2018. 416 p.
7. Candy L. Creativity and Digital Culture. London: Routledge, 2021. 196 p.
8. Бәсенов Т. Қазақ ою-өрнегі тарихы. Алматы: Ғылым, 2015. 184 б.
9. Ақышев К. Қазақтың дәстүрлі мәдениеті. Алматы: Қазақ университеті, 2014. 240 б.
10. Mirzoeff N. An Introduction to Visual Culture. London: Routledge, 2015. 312 p.
11. Boden M. Creativity and Artificial Intelligence. Oxford: Oxford University Press, 2016. 210 p.

12. Paul C. Digital Art. London: Thames & Hudson, 2015. 224 p.
13. Smith T. Contemporary Art and Globalization. Chicago: University of Chicago Press, 2018. 288 p.

Referens liste:

1. Qasimanov S. Qazaq halqynyń qolóneri. Almaty: Almatykitap baspasy, 2016. 256 b.
2. Margulan Á. Qazaqtyń sándik óneri. Almaty: Óner baspasy, 2018. 312 b.
3. Hall S. Cultural Identity and Representation. London: Sage Publications, 2017. 248 p.
4. Manovich L. AI Aesthetics. Moscow: Strelka Press, 2019. 180 p.
5. McCormack J. Creative AI and Art. Berlin: Springer, 2020. 220 p.
6. Grau O. Virtual Art: From Illusion to Immersion. Cambridge: MIT Press, 2018. 416 p.
7. Candy L. Creativity and Digital Culture. London: Routledge, 2021. 196 p.
8. Básenov T. Qazaq oıy-órnegi tarihy. Almaty: Gylym, 2015. 184 b.
9. Aqyshev K. Qazaqtyń dástúrli mádenieti. Almaty: Qazaq ýniversiteti, 2014. 240 b.
10. Mirzoeff N. An Introduction to Visual Culture. London: Routledge, 2015. 312 p.
11. Boden M. Creativity and Artificial Intelligence. Oxford: Oxford University Press, 2016. 210 p.
12. Paul C. Digital Art. London: Thames & Hudson, 2015. 224 p.
13. Smith T. Contemporary Art and Globalization. Chicago: University of Chicago Press, 2018. 288 p.

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы) **Мәлік Маржан Мадиярқызы** - М.Әуезов атындағы ОҚЗУ «Бейнелеу өнері және дизан» кафедрасының магистр, оқытушысы, 8-778-582-68-38, malik-marzhan@mail.ru

**МАЗМУНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT**

Кіріспе 5
ЖАҢА АТА ЗАҢЫМЫЗДАН КҮТЕР ҮМІТ МОЛ

**ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК
DIRECTION OF THE HUMANITARIAN SCIENCES**

тақырыптық рубрикалар / тематические рубрики / subject headings

**ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА
HISTORY OF KAZAKHSTAN**

- 1 **Досмурзинов Р.К.*** 6
МНС, Институт истории государства КН. МНиВО РК. Астана, Казахстан
**ЖЕРТВОПРИНОШЕНИЯ В КАЗАХСКОЙ КУЛЬТУРЕ:
ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ**
- 2 **Торгаутова Ш.А.*, Сугирбаева Г.Д., Буяр Ж.** 19
докторант II курса образовательной программы 8D01601 - «Подготовка педагога истории» ЮКПУ им.Ө.Жәнібеков. начальник Научного центра «История и этнология» ЮКИУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан
кандидат исторических наук, доцент. ЮКПУ им.Ө.Жәнібеков, Шымкент, Казахстан
доктор PhD, профессор Кыргыз-Турецкий университет «Манас», Бишкек.
Кыргызстан
**ДИНАМИКА ФОРМИРОВАНИЯ ПОЛИЭТНИЧЕСКОГО
СОСТАВА НАСЕЛЕНИЯ В ЮЖНОМ РЕГИОНЕ КАЗАХСТАНА:
ВЗАИМОТНОШЕНИЕ КАЗАХОВ И КИРГИЗОВ, ПЕРЕСЕЛЕНИЕ
(1847- по 1917 ГГ).**
- 3 **Қабыл А.Ә.*** 29
аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан
ҚОЛӨНЕР БҰЙЫМЫ - ТАРИХИ МҰРА (КӨНЕ ЖӘДІГЕР ІЗІМЕН)

**ЖАЛПЫ ТАРИХЫ
ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ
THE WORLD HISTORY**

- 4 **Аскарлов М.М.*** 36
доктор PhD, доцент. ТашГУВ. Ташкент, Узбекистан
**ИСТОРИКО-АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ
О ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В ЗАПАДНОЙ НАУКЕ: ОТ
ОРИЕНТАЛИЗМА К ПОСТКОЛОНИАЛЬНЫМ ИССЛЕДОВАНИЯМ**

- 5 **Насритдинов К.М.*** 45
к.ист.н., доцент. АндижанГИИЯ. Андижан, Узбекистан
**ИЗ ИСТОРИИ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ЛИМАННОГО И ОРОШАЕМОГО
ЗЕМЛЕДЕЛИЯ НА НИЗОВЬЯХ СЫРДАРЬИ**

**ТҮРКІТАНУ
ТҮРКОЛОГИЯ
TURKOLOGY**

- 6 **Таджиев Х.Х., Маханбетова М.Б.*** 52
доктор PhD, доцент. М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан
магистрант, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан
**АХМЕТ БАЙТҮРСЫНҰЛЫ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ЖӘДИШЛІК
ИДЕЯЛАРДЫҢ ҰЛТТЫҚ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНЕ ЫҚПАЛЫ**

**ЭКОНОМИКА
ЭКОНОМИКА
ECONOMY**

- 7 **Aidarova A.B.*, Bolegen Y.B.** 60
Candidate of Economic Sciences, Professor, M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan
Master's student, M. Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan
**OLIGOPOLISTIC COMPETITION AND PRICING IN THE CEMENT
MARKET: A MODERN INDUSTRIAL ECONOMICS PERSPECTIVE**

**ЗАҢТАНУ
ЮРИСПРУДЕНЦИЯ
JURISPRUDENCE**

- 8 **Есеналиев А.Е.*, Тоханова Р.Ж.** 69
заң ғ.к., доцент, академик. М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан
заң ғ.магистрі, аға оқытушы. М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент,
Қазақстан
**АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫҢ ҚАТЫСУШЫ
РЕТІНДЕГІ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ: АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҢ
ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ**

- 9 **Жумабекова М.М.* , Альшуразова А.А, Салыбек Н.М.** 80
құқық магистрі, оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан
құқық магистрі, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан
құқық магистрі, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан
КӘСІПКЕРЛІК ҚҰҚЫҚТАҒЫ ҚЫЗМЕТ ҰҒЫМЫ

**ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМДАРЫ БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ НАУК
DIRECTION OF PEDAGOGICAL SCIENCES**

тақырыптық рубрикалар/тематические рубрики/ subject headings

**ПЕДАГОГИКА И МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ
ПЕДАГОГИКА И МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ
PSYCHOLOGY AND INCLUSIVE EDUCATION**

- 10 **Mirzakarimova M.M.*** 87
doctor of Pedagogical Sciences (DSc), Associate Professor. Andijan SIFL. Andijan,
Uzbekistan
**EDUCATIONAL CONCEPTS ABOUT ENTREPRENEURSHIP IN
THE RULES OF AMIR TEMUR**
- 11 **Жутанова Г.А.* , Ақматов Ө.С.** 95
к.педагог.н., доцент. ОшГУ. Ош, Кыргызстан
д.философ.наук, профессор. ОшГУ. Ош, Кыргызстан
**ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ РАЗВИТИЯ КРЕАТИВНОЙ
КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОГО И
СМЕШАННОГО ОБУЧЕНИЯ В ВУЗАХ**
- 12 **Жиналиева А.Е.*** 103
магистрант 2 курса, ЗКУ им.М.Утемисова. Уральск, Қазақстан
ВОДНЫЕ ЭКОСИСТЕМЫ В ПРЕПОДАВАНИИ ШКОЛЫ

**ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ НАУК
DIRECTION OF PHILOLOGICAL SCIENCES**

тақырыптық рубрикалар/тематические рубрики/ subject headings

**ТІЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТ
ЯЗЫКОЗНАНИЕ И ЛИТЕРАТУРА
LINGUISTICS AND LITERATURE**

- 13 **Boranbayev S.R., Serkebaeva G.Y.*** 117
doctor of Philology, professor, M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan
doctor PhD, M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan
TURKIC COGNITION IN RIDDLES IN THE CUMAN DICTIONARY

- 14 **¹Бошан Н.Б.*, ²Кенан Коч** 127
¹докторант, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан
²филолог.ғ.д., профессор, Мугла Сыткы Кочман университеті. Мугла, Түркия
«ДАНА ХИКАР» ЖАЗБА МҰРАСЫНЫҢ ЛЕКСИКАЛЫҚ ЖҮЙЕСІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТАРИХИ СИПАТЫ
- 15 **¹Ағабеков О.М.*, ²Тураева Б.** 134
¹2-курс докторанты, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан
²филолог.ғ.к., доцент, М.Ұлықбек атындағы ӨзбҰУ., Ташкент, Өзбекстан
ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРДЕГІ ТАҢБАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕР, ПИКТОГРАФИЯДАҒЫ ТОПОНИМИЯЛЫҚ БЕЛГІЛЕР – ҚАРАТАУ ӨНІРІ БОЙЫНША
- 16 **¹Байменова С.С.*, ¹Батырбекова К.А., ²Мустафа Уғурлу,** 144
¹докторант М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан
¹докторант, М. Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан
²филолог.ғ.д., профессор, Мугла Сыткы Кочман университеті. Мугла, Түркия
ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚЫПШАҚ ӘСКЕРИ ЛЕКСИКАСЫНЫҢ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ КӨРІНІСІ
- 17 **Байдуллаева Р.Ш.*, Байрханова К.С., Қысмуратова Ж.Т.** 154
филолог.ғ.к., аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан
РЕАЛИЙ-ТЕРМИНДЕРДІ АУДАРУ ТӘСІЛДЕРІ ЖӘНЕ ПРАГМАТИКАЛЫҚ ФАКТОРЛАРДЫҢ ӘСЕРІ
- 18 **Рахмонов А.К.*** 161
руководитель Центра преподавания языков филологического факультета. Университет Альфраганус, независимый исследователь Университета Востоковедения.
Ташкент, Узбекистан
ЛЕКСИКОЛОГИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ В НАУЧНОМ НАСЛЕДИИ АЛ-МУТАРРИЗИЯ
- 19 **Korbay A. K., Suyuberdieva A.A.*** 171
Master of Pedagogical Science, lecturer, M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan
Candidate of Pedagogical Science, Senior Lecturer, Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan
PSYCHOLOGICAL FACTORS INFLUENCING LEARNING OUTCOMES IN INCLUSIVE CLASSROOMS

**ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ БАҒЫТЫ
ТВОРЧЕСКОЕ НАПРАВЛЕНИЕ
CREATIVE DIRECTION**

**ӨНЕР (МУЗЫКА; ХОРЕОГРАФИЯ, ТЕАТР);
ИСКУССТВО (МУЗЫКА; ХОРЕОГРАФИЯ, ТЕАТР);
CREATIVE DIRECTION SUBJECT HEADINGSART
(MUSIC; CHOREOGRAPHY, THEATER)**

- 20 **Әбдітай Б.Т., Жолдасбекова Қ.А., Дарибаева Р.Д.*** 181
магистрант, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан
педагог.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан
педагог.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан
**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЖЕКЕМЕНШІК ТЕАТРЛАРЫ
МӘДЕНИ КӘСІПКЕРЛІК ФЕНОМЕНІ РЕТІНДЕ**

**БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІ ЖӘНЕ ДИЗАЙН (КӘСІПТІК БІЛІМ)
ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОЕ ИСКУССТВО И ДИЗАЙН
(ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ ОБУЧЕНИЕ)
VISUAL ARTS AND DESIGN (VOCATIONAL TRAINING)**

- 21 **Мәлік М.М.*, Болысбаев Д.С., Мұхтар А.А.** 192
магистр, оқытушы. М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан
философ.ғ.к., қауым.профессор, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент,
Қазақстан
магистр, оқытушы. М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан
**ҰЛТТЫҚ ОЮ-ӨРНЕКТЕРДІ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ АРҚЫЛЫ
ЖАҢАША БЕЙНЕЛЕУ**

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЖОҒАРЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
MINISTRY OF HIGHER EDUCATION AND SCIENCE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

М.ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ЗЕРТТЕУ УНИВЕРСИТЕТІ
ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКИЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ М.АУЭЗОВА
M.AUEZOV SOUTH KAZAKHSTAN RESEARCH UNIVERSITY

«QAZAQTANÝ» республикалық ғылыми журналы
«QAZAQTANÝ» республиканский научный журнал
«QAZAQTANÝ» republican scientific journal

1 (29) 03 / 2026

Журналдың жариялануы бойынша жауаптылар:

Бас редактор:

Ахмед-Заки Д.Ж. - М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерттеу университетінің Басқарма төрағасы – ректоры, техника ғылымдарының докторы, профессор.

Жауапты редакторлар:

Боранбаев С.Р. - филология ғылымдарының докторы, профессор. М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар» ғылыми-зерттеу институтының директоры;

Торғаутова Ш.А. - докторант. М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, «Тарих және этнология» ғылыми орталығының басшысы

Ответственные по выпуску журнала:

Главный редактор:

Ахмед-Заки Д.Ж. - Председатель правления - ректор Южно-Казахстанского исследовательского университета имени М.Ауэзова, доктор технических наук, профессор.

Ответственные редакторы:

Боранбаев С.Р. - доктор филологических наук, профессор. Директор научно-исследовательского института «Социально-гуманитарные науки» ЮКИУ имени М.Ауэзова;

Торғаутова Ш.А. - докторант. Начальник Научного центра «История и этнология» ЮКИУ имени М.Ауэзова.

Редакцияның мекен жайы: Шымкент қ., Тәуке-хан даңғылы, 5,

М.Әуезов атындағы ОҚЗУ-дың баспаханасы, Қ.Рысқұлбеков көшесі, 3 корпус, 1 қабат.

Баспаға қойылған күні: 3.03.2026, Формат 60x80 ^{1/8} Тираж 500 дана

Көлемі: 16:1000. Тапсырыс № 3961

Шымкент қаласы, Қазақстан Республикасы, 2026 © М.Әуезов атындағы ОҚЗУ